UNIVERSITY OF TRAVANCORE

Trivandrum Sanskrit Series No. 181.

TRIPURADAHANAM

OF

VĀSUDEVA

WITH HṚDAYAGRĀHINĪ THE COMMENTARY

OF

PANKAJĀKṢA

Edited by

SURANAD KUNJAN PILLAI, M. A.,

Honorary Director,

UNIVERSITY MANUSCRIPTS LIBRARY,

TRIVANDRUM.

Printed at the S. V. G. Press, Fort, Trivandrum.

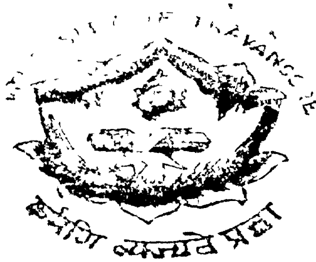
1957/1132

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १८१

त्रिपुरदहनम्

सम्पादकः

शूरनाड् कुञ्जन् पिळ्ळ, एम्. ए.,
पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः ।

अनन्तशयने एस्. वी. जी. मुद्रणालये मुद्रितम्
१०-७-१९५२
मूल्यं सार्धरूप्यकम्

PREFACE

Tripuradahana is one of the famous *Yamaka* **poems** by the celebrated Paṭṭattu Vāsudeva Bhaṭṭatiri, **a very** gifted Sanskrit poet and grammarian who flourished in Kerala circa 9th century A. D.* *Yamaka* is a peculiar literary device of repeating the same combination of letters in different senses. It is defined as:—

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनःश्रुतिः ।
यमकं .... ॥

(Kāvyaprakāśa Ullāsa IX, 6.)

Although modern critics have not much regard for the peculiar kind of ability displayed in *Yamaka kāvya*, it has to be conceded that only poets possessing extraordinary command of diction can compose such kāvya. And Vāsudeva Bhaṭṭatiri remains almost without a rival in this field in Sanskrit literature. The Yudhiṣṭhiravijaya published as No. 60 in the Kāvyamāla, is the best

---

* Vide Mahakavi Ullur's History of Kerala Literature Vol. I. P. 113—120.

known among his *Yamaka Kāvyas$*. The present work, Tripuradahana, is also an eminent example of Bhaṭṭatiri's skill in this special field of Yamaka. Tripuradahana contains three *Āśvāsas* and 194 stanzas mostly in Āryā metre.

Yamaka kāvya is a hard nut to crack and so the commentary of such a work is of especial value. The commentary Hṛdayagrāhinī published here for the first time is by Ānāvattu Paṅkajākṣa Piṣāroti The name of the

$ Vasu Battatiri's known Yamaka works are:—
(1) Yudhishtiravijaya (2) Tripuradahana (3) Saurikatha and (4) Nalodaya. But Vatakkumkur Raja Raja Varma says that Nalodaya is the work of Ravi Bhattatiri the father of Vasu Bhattatiri (Keraliya Samskrta Sahitya Caritam 1; p. 161). But in an old commentary of Nalodaya entitled Kavihrdayadarpana by Srikantha, mention is made of Vasudeva as the author.

'अथ श्रीमान् महाकविमहेश्वरो वासुदेवनामा वासुदेवानुस्मरणपूर्वकं प्रणिगोषितप्रबन्धप्रतिबन्धकृन्तनाय प्रथमविधेयप्रतिष्ठात्मकां नमस्क्रियां तावदनुतिष्ठति ॥

'इति श्रीकण्ठाचार्यपुत्रेण श्रीकण्ठेन कृते नलोदयव्याख्याने कविहृदयदर्पणाख्ये चतुर्थ आश्वासः ॥ वासुदेवमहाकवये काव्यनिर्मात्रे नमो नमः ॥

नलोदयाह्वयस्यास्य व्याख्या काव्यस्य निर्मिता ।
श्रीकण्ठाचार्यपुत्रेण श्रीकण्ठेन मनीषिणा ॥'

Ms. No. 1021 of University Manuscripts Library. In this connection it may also be pointed out that in the colphons of several commentaries of Nalodaya available in our Library and in the Madras Mss. Library, Nalodaya is attributed to Kalidasa.

Vasudeva's work on grammar is Vasudevavijaya in five sargas.

Vasu Bhattatiri belonged to Pattattu Illom at Peruvanam some eight miles South of Trichur. In Yudhishthiravijaya he says:—

तस्य च वसुधामवतः काले कुलशेखरस्य वसुधामवतः ।
वेदानामध्यायी भारतगुरुरभवदाप्तनामध्यायी ॥
समजनि कश्चित् तस्य प्रवणः शिष्योऽनुवर्तकश्चिन्तस्य ।
काव्यानामालोके पटुमनसो वासुदेवनामा लोके ॥

commentator and that of his uncle are mentioned in the colophons at the end of the three *āśvāsas*.

इति वैष्णवकुलालङ्कृतेः कविसहृदयसार्वभौमस्य करुणाकरनाम्नो विद्वत्प्रवेकस्य भागिनेयेन पङ्कजाक्षनाम्ना विरचितायां त्रिपुरदहनव्याख्यायां .... ॥

Ānāyattu Karuṇākara Piṣāroti was a distinguished scholar and a contemporary of Uddaṇḍa Śāstri who adorned the court of Mānavikrama, Zamorin of Calicut (Vide History of Kerala Literature by Uḷḷūr Vol.II pp 71-72). Paṅkajākṣa Piṣāroti was Karunākara's nephew and he may be assigned to the 16th century A.D.

There are five commentaries of Tripuradahana in our collection, including Hṛdayagrāhinī which is the best among them. Of the remaining four, two are anonimous, viz Prakāśikā and another commentary which does not even give its name. Arthaprakāśika by Mukkolakkal Nīlakaṇṭhan Nampūtiri (17th century) and Arthadīpinī by Nityānandayati are the two other commentaries available here.

There is only one manuscript of this commentary in this Library, No. L. 150. The manuscript is in good state of preservation.

In preparing this edition I have been assisted by the Curator Śrī.K.S.Mahādeva Śāstri, and Pandits Śrī. V.G Nampūtiri and Śrī A. Rāmachandra Śāstri.

University Manuscripts Library, Trivandrum.
18-12-1956

Śūranāḍ Kuñjan Pillai,
HONORARY DIRECTOR.

श्रीवासुदेवप्रणीतं

त्रिपुरदहनं

(यमककाव्यम्)

पङ्कजाक्षकृतया हृदयग्राहिण्याख्यया व्याख्ययोपेतम्।

वपुरतिगौरच्छायं जयति विभोरभिदधाति गौरच्छा यम्।
विषकटुका येनाहिश्रेणी भूषणमिव स्वकायेऽनाहि ॥ १ ॥

शब्दार्थात्मकमाभाति विश्वं यत्र तदस्तु वः।
इष्टदायि परं ब्रह्म भूषयद्यादवं कुलम् ॥

काव्यारम्भे कविशिष्टाचारमनुसरन्निष्टदेवतास्वरूपानुसरणलक्षणं **मङ्गल**माचरति – **वपुरि**त्यादिना। **विभोः** जगतां पत्युः, **वपुः** मूर्तिः, धर्मिणः प्रकाशस्य धर्मरूपा विमर्शशक्तिरित्यर्थः। **जयति** सर्वोत्कृष्टं वर्तते।

"**विभुस्तु** ना कुबेरेऽर्के त्रि तु सर्वगनित्ययोः।
स्वामिनि"

इति **केशवः**।

ननु सगुणनिर्गुणभेदेन वपुषो द्वैविध्ये कस्योत्कर्षः परामृश्यत इत्याशङ्कायां वपुर्विशिनष्टि – **अतिगौरच्छाय**मिति। **गौरी** अत्यन्तारुणा छाया कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तम्।

"**गौरस्तु** ना *विरिञ्चेन्द्वोर्धववृक्षेऽसनद्रुमे।
शुक्लपीतारुणगुणेष्वेतद्युक्तेषु तु त्रिषु ॥"

इति **केशवः**।

---

* 'विरिञ्चे द्वे धववृक्षे' इति मुद्रितः पाठः

"अथ छायानातपशोभयोः ।
सूर्यपत्न्यन्तरे गेहे स्यात् पङ्क्तिप्रतिबिम्बयोः ॥"

इति च । ननु गौरशब्दस्य शुक्ल एवार्थः प्रसिद्धः । अरुणार्थस्त्वप्रसिद्ध एव । प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्य मुख्यत्वम् । मुख्यामुख्ययोर्मुख्यमेवाङ्गीकरणीयम् । शुद्धसत्त्वमये भगवति शौक्ल्यमुपपन्नं च । तत्कथमेवं व्याख्यातम् । उच्यते — विवक्षाधीना हि शब्दप्रवृत्तिः । विवक्षा चात्र कवेरारुण्य एव; शक्तिपञ्चाक्षरीमन्त्रवाच्यस्य भगवतः परामर्शनीयत्वेनेष्टत्वात् । तदिष्टत्वं च 'योऽम्बिकालोलोऽपी'ति सम्बन्धोपक्रमे, 'सोमस्स महासेन' इति, प्रमेयोपक्रमे च 'मदनरिपुं सामान्यं निर्दयमगजोपगूह्यपुंसा मान्यमि'ति, उपसंहारे च 'येन भगवतोमारोपि' 'योऽम्बिकालीनमतिः' 'अङ्कार्धन्यस्तनगप्रियतनयाकुङ्कुमार्द्रधन्यस्तनग' 'वेष्टितरोमावल्याह्वयमधुपव्रातमन्थगेमावल्याः' 'अन्तर्विदैवमनुविद्धोमं' 'रुद्रं नमश्चकारोमां च' इत्यादि मध्ये च तत्र भगवत्या उपादानात् ,

"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥"

इति न्यायेन सशक्तिके भगवति तात्पर्यादवसीयते । नन्वेवमपि शक्तिपञ्चाक्षरीमन्त्रवाच्यस्य परामृश्यत्वं कुतो निश्चितं, अष्टाक्षरीमन्त्रवाच्योऽपि भगवान् शक्तिको रक्तवर्णश्च, तस्य परामृश्यत्वं कथं न स्यात् । (उच्यते) — यथा महाकविर्माघः श्रीमद्गोपालकविंशत्यक्षरमन्त्रमूलतया

"श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।
वसन् ददर्शावतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥"

इत्युपक्रम एव तस्य मन्त्रस्य ऋषिं नारदं ब्रह्माणं वा, देवतां कृष्णं च परामृश्य मन्त्राक्षरसङ्ख्यानियमितविंशतिसर्गोपेतं शिशुपालवधाख्यं काव्यं प्रणिनाय, तथानेनापि कविना शक्तिपञ्चाक्षरीमन्त्रमूलतया वपुरतिगौरच्छायमित्यादिमपद्य एव मन्त्रदेवतां परामृश्य तन्मन्त्रावयवपदसङ्ख्यायमिताश्वासत्रयोपेतत्वेनास्य प्रबन्धस्य प्रणीतत्वात् । किञ्च सत्त्वरजस्तमोमयानि जाग्रत्स्वप्नसुषु-

सिहेतवः, स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यानि यानि शरीराणि तान्येव त्रीणि पुराणि, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणो विश्वतैजसप्राज्ञा एव त्रयोऽसुराः, इन्द्रियाण्येव देवताः, शुद्धसत्त्वमेव स्वर्गः, तुरीय आत्मैव शिवः, विमर्शात्मिका शक्तिरेव पार्वती, शास्त्रार्थविचारादिकमेव धनुराद्युपकरणानि, तत्त्वज्ञानमेव नयनाग्निः, तत्तत्कार्याणां स्वस्वकारणलयक्रमेण मूलकारणे शिवादिशब्दवाच्ये परस्मिन् वस्तुनि विलापनमेव दाहः, जगद्रूपेण परिणतायाश्शक्तेस्तत्त्वज्ञानेन जगद्रूपे गलिते शक्तिशक्तिमतोरेकीभावेनावस्थानमेव शिवयोरुपगूहनम् इत्यादिकयात्र मन्त्रप्रबन्धार्थयोरैक्यं विद्वद्भिरुन्नेयम् । अलमप्रस्तुतवस्तुप्रथनेन । प्रकृतमनुसरामः ।

ननु धर्मिणि सत्येव धर्मेण भवितव्यं, विभोस्सत्त्वमेवानिश्चितं प्रमाणाभावाद् इत्याशङ्क्य विभुं विशिंषन् ईश्वरसद्भावे प्रमाणमाह— **अभिदधातीति** । **अच्छा** निर्मला । अपौरुषत्वेन रागादिमूलत्वाभावात् प्रमाणभूतेत्यर्थः । **गौः** वाक्, काण्डत्रयात्मकवेदलक्षणा । **यं**, विभुं । विशिनष्टि । **अभिदधाति** धर्मरूपतया देवरूपतया ब्रह्मरूपतया च प्रतिपादयति । ईश्वरसद्भावे श्रुतिः प्रमाणं भवतीत्यर्थः । अभिदधातीत्यस्य यया कयाचिद् वृत्त्या प्रतिपादन एव तात्पर्यं न त्वभिधावृत्त्याभिधाने । तथात्वे हि 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'यो मुक्तैर(व)गम्यते' 'अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपी'त्याद्यभियुक्तोक्तिविरोधः स्यात् ।

"गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः ।
स्त्री तु स्याद् दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ॥

नृस्त्रियोः स्वर्गचन्द्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु ।
अश्वानां प्रग्रहेऽप्येष यत्साधारणनामसु ॥"

इति **केशवः** । अतिगौरच्छायत्वादेर्देवतान्तरसाधारण्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं भूयोऽपि विभुं विशिनष्टि – **विषकटुकेति** । **येन** विभुना **विषकटुका** विषेण गरलेन हेतुना कटुका तीक्ष्णा । **अहिश्रेणी** अहीनां सर्पाणां श्रेणी समूहः । **भूषणमिव** कटककटिसूत्राद्याभरणमिव । **स्वकाये** स्वस्य आत्मनः काये देहे । **अनाहि** बद्धा । 'णह बन्धन' इत्यस्मात् कर्मणि लुङ् । भगवतः शिवस्येत्यर्थः ।

"रसे कटुः कटूवकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ।"

इत्यमरः । उपासकप्रह्वीभावमन्तरेण उपास्यदेवतोत्कर्षो न सम्भवतीति

जयत्यर्थो नमस्कारमाक्षिपति । अत्र विभोर्वपुषे नम इत्यर्थो लभ्यते । ततश्च 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्युक्तलक्षणकाव्यमुखाङ्गभूता नमस्क्रियाभिनिर्व्यूढा भवतीत्यनुसन्धेयम् ॥ १ ॥

अथ श्लोकद्वयेनोत्कर्षमुपपादयति–

येन च कालोऽलोपि स्मरं च निजघान योऽम्बिकालोलोऽपि ।
योऽस्थाद् विषमास्वाद्य स्वस्थः सुरततिषु जातविषमास्वाद्यः ॥ २ ॥

येनेति । **चशब्दो** वाक्यार्थसमुच्चयार्थः । **येन** विभुना **कालः** अन्तकः **अलोपि** विलयं नीतश्च । सर्वेषामपि प्राणहर्तारमन्तकं यः प्राणैर्वियोजितवान् तस्योत्कर्षः किमुच्यत इति भावः । **योऽम्बिकालोलोऽपि** अम्बिकायां पार्वत्यां लोलः सरागोऽपि । अपिशब्दोऽम्बिकालोलत्वस्मरहन्तृत्वयोः परस्परविरुद्धतां द्योतयति । **स्मरं** कामं **निजघान च** तृतीयनेत्राग्निना भस्मसात्करोत् । **यः सुरततिषु** देवसमूहेषु **जातविषमासु** सतीषु जातम् अमृतमथनसमयसञ्जातं जगद्भस्मीकरणोन्मुखं कालकूटमालोक्य उद्भूतं विषमं वैषम्यं व्याकुलता यासां तथोक्ताः (तासु)। **विषं** गरलं **आस्वाद्य** सुरततिवैषम्यजिहीर्षया पीत्वा । **स्वस्थः** विषपानजनितविक्रियामप्राप्तस्सन् **अस्थात्** स्थितवांश्च । चशब्दोऽत्रानुषञ्जनीयः । **ननु** कोऽयमनुषङ्गो नाम । उच्यते – पूर्ववाक्ये चरितार्थस्य वाक्यस्य उत्तरवाक्येऽभिसम्बन्धोऽनुषङ्गः । विभुं विशिनष्टि– **आद्य** इति । आदौ भवः आद्यः । 'दिगादिभ्यो यत्' (पा० सू० ४. १. ३३.) इति यत्प्रत्ययः । जगत्कारणभूतस्य किं नाम दुष्करमिति भावः ॥ २ ॥

कुलिशं चक्रमुरुरसिः स्थेयसि नृभुजो न यस्य चक्रमुरुरसि ।
सदहनविधुतोयेनद्युधरात्ममरुन्मयेन विधुतो येन ॥ ३ ॥

कुलिशमिति । चशब्दोऽत्राप्यनुषञ्जनीयः । **यस्य नृभुज** इत्यनुवादात् तच्छब्दवाच्योऽपि नृभुगिति विज्ञायते । नॄन् नरान् भुङ्क्त इति नृभुक्, राक्षसः । स चात्रोपपत्तिवशाद् रावणः । **येन** विभुना । **स** नृभुग् रावणो **विधुतश्च** कम्पितोऽभूत् । भुजकण्डूविनोदनाय कैलासमुद्धृत्योत्क्षिपन् भग-

वदङ्गुष्ठाग्रस्पर्शादसह्यगौरवकैलासाधश्शायितया निश्चेष्टीकृत इत्यर्थः । कस्यचिद्रक्षसो जडीकरणेन को विभोरुत्कर्ष इत्याशङ्क्य नृभुजो लोकोत्तरतामाविश्चिकीर्षुः तं विशिनष्टि – **कुलिश**मिति । **यस्य** नृभुजः, **उरसि** वक्षःस्थले, **कुलिशं** ऐन्द्रं वज्रं, **चक्रं** वैष्णवं सुदर्शनं, **उरु**महान् **असिः** नैर्ऋतः खड्गश्च । उपलक्षणमेतदन्येषामप्यायुधान्तरस्य । एतानि **न चक्रमुः** पदविक्षेपं न चक्रुः । त्रैलोक्यनाथानामप्यायुधानि यदुरःस्थले निपत्य कुण्ठीबभूवुरित्यर्थः । तत्र हेतुः– **स्थेयसि** स्थिरतरे, शिलातलवदतिकठिने इत्युरोविशेषणम् । विभुं विशिनष्टि– **दहने**ति । **दहनो** वह्निः, **विधु**श्चन्द्रः, **तोयं** जलं, **इन** आदित्यः, **द्यौ**राकाशं, **धरा** भूमिः, **आत्मा** जीवः, **मरुद्**वायुः, एतन्मयेन अष्टमूर्त्यात्मकेनेत्यर्थः - विश्वात्मनि परमेश्वरे एतदुपपन्नमिति भावः । तस्य विभोरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अथ विशिष्टशब्दार्थप्रतिभालाभाय वाग्देवतां प्रार्थयते —

स्फुरतु सरस्वत्यन्तस्वच्छेन्दुकलेव नः सरस्वत्यन्तः ।
उत्तुङ्गतमोहान्या नित्यं लोकान् करोति गतमोहान् या ॥ ४ ॥

स्फुरत्विति । **सरस्वती** शब्दाधिष्ठात्री परा देवता । **नः** अस्माकम् । **अन्तः** मनसि । **स्फुरतु** प्रकाशताम् । प्रार्थनायां लोट् । कीदृशी । **अत्यन्तस्वच्छा** अतिशयेन निर्मला, शुद्धसत्त्वमयत्वाद्धवलेति यावत् । सरस्वती हि धवलवर्णा भवति । यथाहुः – पञ्चाशद्वर्णभेदैरित्यादिना । कुत्र किमिवेत्यत्राह – सरस्स्विति । **सरस्सु** जलेषु **इन्दुकलेव** शशिरेखेव । यथेन्दुकला जले प्रतिबिम्बतया स्फुटं **स्फुरति** तथास्मन्मनसि सरस्वत्यपि स्फुरतु इत्यर्थः । उपमया सरस्वतीस्फुरणस्य स्फुटोपलम्भता प्रत्याय्यते ।

"सरस्तु सलिले क्लीबं तटाके तु नपि स्त्रियाम् ।
तत्रापि स्त्र्यर्थवृत्तित्वे सरसीति स्त्रियां पुनः ॥
महासरस्सु सरसीं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ।"

इति **केशवः** । पूर्णेन्दोरुपमानतायां सकलङ्कत्वदोषसंभवाद् अत्यन्तस्वच्छत्वमुपमानस्य न स्यात् । तत्कलायास्तु कलङ्कदोषो नास्त्येवेतन्दिकलाया उपमा-

नतयोपादानमिति बोद्धव्यम् । सरस्वतीस्फुरणस्य किं फलमित्याशङ्कायां तां विशिनष्टि -- **या** सरस्वती **उत्तुङ्गतमोहान्या** उत्तुङ्गस्यातिमहतः तमोगुणस्याज्ञानकारणस्य हान्या नाशेन । **नित्यं** नियमेन, **लोकान्** भक्तिपुरस्सरं भजमानान् जनान् । **गतमोहान्** नष्टाज्ञानान् करोति । "लोकस्तु भुवने जने" **इत्यमरः**।

"**तमस्तु** क्ली पापे नरकशोकयोः ।
गुणत्रयस्यान्यतमे साङ्ख्यानां प्रकृतौ बले ।।
अज्ञाने ज्वलति ध्वान्ते रात्रौ राहौ च नामतः ।"

इति **केशवः** ।

"**मोहः** पुनः स्यादज्ञाने मूर्च्छायां क्रोध एव च ।
अजयस्त्वाह तन्द्रायाम्"

इति च ।

सरस्वत्यामन्तःस्फुरितायां सकारणाज्ञाननिवृत्त्या शुद्धे मनसि विशिष्टशब्दार्थप्रतिभया भवितव्यमति भावः ।। ४ ।।

अथाभिधित्सितस्यार्थस्य इतिहासपुराणमूलत्वात् तद्याथातथ्यस्फुरणाय तत्प्रणेतारं व्यासं प्रार्थयते —

यो भासा भा वियतस्तुलयति भारतसुधाम्भसाभावि यतः ।
जगदेनोहृदयमलं हरतु व्यासाम्बुधिश्च नो हृदयमलम् ।। ५ ।।

य इति । **च**शब्दः समुच्चये । **अयं** वियत्सदृशवर्णत्वादिविशिष्टो **व्यासाम्बुधिश्च,** न केवलं सरस्वत्येव व्यासाम्बुधिरपि । व्यासाम्बुधिरिति मयूरव्यंसकादित्वात् रूपकसमासः । **नः** असाकम् । **हृदयमलं** हृदयस्य मलमप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिलक्षणदोषम् । **अलमत्यर्थं हरतु** अपनयतु, प्रार्थनायां लोट् । अम्बुधित्वमुपपादयितुमाह -- **य** इति । **यो** व्यासाम्बुधिः **भासा** निजया देहकान्त्या । **वियतः** आकाशस्य **भाः** भासः । बहुवचनमविवक्षितम् । कान्तिमित्यर्थः । **तुलयति** उन्मिमीलयते । वियत्सदृशो नीलाभ इत्यर्थः । वस्तुतः वियतो नीरूपत्वेऽपि लोकप्रतीत्यनुसारेणैवमुक्तम् । **यतः** यस्माद् **भारतसुधाम्भसा** भारतं श्रीमहाभारताख्य इतिहासः तदेव यत् सुधाम्भः पीयूषजलं तेन । **अभावि** उद्भूतम् । अत्रामृतोत्पत्तिभूरम्बुधिरित्येव विवक्षितम् । न तु क्षीराम्बुधिरिति ।

तथात्वे हि नीलवर्णत्वमुक्तमनुपपन्नं स्यात् । **जगदेनोहृ**दिति । अत्रार्थाद्विभक्तिविपरिणाम इति नीत्या पञ्चम्यन्तो यच्छब्दः प्रथमान्ततया विपरिणतोऽनुषज्यते । यः **जगदेनोहृत्** जगतो जगद्वासिनो जनस्य यदेनः पापं तद्धरति नाशयतीति तथोक्तः । अत्राम्बुधिरिव व्यासः सुधाम्भ इव भारतमिति विगृह्य "उपमितं व्याघ्रादिभिस्सामान्याप्रयोगे" (पा० सू० २. १. ५६) इति समासं विधाय उपमाश्रयेणापि व्याख्यातुं शक्यते । अतोऽत्रोपमारूपकयोस्साधकबाधकाभावात् सन्देहसङ्करः ॥ ५ ॥

अथ प्रारिप्सितप्रबन्धप्रचयगमनाय

> "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जनाः ।
> स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते' ॥

इति न्यायाद्राजपरिग्रहादेव लोकपरिग्रहः स्याद्राजपरिग्रहश्च तत्प्रशंसयैव भवेदिति मन्यमानः त्रिभिः श्लोकैः तदानीन्तनं राजानमभिष्टौति –

> **अस्ति स कविलोकनतः क्षितिभृदरिर्यस्य सैनिकविलोकनतः ।**
> **बहुविपदि क्षुद्रवति क्ष्माभृति कुर्वन् पदानि दिक्षु द्रवति ॥ ६ ॥**

अस्तीति । **स** तादृशः **क्षितिभृत्** राजा **अस्ति** विद्यते । जन्मसाफल्यात् स एव सत्तां लभत इत्यर्थः । क्षितिभृतश्चिरातीतत्वेऽपि कवेरुक्तौ विद्यमानत्वाल्लट्प्रयोगः । अद्यापि यशश्शरीरत्वेन विद्यमानत्वाद्वा । कीदृशोऽसावित्यत्राह – **कविलोके**ति । **कविलोकनतः** कवयो विद्वांसः काव्यकृतश्च, उभयेऽप्यत्र विवक्षिताः तेषां लोके समूहे विषये नतः प्रह्वीभूतः । "प्राज्ञकाव्यकृतौ कवी" **इत्यमरः** । अनेन **स्वयं** विद्वान् काव्यकृच्चेत्युक्तं भवति । वैदुष्यं काव्यकृत्त्वञ्च विना तन्नमनानुपपत्तेः । एतद्धि जन्मनः फलमिति भावः । कविलोके **नतः** इति वा विग्रहः । वैदुष्यं काव्यकृत्त्वं च सर्वसाधारण एव गुणः । अथ राजैकविषयान् गुणान् दर्शयति – **अरि**रिति । **यस्येत्ये**तत्

> "एकस्यैवोभयार्थत्वे तन्त्रमित्यभिधीयते ।
> तच्च काकाक्षिवत् क्वापि भित्तिदीपसमं क्वचित् ॥"

इत्युक्तलक्षणेन भित्तिदीपायमानेन तन्त्रेणारिसैनिकयोः संबध्यते । **यस्य क्षितिभृतः अरिः** शत्रुः । यस्य **सैनिकविलोकनतः** सैनिकानां भटानां विलोकनतः

वीक्षणादेव **हेतोः**, **क्षुद्रवति** क्षुत् क्षोदः पीडा तां राति ददातीति क्षुद्रा नृशंसा व्याघ्रादयो हिंस्रा इत्यर्थः; तद्युक्ते । तथा **बहुविपदि** बह्वयो विविधा विपदः कण्टकशङ्कुदवाग्न्यादिभ्यः पादाघातदेहदाहाद्यापदः यस्मिन् तादृशि । **क्ष्माभृति** पर्वते **पदानि** अङ्घ्रिन्यासान् कुर्वन् **दिक्षु द्रवति** धावति ।

"क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसेऽल्पनिकृष्टयोः ।"

इति **केशवः** ।

"**पदमङ्घ्रौ** शरे त्राणे व्यवसायापदेशयोः ।
चिह्नेऽङ्घ्रिचिह्नेऽङ्घ्रिन्यासे पद्यभागेऽशुवस्तुनोः ॥
स्थाने वाक्ये सुप्तिङन्ते माने पञ्चदशाङ्गुलौ ।"

इति च । अयमर्थः – यस्य शत्रवः सैन्यदर्शनादेव भीताः पलाय्य पर्वतगुहासु तिष्ठन्तस्तत्रापि तदागमनभिया स्थातुमशक्ताः नानादिक्षु पलायन्ते इति । अनेन प्रतापवत्ता दर्शिता ॥ ६ ॥

साधूनां पाता यः स्थिरव्रतो यश्च पापिनां पाताय ।
यस्मादुर्व्यापारं प्रीतिं यस्यामलं विदुर्व्यापारम् ॥ ७ ॥

साधूनामिति । यः**साधूनां** सतां **पाता** रक्षिता च भवति । **यः पापिनां** मर्यादातिक्रान्तानां **पाताय** नाशाय **स्थिरव्रतश्च** स्थिरं दृढं व्रतमभङ्ग्यानुष्ठानं यस्य स तथोक्तः । आभ्यां शिष्टरक्षणं दुष्टनिग्रहश्चोक्तः । शिष्टरक्षणादपि दुष्टनिग्रहस्य प्रजाप्रीतिकरत्वं वक्तुं पापिनां पातं विशिनष्टि – यस्मादिति । **यस्मात्** पापिनां पाताद्धेतोः **उर्वी** उर्वीस्थो जनः । **अरम**त्यर्थं, शिष्टरक्षणादप्यधिकम् । **प्रीतिं** मुदम् **आप** पूर्वमादिराजादेवारभ्य प्राप्तवती तस्मै पापिनां पातायेति सम्बन्धः । ननु यस्मान्महीभृतः उर्वी सत्पालनात् अरं प्रीतिमापेत्यर्थः कस्मादुपेक्षितः । उच्यते – कवेरुक्तिसमये राजा वर्त्तमान एव । अत एव क्षितिभृदस्ति, अरिर्दिक्षु द्रवति, व्यापारं विदुरिति, राजशेखरं व्यालपतीति चः । तस्यैव राज्ञः प्रजाप्रीतिकरत्वप्राप्तेः परोक्षत्वेन लिट्प्रयोगस्यानुपपत्तेरित्थं व्याख्यातम् । **यस्य** क्षितिभृतो **व्यापारं** प्रवृत्तिम् । **अमलं** निर्दोषं **विदुः** जानन्ति, सन्त इति शेषः । अनेन विहिताचारपरत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

स्वपदपयोजनते यं सदैव सम्पादकं श्रियो जनतेयम् ।
भूतिधरं व्यालपतिस्फुरत्करं राजशेखरं व्यालपति ॥८॥

स्वपदेति । इयं भूलोकान्तर्वर्तिनी **जनता** जनसमूहः । **यं राजशेखरं व्यालपति** राज्ञां शेखरवदलङ्कारभूतत्वाद् राजशेखर इति **कथयति** । **कीदृश** इत्यत्राह – **स्वपदे**ति । **स्वपदपयोजनते** स्वपदपयोजयोः चरणाम्बुजयोः नते इष्टार्थसिद्धये प्रणते जने । **सदैव** सर्वस्मिन् काल एव । **श्रियः** सम्पदः । **सम्पादकं** दातारमित्यर्थः ।

"श्रीरिन्दिरायां शोभायां स्यात् सम्पत्तिलवङ्गयोः ।"

इति **केशवः** ।

अनेन दानपरत्वमुक्तम् । राज्ञां हि धर्मस्सर्वस्वदानमेव । उक्तं च **मुरारिणा** –

हुतमिष्टं च तप्तं च धर्मश्चायं कुलस्य ते ।
गृहात् प्रतिनिवर्तन्ते पूर्णकामा यदर्थिनः ॥

इति । सर्वदा दानस्य प्रभूतं रत्नं विनानुपपत्तेस्तदुपपादनाय विशिनष्टि – **भूतिधर**मिति । भूतिस्सम्पत् ।

"भूतिर्भस्मनि सम्पत्तावुत्पत्तौ भरुटेऽपि च ।"

इति **केशवः** ।

धरतीति धरः पचाद्यच् । भूतेर्धर इति विगृह्य "कृद्योगा च **षष्ठी समस्यत** इति वक्तव्यम्" (वा०. २. २. ९.) इति समासः । प्रभूतधनमित्यर्थः । तथा **व्यालपतिस्फुरत्करं** व्यालपतिः सर्पश्रेष्ठः तद्वत् स्फुरन्तौ शोभमानौ **करौ** यस्य स तथोक्तः । उपलक्षणमेतदवयवान्तरसौष्ठवस्य । अनेन महापुरुषलक्षणशालित्वमुक्तम् । अत्र राजा चन्द्रः शेखरश्शिरोभूषणं यस्य स राजशेखरश्शिवः ।

"राजा ना सोमवल्यां च चन्द्रे च द्वे तु पार्थिवे ।
क्षत्रिये च प्रभौ च त्रिरस्मिन्नर्थत्रये यदा ॥
स्त्र्यर्थे वृत्तिं तेदा राज्ञि"

इति **केशवः** ।

सोऽपि स्वपरप्रयोजनसे श्रियस्सम्पादकश्च, भूतिर्भस्म तद्धारकश्च, व्यालपतिभिः भूषणतां प्राप्तैः स्फुरत्करश्च, इति शिवविषयो योऽर्थः स च प्रकरणेनाभिधाशक्तेः राजनि नियन्त्रितत्वाद् ध्वनेर्विषय एव । ८ ॥

*इत्थं विरचितां राजस्तुतिं प्रकृत उपयोजयन्नाह –

निजया तन्वा नेत्रप्रमोदनं प्राणिनां वितन्वानेऽत्र ।
मतिबलमासाद्य मितं पुरदहनं रविभुवा समासाद् यमितम् ॥ ९ ॥

निजयेति । **अत्र** एवं दर्शितगुणविशिष्टे एतस्मिन् क्षितिभृति । **निजया** आत्मीयया । **तन्वा** देहेन । **प्राणिनां** सचेतनानां जन्तूनाम् । **नेत्रप्रमोदनं** नयनप्रीतिं **वितन्वाने** । **रवि**रिति कवेः पितुर्नाम, रवेर्भवतीति **रविभूः**, रविभुवेत्यात्मनः तटस्थीकारेणोक्तिः; मया इत्यर्थः । **मितं** अल्पम् । **मतिबलं** बुद्धिशक्तिम् । **आसाद्य** प्राप्य इत्यौद्धत्यपरिहाराय । **पुरदहनं त्रिपुरदाहा**ख्यं श्रीपरमेश्वरचरितम् । **समासात्** समासस्संक्षेपः तमाश्रित्येति ल्यब्लोपपञ्चमी, ग्रन्थतः संक्षिप्येत्यर्थः । **यमितं,** यमशब्दो युगलपर्यायः तस्माद्यमवदाचष्ट इति विगृह्य "तत्करोति तदाचष्टे" इत्याचष्ट इत्यर्थे "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च" (ग० सू०) इति णिचि इष्ठवद्भावे च, "तुरिष्ठेमेयस्सु" (पा० सू० ६. ४. १५४) इत्यधिकृत्य "विन्मतोर्लुक्" (पा० सू० ५. ३. ६५) इति मतोर्लुकि, 'टेः' (पा० सू० ६. ४. १४३) इति टिलोपे च कृते यमि इति सिद्ध्यति । तस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये रूपम् । यमकत्वेन संदृब्धमित्यर्थः ।

"निजं तु त्रिस्सनातने ।
आत्मीये च स्वभावे तु क्ली पुंसि त्वात्मनि स्मृतम् ॥"

इति **केशवः** ।

---

* रामसमत्वादेव स्रष्टा रामाख्यमकृत मत्वा देवः ।
यं स च रक्षोपायं चक्रेऽस्य च कर्मजनितरक्षोपायम् ॥
इत्ययं श्लोकः नवमतया ग्रन्थान्तरेषूपलभ्यते ।

अत्र निजेत्यनुक्तावपि तनोरात्मीयत्वावगतौ सत्यां यो निजं देहमपि प्रजाप्रमोदसाधनतामनयत् तस्य किमुतान्यदैहिकं धनक्षेत्रादिकम् । तत्तु तत्साधनमेवेति द्योतयितुं निजयेत्युक्तम् । नेत्रप्रीतेस्तु चेतनत्वमेवोपाधिः । न तु मनुष्यत्वादिकमिति द्योतयितुं प्राणिनामित्युक्तम् । काव्यनिर्माणस्य कालकथनेन स यच्छीलस्तच्छीलाः प्रकृतयोऽस्य भवन्तीति न्यायात् ताच्छील्यमेव मम काव्यनिर्माणे प्रेरकं, नतु कवित्वशक्तिरिति द्योत्यते । राज्ञः कवित्वं च कविलोकनत इत्यनेन दर्शितम् ॥ ९ ॥

इत्थमुपोद्घातरूपमर्थमभिधाय प्रतिपाद्यमर्थं प्रस्तौति –

अथ विजहारामेयं तारकमुत्साद्य गिरिमहारामे यम् ।
सोमः समहासेनः स्थाणुः सह नन्दिनेन्दुसमहासेन ॥ १० ॥

अथेति । अरम्भार्थोऽथशब्दः । अथाभिधित्सितोऽर्थ आरभ्यते इत्यर्थः ।

"मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" ।

इत्य**मरः** । **अयं** लोकशास्त्रप्रसिद्ध्यतिशयात् सर्वजनमनःपुरोवर्ती । **स्थाणुश्शिवः** । **अमेयं** शौर्यादिभिरियत्तारहितम् । **तारकं** तारकाख्यमसुरम् । **उत्साद्य** निहत्य । **गिरिमहारामे** गिरौ कैलासे यो महारामः आरामवत् स्थितो वनप्रदेशः तस्मिन् । **विजहार** कृतकृत्यतया क्रीडितवान् । कैस्सहेत्यत्राह – **सोम** इति । उमा पार्वती तया सह वर्तमानः ।

"**उमा** कीर्त्यामतस्यां च गिरिजायां श्रियामपि ।"

इति **केशवः** ।

समहासेनः महासेनो गुहः तेन च सह वर्तमानः । **नन्दिना सह** नन्दी नन्दीश्वरः तेन सार्धम् । कीदृशेन । **इन्दुसमहासेन** धावल्यादिन्दुना समः तुल्यः हासः स्मितं यस्य स तथोक्तः । अतिवल्लभत्वात् स्वैरविहारेऽपि उमामहासेनयोस्तृतीयोऽइमासमिति मत्वा हर्षातिरेकादुत्पन्नहासेन ॥ १० ॥

ननु बालवेतालवत् लोकप्रवादमात्रसिद्ध एवायम् । वस्तुतस्तु परमेश्वर इति कश्चिन्नास्त्येव; तत्सत्त्वे प्रमाणाभावात् । सत्त्वे वा कीदृग्रूपोऽयमिति

शङ्काद्वयमेकप्रहारेणाभिहन्तुं श्लोकद्वयेन ईश्वरसत्तां साधयन् स्थाणुं वर्णयति —

परमं धाम ध्येयं यो बिभ्रति च भ्रुवो बुधा मध्ये यम् ।
यं विभुमायतयोगा विचार्य जानन्त्यकृत्रिमा यतयो गाः ॥ ११ ॥

परममिति । **यः** स्थाणुः **परम**मुत्कृष्टं **धाम** तेजो भवति । नन्वस्य स्वरूपं तेजश्चेदादित्यादितेजोवत् चाक्षुष्यं स्यात् । तथा च न भवति । तत्तेजस्त्वे किं प्रमाणमित्यत्राह – **ध्येय**मिति । ध्यातव्यं ध्यानचाक्षुष्यमेवेदं तेजः, न लौकिकतेजोवन्मांसचक्षुर्ग्राह्यमित्यर्थः । अनेन स्वानुभूतिरीश्वरसद्भावे प्रमाणं, स्वरूपं तेज इत्युक्तं भवति । उक्तं च भवति —

"स्वानुभूत्येकमानाय नमश्शान्ताय तेजसे ।"

इति । ननु के ध्यातारः । कुत्र ध्यायन्तीत्यत्राह – **बिभ्रती**ति । **बुधा** निखिलविद्यापारदृश्वानो योगिनः । **यं** तेजोरूपं स्थाणुम् । **भ्रुवोर्मध्ये बिभ्रति** दधति च । दीपज्वालाकारवद् भ्रूमध्ये ध्यायन्तीत्यर्थः । अथ प्रमाणान्तरं स्वरूपान्तरं चाह – **यमिति** । चशब्दोऽनुषज्यते । **यतय**स्संन्यासिनः । **अकृत्रिमाः** अपौरुषेयाः । **गाः** वाचः, वेदान्तवाक्यानि । **विचार्य यं** स्थाणुं **विभुं** व्याप्तं अखण्डपरिपूर्णाद्वयं ब्रह्म **जानन्ति च** अवगच्छन्ति ।

"ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतयो यतिनश्च ते ।"

इत्य**मरः** । कीदृशा यतयः । **आयतयोगाः** आयतो दृढो **योग**श्चित्तवृत्तिनिरोधो येषां ते, तथा श्रुतियुक्तिसहकृतयोगाभ्यासवन्तो यतयः यं ब्रह्मत्वेन साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । अनेन श्रुतिरीश्वरसद्भावे प्रमाणं, स्वरूपं च व्याप्तं ब्रह्म इत्युक्तं भवति । यं प्रभुमिति क्वचित् पाठो दृश्यते । तदा जगत्सर्गादौ समर्थं ब्रह्म जानन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथास्य सकलं च रूपान्तरं तत्र प्रमाणमपि दर्शयन् परस्परविरुद्धाचारत्वेन वर्णयति –

धृतमशनाय कपालं येन च यं प्राहुरमरनायकपालम् ।
परिभूतो मारोपि स्वविग्रहे येन भगवतोमारोपि ॥ १२ ॥

धृतमिति । अत्र प्रथमवाक्यगतश्चशब्दो वाक्यार्थसमुच्चयायोत्तरत्रानुषञ्जनीयः। **येन** स्थाणुना, **अशनाय** भोजनाय, **कपालं** शिरोऽस्थि, **धृतं चा**धारि। यस्य भिक्षा(न्न? टन) लब्धान्नपात्रतां कपालोऽगमदित्यर्थः।

" **कपालो**ऽस्त्री क्वचित् स्त्री च कपालीति शिरोस्थनि।
घटादिशकले केचित्पुनः शकलमात्रके ॥ "

इति **केशवः**। अनेन निष्किञ्चनत्वस्य पराकाष्ठा(?) दर्शिता। **यममरनायकपालम्** अमरनायका इन्द्रादयः तान् पालयतीति तथा। 'कर्मण्यण्' (पा० सू० ३-२-१) इत्यण्। जगदीश्वराणामपीश्वरमित्यर्थः। **प्राहुः** कथयन्ति। बुधा इति शेषः। अनेन समृद्ध्यतिशय आवेदितः। **परिभूत** इति। 'अर्थाद्विभक्तिविपरिणाम' इति न्यायात् तृतीयान्ततया विपरिणमद् यदित्येतत् पदमत्रानुषज्यते। अथवा उत्तरवाक्याद् येनेत्येतदत्रानुकर्षणीयम्। **येन** स्थाणुना, **मारो**ऽपि ब्रह्मादिकीटकपर्यन्तैः प्राणिभिरनिवार्यप्रसरः **कामो**ऽपि, **परिभूतश्च** तृतीयनेत्राग्निना भस्मीकृतः। **अपिशब्दः** परिभवं प्रति कामस्य कर्मीभावेऽत्यन्तासंभाव्यतां द्योतयति। वाक्यार्थसमुच्चायको वापिशब्दः। येन मारः परिभूतोऽभीत्यनेन विरागतातिशयः प्रकाशितः। **येन स्वाङ्गग्रहे** स्वशरीरार्धे, **उमा** पार्वती, **आरोपि** स्थापिता। येन प्रेमातिशयात् शरीरार्धमपि दत्तमित्यर्थः। अनेन रागातिशय उक्तः। परस्परविरुद्धधर्माणां युगपदैकाधिकरण्यमुपपादयितुं विशिनष्टि—**भगवते**ति। ऐश्वर्यादिगुणषट्कं भगम्।

" ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां **भग** इतीरणा ॥ "

सोऽस्यास्तीति भगवान्। (उभयथापीश्वरत्वमेव भगवत्त्वम् ?) अघटितघटयितृत्वं हीश्वरत्वात्।

" उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो **भगवानि**ति ॥ "

इत्युक्तलक्षणो वा भगवान्। उभयथापीश्वरत्वमेव भगवत्त्वम्। अत्राऽविघटयितृत्वं तत्र किमसंभाव्यमिति भावः। अनेनास्य पाणिपादादिमद्रूपान्तरं तत्सत्तायामाप्तोक्तिलक्षणं प्रमाणं चास्तीत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशभिः श्लोकैः साधितसत्ताकस्येश्वरस्यापदानं प्रकाशयन् वर्णयति-

व्रतममलं कापालं येन धृतं यो ममर्द लङ्कापालम्।
यदुरसि कुम्भीनस्यः स्वपन्ति यो भेदकश्च कुम्भीनस्य ॥ १३ ॥

व्रतमिति। अत्र 'एको द्योतको बहूनामन्त्यः' इति न्यायाद् अन्त्यस्थितः चशब्दः प्रतिवाक्यमभिसंबध्यते। **येनामलं** निर्मलं, **कापालं** कपालसंबन्धि शैवागमप्रसिद्धं, **व्रत**मभङ्ग्यानुष्ठानं, **धृतं** च। **यो लङ्कापालं** रावणं, **ममर्द** च, पीडितवान्। भुजबलमदेन कैलासमुद्धृत्योत्क्षिपन्तं रावणं पर्वताधो निपात्य उपरिस्थितपर्वततया निश्चेष्टमकरोदित्यर्थः। **यदुरसि** यस्योरःस्थले, **कुम्भीनस्यः** हारादिवद् भूषणतां प्राप्ता नागस्त्रियः, **स्वपन्ति च** निद्रां कुर्वन्ति। उरःस्थलाधिकरणाया निद्रायाः स्त्रीणामौचित्यात् कुम्भीनसीनामुपादानम्। कुम्भीनसः सर्पविशेषः।

'**कुम्भीनसो** लोहिताहिः कृष्णसर्पः कुलस्थकः।'

इति **यादवः**। स च विशेषोपादानस्यानुपयोगात् सर्पसामान्यं लक्षयति। **यः कुम्भीनस्य** कुम्भीनां गजानामिनः स्वामी कुम्भीनः। गजासुर इत्यर्थः। तस्य, **भेदकश्च** प्राणहारी ॥ १३ ॥

यस्य त्रिलोकनदीप्ता लोका यस्यापदमरलोकनदी प्ताः।
योऽकृत कृत्त्या वासः कैलासे यस्य सौख्यकृत्यावासः ॥ १४ ॥

यस्येति। पूर्वश्लोकाच्चशब्दोऽत्रानुषज्यते। **लोका** भूरादयः, **यस्य** स्थाणोः, **त्रिलोकनदीप्ताश्च** त्रिलोकनेन सर्गोन्मुखस्पन्दशक्तिमात्रपरमार्थेन ईक्षणेन, दीप्ताः प्रकाशमानाः। लब्धसत्ता इति यावत्।

'यस्याहुरीक्षणमिदं विश्वं नैगमसूक्तयः।'

इति। यद्वा विलोकनैस्तेजस्त्रयात्मकैर्नयनैर्दीप्ता भवन्ति। **अमरलोकनदी यस्य भाः** जटाः **आपच्च** प्राप्तवती। अयमर्थः— भगीरथप्रार्थनया स्वर्लोकाद् भूलोकमवतरन्ती गङ्गा स्वप्रवाहप्रपातधारणसामर्थ्यवतोऽन्यस्याभावात् तद्धारणे शक्तिमतो यस्य मूर्धनि पपातेति। यः **कृत्त्या** करिणो व्याघ्रस्य वा चर्मणा, **वासः** वस्त्रं, **अकृत** कृतवान्। **यस्य** कैलासे कैलासाख्ये गिरौ, **आवासश्च** निवासो भवति। तत्र हेतुः **सौख्यकृतीति**। सुखमेव सौख्यम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यञ्। यद्वा सुखयतीति सुखः। पचाद्यच्। तस्य भावः सौख्यम्, तत्करोतीति सौख्यकृत्॥ १४॥

योऽवति गामपि नाकं यस्य करग्राह्यतां जगाम पिनाकम्।
यः ख्यातः परशौचः श्मशाननिलयोऽपि यो रतः परशौ च॥ १५॥

य इति। अपिरनुक्तसमुच्चयार्थः। **यः** स्थाणुः, **नाकं** स्वर्गं, **गां** भूमिं, अपिशब्दाद् अन्तरिक्षं च। **अवति** रक्षति। **पिनाकं** पिनाकाख्यं धनुः। यस्य **करग्राह्यतां** त्रिलोकरक्षायै करेण उपादेयतां, **जगाम** च गतवत्।

"**पिनाकः** श्रीमहादेवचापे शूलाह्वयायुधे।
रजोवर्षे च दण्डे च"

इति **केशवः**। **यः श्मशाननिलयः** श्मशानं पितृवनं तदेव निलयो वासस्थानं यस्य स तथा। श्मशानवास्यपि **परशौचः** अत्यन्तशुद्धः। **ख्यातश्च** लोके वेदे च प्रसिद्धः। लोके हि कश्चित् श्मशानवासी चेदशुद्ध एव भवति। अयन्तु प्रत्युत श्मशानवासित्वेऽपि नित्यशुद्ध एव। अनेनास्य लोकोत्तरस्वभावतोक्ता। **यः परशौ** कुठारे दैत्यशिरच्छेदनसाधकतमे, **रतश्च** रक्तो भवति॥ १५॥

यस्य च वैकुण्ठेषु स्नेहो यस्यारिराहवे कुण्ठेषुः।
गलिनोच्चारावेण स्फुटमटतो यस्य दोष्णि चारावेणः॥ १६॥

यस्येति । **यस्य वैकुण्ठेषु** द्रोणपुष्पेषु, **स्नेहश्च** आत्मनमलंकर्तुं प्रीतिर्भवति ॥ **यस्यारिः** शत्रुः, **आहवे** युद्धे, **कुण्ठेषुश्च** कुण्ठः शरव्यभेदाक्षम इषुर्यस्य स तथा । आयुधान्तरोपलक्षणमिषुग्रहणम् । कुण्ठायुध इत्यर्थः । **यस्य चारौ** दुष्टनिग्रहकरत्वात सुन्दरे, **दोष्णि** भुजाग्रे, **एणश्च** मृगो, विद्यते । कीदृशस्य । **उच्चारावेण** भगवद्वहनता-(ज्ञा?जा)तगर्वतया उच्चैस्तरः आरावः हुम्भानादो यस्य तादृशेन, **गलिना** वृषेण, **स्फुटं** यथा भवति तथा **अटतः** गच्छतः ॥ १६ ॥

यं वा काली नमति स्कन्दोंऽशो यस्य योऽम्बिकालीनमतिः ।
यश्च विनायकतातः प्रमथा येनोद्धृता विनायकतातः ॥ ॥ १७ ॥

यमिति । वाशब्दः समुच्चये । **यं** स्थाणुं, **काली** भद्रकाली, **नमति वा** नमस्करोति । **स्कन्दो** गुहो, **यस्यांशो** वा पुत्रतया स्थितः एकदेशः । **यः** स्थाणुः, **अम्बिकालीन-मतिः** वा अम्बिकायां पार्वत्यां सक्तचितः । **यो विनायकतातश्च** विनायकस्य गणपतेः पिता भवति । **येन प्रमथा** भूतगणाः, **विनायकतातः** विगतो नायकः स्वामी येभ्यस्ते विनायकाः, तेषां भावो विनायकता, तस्या भयहेतोः, **उद्धृताश्च** रक्षिता अभवन् । स्वेन नाथवन्तः कृता इत्यर्थः । यः भृत्यकलत्रपुत्रपरिवृतो लौकिकीं वृत्ति-मनुवर्त्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यत्समवेता लाल्या जगतैव गणा युताश्च वेतालाल्या ।
उच्चा नीचा मुण्डीभूताः प्रेताश्च डाकिनी चामुण्डी ॥ १८ ॥

यत्समवेता इति । **एवकारो** भिन्नक्रमोऽन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति । गणाः श्रीभूत-गणाश्च, **प्रेताः** गणविशेषाः, **डाकिनी चामुण्डी च यत्समवेता एव** येन स्थाणुना समवेताः परिवारतया संबद्धा एव **जगता** जगद्वासिना जनेन **लाल्या** अभिनन्द-नीयाः । **वन्द्या इति यावत्** । भवन्तीति शेषः । अत्र डाकिनी चामुण्डीति जातिपरो निर्देशः । डाकिन्यश्चामुण्डयश्च इत्यर्थः । तामसजातित्वान्निकृष्टा अपि भूतप्रेतादयः

यत्संबन्धाद्धन्या भवन्तीत्यर्थः । गणं विशिनष्टि-**युता** इति । **वेतालाद्या** वेताला नाम पिशाचविशेषाः । तेषामाल्या समूहेन । **च** शब्दादनुक्तैः कूश्माण्डादिभिश्च **युता** । वेतालालि-रपि यत्सहाये॥ यत्सम्बन्धाद्धन्या भवन्तीत्यर्थः । तथा **उच्चाः** गगनतलपर्यन्तदीर्घाः । **नीचाः** वामनाः । **मुण्डी भूताः** कृतशिरोवपनाः । विकृताननाकारा इत्यर्थः । यत्सम्बन्धाद् हीनानामपि उत्कर्षः तस्योत्कर्षः (किं) कथ्यतामिति भावः ॥ १८ ॥

शिवभक्तः श्वेतो नाम कश्चिद् ब्राह्मणो बभूव । तं मृत्युना ग्रस्यमानं भीतं शरणार्थिनम् आलोक्य परमकारुणिको भगवान् मृत्युं हत्वा तं रक्षितवानिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । तदेतदाह —

येन सशङ्कालस्यः श्वेतो जुगुपे गतो वशं कालस्य ।
सोऽपि रयादक्षेपि प्रकटफला यन्निराक्रिया दक्षेऽपि ॥ १९ ॥

येनेति । **येन** स्थाणुना, **श्वेतो जुगुपे** रक्षितः । कीदृशः । **सशङ्कालस्यः** शङ्का भयं तज्जनितं वैवश्यमालस्यं तेन सह वर्तमानस्तथा । तत्र हेतुः-**गतो वशं कालस्ये**ति । कालस्य मृत्योर्वशं विधेयतां प्राप्तः । किञ्च स्वभक्तपरिबुभूषालक्षणापराधी कालोऽपि येन स्थाणुना, **रयाद्** झटिति, **अक्षेपि** निरस्तः । निगृहीत इति यावत् । भगवन्निराकरणे कस्यापि न सौख्यमित्याह – **प्रकटे**ति । **यन्निराक्रिया** यस्य निराक्रिया यज्ञभागाप्रदानादि-लक्षणा निन्दा, **दक्षेऽपि** निखिलजगद्वन्द्ये दक्षप्रजापतावपि, **प्रकटफला**, किं पुनरन्येषु । प्रकटं प्रत्यक्षीभूतं फलं कार्यं यस्याः सा तथा ।

" **फलं** फाले धने वीर्ये निष्पत्तौ भागलाभयोः ।
सस्ये हेतुकृते चर्मसंज्ञशस्त्रनिवारणे ॥
शस्त्राणां च मुखे "

इति केशवः ॥ १९ ॥

येन रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसोत्पाट्यते स्म पूष्णो दन्तः ।
द्युमदामध्यक्षेऽपि क्रुध्यत्यात्मा यतोऽलमध्यक्षेपि ॥ २० ॥

येनेति । **अपि**शब्दो भिन्नक्रमः समुच्चये । **येन पूष्णः** पूषाख्यस्य देवस्य, **दन्तो** दशनम् । जातावेकवचनं, दन्ता इत्यर्थः । **उत्पाट्यते स्म** उत्पाटितः । कीदृशेन । **रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसा** रिपूणामुष्णेनासह्येन उदन्तेन वृत्तान्तेन पराक्रमलक्षणेन स्फुटं निर्विवादं यशो यस्य स तथा । तथाविधो नाम (परि)भवं न सहते इति भावः । कस्मात् पूष्णो दन्तानुत्पाटितवानित्यत्राह – द्युमदामिति । मदां देवानाम् **अध्यक्षे** स्वामिनि इन्द्रे **क्रुध्यति** दक्षाध्वरध्वंसात् कुप्यति सति, **आत्मा** शिवः, स्वयं **अलम**त्यर्थम**ध्यक्षेपि** निरस्तः । **यतः** यस्मात् तस्मादुत्पाटितवान् । पूषा हि दन्तान् दर्शयित्वा हसितवान् इत्येवं पुराणेषु दृश्यते, न त्वधिक्षिप्तवानिति । अतोऽत्राधिक्षेपः सदन्तदर्शनो हास एव । हासस्यापि निन्दागर्भत्वेनाधिक्षेपतुल्यत्वात् । भगवन्निराकरणस्य फलं पूषण्यपि प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ २० ॥

यस्य च विलसन्नेत्रच्छादनतो जगति तिमिरविलसन्नेऽत्र ।
लोचनमासीदच्छं लालाटं येन भुवनमासीदच्छम् ॥ २१ ॥

यस्येति । **यस्य** स्थाणोः, **विलसन्नेत्रच्छादनतः** उपपतिबलात् नवोढया पार्वत्या सुरतसमये व्रीलया विलसतोः दीप्यमानयोः लोचनयोः विलोचनयोः, छादनतः पिधानाद्धेतोः । **अत्र** एतस्मिन्, **जगति**, तिमिरविलसन्ने तिमिरावृतत्वेन बिलान्तर्गत इवाप्रकाशीभवतीत्यर्थः । **लालाटं** ललाटे निटिले भवम्, **अच्छ**मग्न्यात्मकत्वादुज्जाज्वल्यमानं, **लोचनं** नेत्रमासीच्च उत्पन्नमभूत् । तेन लोकः प्राकाश्यमापेत्याह – **येने**ति । लालाटलोचनेन हेतुना **भुवनं** कर्तृ, **शं** सुखं, प्रकाशीभावात्मकम्, **आसीदत्** प्रासवत् । अनेन त्रिलोचनत्वात् लोचनानां च तेजस्त्रयत्वाच्चास्य लोकातिशायित्वमुक्तम् ॥ २१ ॥

अतिभीमं वरतोयं महता वेगेन गलितमम्बरतो यम् ।
भङ्गं नेतुं गाङ्गं न शशाक स्थितं वने तुङ्गाङ्गम् ॥ २२ ॥

अतिभीममिति । **अम्बरतः** आकाशात् , **महता** अतिशयेन **वेगेन** । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । **गलितं** पतितं, अत **एवातिभीमं** भयङ्करं, **गाङ्गं** गङ्गासम्बन्धि, **वरतोयं** वरमुत्कृष्टम् , स्वरूपतो महदित्यर्थः न तु पावनमिति । तस्यात्रानुपयोगात् । **तोयं** जलं, **यं** स्थाणुं, **भङ्गं** बाधां, **नेतुं न शशाक** । गङ्गाप्रवाहोऽपि यं स्वप्रपातधारणसामर्थ्यं नेतुमशक्तोऽभूदित्यर्थः । तत्र हेतुः- **तुङ्गाङ्ग**मिति । तुङ्गानि उन्नतानि अङ्गानि शरीरावयवा(नि ? वाः)स्य स तथा ।

' **अङ्गं** शरीरावयवे शिरोपायनयोर्गुणे । '

इति **केशवः** । महाशरीरमित्यर्थः । अम्बरत इत्यवधिनिर्देशः पतनस्य दूरीभावेनात्यन्तासह्यतां द्योतयति । स्थाणुं विशिनष्टि—**वने स्थित**मिति । **वने**ऽरण्ये **स्थितं,** न तु तत्प्रवाहधारणक्षमे प्रदेशे स्थितमिति भावः । ननु " यस्यापदमरनदी सा:" इत्यनेन पूर्वमेव गङ्गाधरत्वमुक्तम् । इदानीमपि भङ्ग्यन्तरेण तदेवोच्यते । अतोऽत्र पौनरुक्त्यं महान् दोषः स्यात् । उच्यते – पूर्वं भगवति गङ्गायाः प्राप्तिर्विहिता । इदानीन्तु प्राप्तिन (नृ)त्र तस्या भगवद्ध(ङ्गाधारे न ? ङ्गाधाने) सामर्थ्याभावो विधीयते इति न पौनरुक्त्यम् ॥ २२ ॥

पदयोरापाशु पतन्नरतं यस्यार्जुनः पुरा पाशुपतम् ।
नष्टभये नाकारिवाने नाशः क्षणेन येनाकारि ॥ २३ ॥

पदयोरिति । अपिशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । **पुरा** पूर्व**मर्जुनो**ऽपि भूभारसञ्जिहीर्षया नरनारायणयोर्नृरूपेण स्थितस्य विष्णोरंशः पार्थोऽपि, **यस्य** स्थाणोः **पदयोः पतन्** '(लक्षण)हेत्वोः क्रियायाः'(पा० सू० ३-२-१२६) इति हेतौ शता । दुश्चरतपश्चर्यया भगवन्तं प्रसादयन्नित्यर्थः । **आशु** अविलम्बितं यथा भवति तथा, **पाशुपतं** पशुपतिर्देवता

यस्येति पाशुपतम् । 'सास्य देवता' (पा० सू० ४–२–२४) इत्यण् । पाशुपतसंज्ञम् **अस्त्रम्, आप** लब्धवान् । आश्विति क्रियाविशेषणम् । 'कृवापाजि' (उ० सू० १) इत्यादिनो ण्प्रत्ययः । तदन्तात् प्रथमैकवचनम् । तस्य 'क्रियाविशेषणानां च' इति नपुंसकत्वात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' (पा० सू० ७ - १ - २३) इति लुक् । ननु क्रियाविशेषणाद् द्वितीयैकवचनमिति केचित् । प्रथमैकवचनमित्यन्ये । कथमुभयोरुपपत्तिः? उच्यते--क्रिया हि साध्यमानत्वात् कर्मकारकं भवति । तदा मृदु पचतीत्यादौ मृदु कृत्वा पचतीत्यादिरर्थः स्यात् । ततः क्रियायाः (कतृत्वात् ? कर्मत्वात्) तद्विशेषणात् द्वितीयैकवचनं भवति । तथोत्पद्यमानत्वात् कर्तृकारकमपि भवति । तदा मृदु यथा भवति तथा पचतीत्यादिरर्थः स्यात । ततः क्रियायाः कर्तृत्वात् तद्विशेषणात् प्रथमैकवचनं भवति इत्युभयमप्युपपद्यते । उक्तं च **भोजेन**—"न च क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमेवेति नियमः । क्रिया हि यथा साध्यमानत्वात् कर्म तथा उत्पद्यमानत्वात् कर्तापि भवति । ततश्चोभयथापि क्रियाविशेषणानि योज्यन्ते" इति । अस्त्रावाप्तिः फलवती चासीदित्याह-**नष्टभय** इति । **अस्त्रेण** करणेन **नाकारिव्राते** नाकारीणां दैत्यानां निवातकवचाख्यानां, व्राते समूहे । **क्षणेन** झटित्येव **नाशोऽकारि** । अर्जुनेनेति शेषः । नन्वस्त्रान्तरेषु विद्यमानेषु कुतः पाशुपतास्त्रं प्रयुक्तवानित्यत्राह–**नष्टभय** इति । नष्टं भयमस्त्रान्तरेभ्यो भीतिर्यस्य स तथा । जगत्प्रभोर्विष्णोरप्यंशा अर्जुनादयोऽपि यत्प्रसादलाभादेव जगद्रक्षापटवो भवन्तीति भावः ॥ २३ ॥

आस्तामर्जुनादयोंऽशाः अंशी विष्णुः स्वयमपि स्वाधिकारानुष्ठानमौकर्याय स्थाणुं प्रसादयामासेत्याह —

अर्चां रचयांचक्रे स्वचक्षुषा पूर्णपुष्करचयां चक्रे ।
अतिगृध्नुमना यस्य स्वयं हरिः कर्तुमरिवधमनायस्य ॥ २४ ॥

अर्चामिति । अपिशब्दोऽत्रार्थादाक्षिप्यते । **हरि**र्विष्णुः, **स्वयमपि यस्य** स्थाणो-**रर्चां** पूजां **रचयांचक्रे** कृतवान् । किमभिसन्धायार्चितवानित्यत्राह - **चक्रे** इति ।

सुदर्शनाख्यं यच्चक्रं तच्छिवसंबन्धि पूर्वमभूत् । तस्मिश्चक्रे **अतिगृध्नुमनाः** अति-गृध्नु अत्यर्थं काङ्क्षणशीलं मनो यस्य स तथा । शिवाच्चक्रादानाभिसन्धित्सुरित्यर्थः । किमर्थमस्य चक्रादित्सा इत्यत्राह - **कर्तुम**िति । **अनायस्य** आयासं क्लेशमकृत्वा । **अरिवधं** शत्रुनिग्रहं **कर्तुम्** । पुरा शिवप्रसादनाय तपश्चरन् हरिः प्रतिदिनं नियमित-संख्यैः पद्मैः शिवार्चनरूपं व्रतमतिष्ठत् । शिवः तस्य नियमस्थैर्यपरीक्षार्थं अर्चनसमये पद्ममेकं तिरश्चकार । ततो हरिः तत्सङ्ख्यापरिपूरणाय स्वीयं नेत्रमुत्पाट्यार्चितवान् इति या पौराणिकी प्रसिद्धिः तामनुसृत्यार्चां विशिनष्टि - **स्वचक्षुषा** इति । स्वस्यात्मनः विष्णोश्चक्षुषा ऊनसङ्ख्यापूरणार्थमुत्पाटितेन नेत्रेण, **पूर्णपुष्करचयां** पूर्णः पुष्कराणां पद्मानां चयस्समूहः यस्यां सा तथा ।

" पुष्करं करिहस्ताग्रे जले वाद्यमुखे युधि ।
खेऽब्जे द्वीपसुरायां च तीर्थभेषजभेदयोः ॥
पटहे मुरवे त्वन्ये पुमांस्तोये च मारुते ।
शेषे च शोभने तु स्यात् भेद्यलिङ्गमिति स्मरेत् ॥ "

इति **केशवः** ॥ २४ ॥

पुरा खलु जगदीशम्मन्यतया परस्परं विवदमानौ हरिविरिञ्चावभूताम् । ततस्तद्दर्प-निर्वापणाय तयोः पुरस्ताद्दृष्टोदयकोटिकं ज्योतिर्लिङ्गं प्रादुरभूत् । ततश्चैतदन्तं यो द्रक्ष्यति स जगदीशो भवत्विति समयं कृत्वा तदन्तदिदृक्षया हरिरधस्तात् विरिञ्च उपरिष्टाच्च द्राघीयसा कालेन दवीयांसम् अध्वानं गत्वापि तदन्तमपश्यन्तौ यथागतं प्रत्यागताविति पुराणप्रसिद्धिमनुसृत्य भगवन्महिमानमुद्घाटयति —

सत्वरगत्या यस्य ब्रह्मोर्ध्वं हरिरधो जगत्यायस्य ।
अविजानानावादौ विनिवृत्तावन्तमात्तनानावादौ ॥ २५ ॥

आदौ प्रथमसर्गे, **ब्रह्मा** विरिञ्चः, **जगति ऊर्ध्वं** उपरिष्टात्, **हरिः** विष्णुः, **अधः** अधस्तात् । **सत्वरगत्या** सत्वरया सवेगया, गत्या गमनेन हेतुना, **आयस्य** यत्नं

कृत्वा, **यस्य** स्थाणोः ज्योतिर्लिङ्गात्मना स्थितस्य **अन्तमविजानानौ** अपश्यन्तौ, **विनिवृत्तौ** यथागतं प्रत्यागतवन्तौ । अत्रोभयोरपि अन्योन्यस्मात् पूर्वमेवैतदन्तदिदृक्षया गतेः सत्वरमित्यवगन्तव्यम् । **आतन्वानावादाविति** तात्कालिकं विशेषणम् । शिवोत्कर्षदर्शनादातोऽङ्गीकृतो नानाविधो लौकिकवैदिकादिभेदा(द)नेकप्रकारः शिवस्तुतिरूपो वादो वागिन्द्रियवृत्तिर्याभ्यां तौ तथोक्तौ ॥ २५ ॥

इत्थमभिधित्सितवस्तु नायकं भगवन्तमुपवर्ण्येदानीं प्रतिनायकवृत्तिप्रदर्शनाय प्राप्तोऽवसर इति तदुत्पत्तिमाह —

अथ गतिमापुष्यन्तस्त्रयोऽत्र भगवत्यघौघमापुष्यन्तः ।
अचिरादासन्नसुराः कुर्वाणा दश दिशः सन्नसुराः ॥ २६ ॥

अथेति । प्रकृतादर्थादर्थान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः । अथ इदानीमर्थान्तरमारभ्यत इत्यर्थः । **अत्र** उक्तगुणविशिष्टेऽस्मिन् भगवति स्थाणौ, **अन्तः** मनसि, **गतिं** कार्यान्तरचिन्ताभावात् स्वैरविहारम्, **आपुषि** प्राप्ते सति, **अचिरात्** तारकवधात् परमविलम्बेन, **त्रयः** त्रिसङ्ख्याकाः, **असुरा आसन्** अभूवन् । कीदृशाः । **अघौघम्** अघानां पापानामोघं सञ्चयम् **आपुष्यन्तः** प्राप्नुवन्तः । **कुर्वाणा** इति यावत् । सदा पापमेव चरन्त इत्यर्थः । असुरान् विशिंषन् तैर्देवाः पराजिता इत्याह — **कुर्वाणा** इति । तदास्मिन् काले, **दश दिशः** आशाः, **सन्नसुराः कुर्वाणाः** सन्नाः सुराः यासु तास्तथा । असुराभिभूतैः स्वर्गमपि त्यक्त्वा पलायमानैर्देवैरधिष्ठितत्वाद्दिशां सन्नसुरत्वम् ॥ २६ ॥

अथ जगदुपद्रवकरणे तेषां स्वाभाविकीं शक्तिसम्पदं दर्शयन् तान् विशिनष्टि —

शूराः परमध्ये ये भक्ताः परमेश्वरे च परमध्येये ।
ये समपाता रोगास्त्रय इव तारकसुवो नपातारो गाः ॥ २७ ॥

शूरा इति। येऽसुराः, **परमध्ये** परेषां शत्रूणां मध्ये, **शूरा** निर्भयाः। **परमेश्वरे भक्ताश्च**। कीदृशे। **परमध्येये** परमैरुत्कृष्टैर्जनैः ध्येये ध्यातुं योग्ये। न तु यस्यां कस्याञ्चित् तामस्यां मूर्तौ भक्ता इति भावः। अनेन तत्तदिष्टफलप्राप्तौ सुलभता द्योत्यते। दैव-पुरुषकारसम्पन्नानां किमशक्यमिति भावः। **ये च त्रयो रोगाः** रोगहेतवो वातपित्तश्लेष्मा-ख्या, **इव समपाताः** तुल्यगतयः। (त? य)था वातपित्तश्लेष्मस्वन्यस्मिन् विकृते अन्यावपि विकुरुतः तथैषामन्य(तर?)स्मिन् किञ्चित्कालप्रति? (प्र)वृत्तेऽन्यावपि तत्सहकारिणावित्यर्थः। उपमया चैकतत्वस्याव्यभिचारो द्योत्यते। शौर्यादिगुणयोगाद् एकैकस्यारब्धकार्यनिर्वाह-क्षमत्वे सति अन्योन्यमङ्कुर्वानां किं नामाशक्यमिति भावः। **ये च तारकसुरः** तारकात् तारकाख्यादसुरात भवन्तीति। अथ अनेनामुष्यायणत्वकथनेन सहजायाश्शौर्यादिगुण-सम्पत्तेः उत्कर्षो द्योत्यते। ईदृश्या शक्तिसम्पदा कुत्रोपक्रियते इत्यत्राह - **नपातार** इति। सुप्सुपेति समासादेकं पदम्। उक्तं च **वामनेन** "एकशब्दस्सुप्सुपेति समासाद्" (का० सू० ५. २. १२) इति। गोशब्देन वाक् स्वर्गो भूमिश्च उच्यन्ते। अत एव बहुवचनप्रयोगः। वाक् चात्रोद्दिदलक्षणा। ये च गाः वाचः वेदलक्षणाः स्वर्गं भूमिं च **नपातारः** अरक्षणशीलाः। पीडयितार इत्यर्थः। नपातार इति तृन्नन्तं रूपम्। वेदबाधितत्वं तच्चोदितकर्मबाधकत्वाद्, अत एव हविर्भागाभावात् स्वर्गस्य बाधकत्वं, हवि-र्भागाभावादेव वृष्ट्यभावेनान्नाभावाद् भूमेरपि बाधकत्वमित्यवगन्तव्यम्। स्वर्गस्य तु युद्ध-वेलायामुपमर्दितत्वाद् विशिष्य बाधकत्वमुपपद्यते। लोकपीडायामेवैतच्छक्तेरुपकार इति भावः॥ २७॥

अथ ते जगत्पीडाविधौ स्वाभाविक्या शक्त्यैवालम्प्रत्ययमलभमानाः पुनरौपाधिकीं शक्तिमाधातुमुपक्रान्ता इत्याह —

वृत्तौ राजस्यां ते व्रतमनघः पर्वताधिराजस्यान्ते।
धृतरभसं तापस्यव्रतमधुरुदयाय भुवनसन्तापस्य॥ २८॥

वृत्ताविति। **ते** प्रस्तुता असुराः **पर्वताधिराजस्य** हिमवतः। **अन्ते** अवसाने, अधित्यकायामित्यर्थः। **तापस्यव्रतं** तापसेभ्यो हितं (पं)चाग्निमध्यस्थित्यादिकं व्रतमभङ्ग्या-

नुष्ठानम्, **अधुः** धृतवन्तः । **धृतरभसं** मिति क्रियाविशेषणम् । धृतो रभसो वेगो यथा तथेति । स्वोत्पत्तिसमनन्तरमेव तपश्चेरुरित्यर्थः ।

> " रभसस्तु पुमान् वेगे हर्षसंरम्भयोरपि ।
> त्रि तु स्यान्महति द्वे तु म्लेच्छ "

इति **केशवः** । किमर्थं तपश्चक्रुरित्यत्राह – **उदयायेति** । **भुवनसन्तापस्य** भुवनस्य भुवनवासिनो जनस्य यः सन्तापः पीडा तस्योदयाय उत्पत्तये । लोकपीडासामर्थ्यलाभार्थमित्यर्थः । कथं ते पापे कर्मणि प्रवृत्ता इति शङ्कां शकलयितुं तान् विशिनष्टि – **वृत्ताविति** । **राजस्यां** रजोगुणमय्यां, **वृत्तौ** वर्तमाने, **धृतमनस** कृतबुद्धयः । राजस्यामित्येतत् तामस्यामप्युपलक्षणम् । राजसतामसस्वभावा इत्यर्थः । तादृशां हि पाप एव प्रवृत्तिस्सम्भविनीति भावः ॥ २८ ॥

अथैषामुपासनाविषयो ब्रह्मा; ते प्रसन्नं च तं स्वाभिमतं प्रार्थयामासुरित्याह –

> **तैः कामो देवारिप्रवरैर्धातुस्सति प्रमोदेऽवारि ।**
> **शक्त्याज गतावध्या स्याम वयं सामरेण जगतावध्याः ॥ २९ ॥**

तैरिति । **तैः** व्रतमनुतिष्ठद्भिः, **देवारिप्रवरैः** असुरैः, **धातुः** ब्रह्मणः, **प्रमोदे** हर्षे, **सति** विद्यमाने । कारणभूतेन प्रमोदेन कार्यभूतः प्रत्यक्षीभावो लक्ष्यते । प्रत्यक्षतायां सत्यामित्यर्थः । **कामो**ऽभिमतोऽर्थः, **अवारि** वृतः । धातुरित्यनुवादः तेषामुपासनाविषयो धातैवेति विधिं प्रत्याययति । वरणप्रकारमाह – **शक्त्येति** । **अज**, हे ब्रह्मन्, **वयं गतावध्या** गतोऽपगतोऽवधिः सीमा यस्याः तया, **शक्त्या**स्मत्संबन्धिन्या हेतुना, **सामरेण** अमरैस्सहितेन, **जगता** जगद्वासिना जनेन, **अवध्या** हन्तुमशक्याः, **स्याम** । प्रार्थनायां लिङ् । अमराणां जगदन्तर्भावेऽपि पृथगुपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायातः इतिवत् । स्वेषां लोकोत्तरशक्तिमत्त्वं केनचिदप्यवध्यत्वं च वरयामासुरित्यर्थः ॥ २९ ॥

ततो ब्रह्मणा किं प्रतिपन्नमित्यत्राह —

स विधातेत्यर्थनतः तान् प्रत्यूचे जगद्धितेऽत्यर्थनतः।
दुर्लभमन्यङ्का मन्निर्मरणत्वं लभध्वमन्यं कामम् ॥ ३० ॥

स इति। **सोऽसुरैः** प्रार्थितो, **विधाता** ब्रह्मा, **इति** उक्तप्रकारेण, **अर्थनतोऽ**सुरकृतात् प्रार्थनाद्धेतोः, **तान् प्रति** असुरानुद्दिश्य, **ऊचे** उक्तवान्। "अभितः परितः" (पा० सू० वा० २-४-४८) इत्यादिना प्रतियोगे द्वितीया। कीदृशः। **जगद्धिते** जगते जगद्वासिने जनाय यद्धितं श्रेयः तस्मिन्, **अत्यर्थं नतः** अत्यन्तं रतः। एतत् प्रार्थिताप्रदाने हेतुः। उक्तिप्रकारं दर्शयति- **दुर्लभमि**ति। **अन्यङ्का** न्यङ्को दोषः, अविद्यमानो न्यङ्को येषां तेषां सम्बोधनं। तथा। "युष्मदर्थसारा संबुद्धिः" इति न्यायात् युष्माकमिति सेत्स्यति। युष्माकं, (**मन्**) मत्तो, **निर्मरणत्वं** मृतिरहितत्वं, **दुर्लभं** लब्धुमशक्यम्। जगदवध्यत्वे दत्तेऽन्तकस्यापि जगदन्तर्भावात् तदवध्यत्वमपि दत्तं भवति। एतच्चाशक्यमेव। देहारम्भकर्मक्षये देहपातस्यावश्यम्भावादिति भावः। अत एवोक्तं निर्मरणत्वं दुर्लभमिति। एतदप्रदाने हेतुरशक्यत्वमेव न तु युष्माकं योग्यत्वाभाव इति द्योतयितुं अन्यङ्का इत्यामन्त्रणम्। इदमेकमेव ममाप्रदेयम् अन्यत् सर्वं देयमेवेत्याह — **लभध्वमि**ति। **अन्यं** निर्मरणत्वव्यतिरिक्तं, **कामम्** अभिमतं वस्तु, **लभध्वं** वृणुध्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥

अथ ते भङ्ग्यन्तरेण जगदवध्यत्वमेव वव्रुरिति श्लोकद्वयेनाह —

निरतैर्जगदे कलये तैरित्युक्तैर्विचार्य जगदेकलये।
जगदधिप रमेमहि ते पुरत्रये यदि कृपास्ति परमे महिते ॥ ३१ ॥

निरतैरिति। **इति** उक्तप्रकारेण, **उक्तैः** ब्रह्मणा कथितैः, **तैः** असुरैः, **विचार्य** मिलित्वा निरूप्य, **जगदे** गदितम्।

"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्ष्यत्वं* कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" ॥

---

* 'प्रसिद्धे रविवक्षातः' इति धातुवृत्त्यादिपाठः।

इति वचनात् भावे लिट् । कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह - **कलय** इति । **कलये** अनर्थाय । मरणायेति यावत् । स्वेषामिति शेषः । फलितार्थकथनमेतत् ।

"कलिर्विभीतके तस्य फलेऽनर्थे च संयुगे ।
कलिर्हि श्रीरिति प्राह शब्दविच्छाकटायनः ॥
विवाहमात्रे त्वजयः कलिशब्दमभाषत ।
युगे चतुर्थे चालक्ष्म्याम्"

इति **केशवः** । तेषामभिसन्धिस्तु अन्यथेति व्याख्यापयितुं तान् विशिनष्टि—**निरतै**रिति । **जगदेकलये** जगतः एकस्मिन् केवले लये नाशे, **निरतैः** जगन्नाश एकस्मिन्नेव बद्धमनस्कैरित्यर्थः ।

"एकशब्दस्तु धीमद्भिः समाम्नातश्च केवले ।
प्रधाने प्रथमेऽन्यस्मिन् समानेऽल्पेऽप्यसौ पुनः ॥
एकत्वसंख्यायुक्ते स्यात् संख्येये तत्र चाप्यसौ ।
नित्यैकवचनान्तः स्यादिति प्राहुः"

इति **केशवः** । उक्तिप्रकारं दर्शयति—**जगदधिपे**ति । **जगदधिप**! हे जगत्स्वामिन्! **ते** तव, **कृपा** दया, **अस्ति यदि** विद्यते चेत् । अस्मास्विति शेषः । तर्हि **वयं पुरत्रये** पुराणां त्रितये, **रमेमहि** विहरेम । प्रार्थनायां लिङ् । तव करुणा चेदस्माकम् एकैकं पुरमनुगृहाणेत्यर्थः । कीदृशे पुरत्रये । परमे उत्कृष्टे, अतएव **महिते** पूजिते । पुरान्तरेभ्यो विशिष्टे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्रोक्तं परमत्वं विवृण्वानाः कमपि विशेषं प्रार्थयन्ते —

पृथगहितावध्यं ते जगति चरित्वाब्ददशशतावध्यन्ते ।
सुरसत्तम नो निलया गत्या घटनामियुर्जितमनोनिलया ॥ ३२ ॥

पृथगिति । हे **सुरसत्तम**, हे देवश्रेष्ठ, **नः** अस्माकं **ते** भवदनुग्रहविषयत्वेन प्रकृताः **निलयाः**, पुराणि, **जगति अहितावध्यं** अहितैः शत्रुभिरवध्यमनिग्राह्यं यथा भवति तथा,**पृथक्** असंभूय, **चरित्वा** इतस्ततो गत्वा, **अब्ददशशतावध्यन्ते** अब्दानां संवत्सराणां दशशतानि सहस्रं तान्येवावधिः सीमा तस्यान्तेऽवसाने । संवत्सराणां सहस्रे पूर्णे इत्यर्थः । **जितमनोनिलया** लोके मनोनिलौ हि वेगातिशये प्रसिद्धौ, तावपि जितौ परिभूतौ यया तया, **गत्या** गमनक्रियया, **घटनां** सङ्गतिम्, **इयुः** प्राप्नुयुः । एतदुक्तं भवति- सहस्रसंवत्सरान् शत्रुभिरपरिभाव्या भूत्वा जगति पृथक् पृथक् चरितानामस्मन्निलयानां संवत्सरसहस्रसंख्यापू(र?रके) समये वेगितया गत्या सङ्गतिरस्त्विति । वेगितगत्या संयोगे तदैव वियोगोऽवश्यम्भावीति सङ्गतिमेव वृतवन्तः ॥ ३२ ॥

अथैते ब्रह्मणो मुखान्निर्मरणत्वस्यालभ्यताश्रवणात् स्वेषां वध्यत्वमङ्गीकुर्वाणास्तत्र कालस्य च साधनस्य, कर्तव्यस्य च कर्तुश्च नियमं प्रार्थयन्ते —

स च हन्तेह न नेन स्यादस्माकं यतिष्यते हनने नः ।
ताश्च भिदामानीय स्वयमेकेनेषुणा तदा मानी यः ॥ ३३ ॥

स चेति । चौ वाक्यार्थसमुच्चये । **इन** हे स्वामिन्, **इह** अस्मिंल्लोके, **नोऽस्माकं**, **हन्ता** वधकर्ता **न न स्याच्च** । द्वयोर्नञोः प्रकृतार्थावधारकत्वात् स्यादेवेत्यर्थः । स इत्युक्तम् । कोऽसावित्यत्राह – **यतिष्यत** इति । **यो मानी** अभिमानवान् अस्मत्प्रसरणा-सहिष्णुरित्यर्थः । **स्वयं** सहायानपेक्षः, **तदा** यस्मिन् काले पुर्यो घटनामियुः तस्मिन् काले । **एकेन** एकत्वसङ्ख्यायुक्तेन, **इषुणा** शरेण, **ताः** भवता अनुग्रहीष्यमाणत्वेन, प्रकृतमदः पुरं, **भिदां** भेदम्, **आनीय नोऽस्माकं हनने च** वधे विषये, **यतिष्यते** यत्नं करिष्यति । शक्ष्यतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । योऽस्मच्छत्रुः सहायान्तरनिरपेक्षः सन् पुरत्रयसंयोगकाले एकेन शरेण तत् प्रमथ्य तेनैवास्मद्वधे शक्तो भविष्यति सोऽस्मान्निगृह्णीया(त्) नान्य इति । अत्र तदेत्यनेन कालस्य, एकेनेषुणा इति साधनस्य, ताश्च भिदामानीयेति कर्त्तव्यस्य, स च हन्तेति कर्तुश्च नियमः कृतः । ईदृशशक्ति-योगः कस्यापि न स्यादित्यस्माकं जगदवध्यत्वमेवायातमिति तेषामाशयः ॥ ३३ ॥

अथैवं भवत्विति ब्रह्मणानुगृहीते तेषां प्रवृत्तिमाह –

वरमादाय पुराणान्नाथाद्विधये दुरासदाय पुराणाम् ।
पदमतिदैवमयन्ते यतोऽसुराः प्रापुरिति तदैव मयं ते ॥ ३४ ॥

वरमिति । प्रकृता दैत्याः **पुराणात्** चिरन्तनाद् , **नाथाद्** ब्रह्मणः, **वरम्** ईप्सितम् , **आदाय** गृहीत्वा, **तदैव** यस्मिन् काले वरो लब्धः तस्मिन् काल एव , **मयं** मयनामानम् असुरशिल्पिनं, **प्रापुः** प्राप्तवन्तः ।

" वरो ना भूपजामात्रोर्देव देरीप्सिते कृधि । "

इति **केशवः** । किमर्थं प्रापुरित्यत्राह – **विधय** इति । **पुराणां** पुरीणां, **विधये** निर्मापणायेत्यर्थः । कीदृशाय । **दुरासदाय** दुष्प्रापाय । अलभ्यायेत्यर्थः : अन्येषामिति शेषः । कुतस्ते शिल्पिजनशिरोमणौ विश्वकर्मणि ध्रियमाणे मयं प्रापुरित्यत्राह–**पद**मिति । **असुराः** । जातिपरोऽयं निर्देशः । (अ ? आ)सुरी जातिरित्यर्थः । **यतः** यस्मात् मयात् , **पदं** पुरादिलक्षणं, स्थानम् , **अयन्ते** अद्यापि प्राप्नुवन्ती **ति इति**र्हेतौ । असुरजनैर्निज-शिल्पित्वेनाङ्गीकारो मयप्राप्तौ हेतुरित्यर्थः । न केवलमसुरशिल्पित्वमेवेत्यस्य शिल्पातिशयोऽपि हेतुभावं भजते इति प्रकटयन् पदं विशिनष्टि – **अतिदैव**मिति । देवानामिदं दैवं स्वर्गादि, दैवमतिक्रान्तम् अतिदैवं स्वर्गादेरपि विशिष्टतरमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ पुरनिर्माणे प्रयुक्तस्य मयस्य प्रवृत्तिमाह –

पटुमनसा रूप्यायस्स्वर्णमयं त्रिभुवनस्य सारूप्याय ।
रमणीयं प्राकारि प्रचिन्त्य तेन च पुरत्रयं प्राकारि ॥ ३५ ॥

पटुमनसेति । **तेन** मयेन, (वि ? प्र)**चिन्त्य** स्मृत्वा । सङ्कल्पमात्रेणेति यावत् । सङ्कल्प एवास्य पुरनिर्माणे सहकारी न तु वासीकुठारादिकमिति भावः । **पुरत्रयं प्राकारि** कृतम् । कथं सङ्कल्पमात्रेण कृतवानित्यत्र तं विशिनष्टि- **पटुमनसे**ति । पटु निपुणं मनो

यस्य स तथा। योगप्रभावजमिह पटुत्वं विवक्षितम्। तथा च वक्ष्यति— 'मनसः सद्योगेहाद्' इति । योगप्रभाव(व)तां किमशक्यमिति भावः । पटुमनसा करणेन प्रचिन्त्येति केचित्। तदा गतार्थस्यापि मनस उपादानं पटुत्वविशेषणदानार्थमिति न दोषः । न केवलं सहकार्येव, उपादानमप्यसाधारणमेवासीदिति वक्तुं पुरत्रयं विशिनष्टि-**रूप्यायःस्वर्णमयमिति**। रूप्यं रजतम्।

"रूप्यं तु क्ली विभूषणे।
आहते हेमरजतद्रव्ये रजत एव च ॥
त्रि तु प्रशस्तरूपेऽपि रूपणीये"

इति **केशवः** । "द्वन्द्वात् परं श्रूयमाणं प्रत्येकमपि संबध्यते" इति न्यायाद् मयटः प्रत्येकमपि संबन्धः — रूप्यमयमयोमयं स्वर्णमयमिति । एतेषामन्यतमेनैव निर्मातव्ये किमर्थमुपादानत्रैविध्यमङ्गीकृतमित्यत्राह — **त्रिभुवनस्येति**। त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । तस्य **सारूप्याय** सादृश्याय । भुवनत्रयस्य सत्त्वरजस्तमोमयत्वात् तेषां च शुक्लरक्तकृष्णरूपत्वात् त्रिरूपत्वे पुराणामपि शुक्लादिरूपतया तादृप्यं सम्भावयितुमित्यर्थः । अनेन पुरत्रयप्रातिभस्ये भुवनान्येव पर्याप्तानि न तु पुरान्तराणि इति द्योत्यते । पुनरपि तदेव विशिनष्टि — **रमणीयमिति**। रचनावैचित्र्यान्नयनम(नु?नो)हारीत्यर्थः । तथा **प्राकारि** अतिशयिता बहवो वा प्राकारा यस्मिन् तत्तथा । अतिशायने वा भूमनि वा मत्वर्थीयः । शत्रुभिर्दुर्गम इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथ पञ्चभिः श्लोकैः पुरत्रयं वर्णयति —

यत्र सदानवलोकस्थायी मायाबलात् स दानवलोकः ।
स्थितिमादायामाद्यद् योजनशतमानमभवदायामाद् यत् ॥ ३६ ॥

यत्रेति। **सः** प्रकृतो, **दानवलोकः** दैत्यजनः, **यत्र** पुरत्रये, **स्थितिं** निवासम्, **आदाय** परिगृह्य। विधायेति यावत्। **सदा** सर्वस्मिन् काले, **अमाद्यत्** हृष्टोऽभूत्। यन्निवासा-द्धेतोः दुःखेनानन्तरितत्वेन सुखमेव प्राप्तवानित्यर्थः । अनेन पुराणामचिन्त्यः कोऽप्यनुभावः

प्रत्याय्यते । दानवलोकं विशिनष्टि – **अनवलोकस्थायी(मायाबलात्)** मायायाः मयनिर्मितायाः बलाद् शक्तेर्हेतोः **अनवलोकस्थायी** अनवलोकमविद्यमानोऽवलोकोऽन्यकर्तृकं दर्शनं यथा भवति तथा स्थितिशीलः । मयमायावैचित्र्येणान्यैरदृश्यमानस्तिष्ठन् इत्यर्थः । अनेन पुरान्तरेभ्यो व्यतिरेको दर्शितः । अथास्य परिमाणमाह – **योजने**ति । **यत्** पुरत्रयम्, **आयामात्** आयामो दैर्घ्यं तमाश्रित्य, **योजनशतमानं** चतुष्क्रोशपरिमितो वा अष्टक्रोशपरिमितो वा अध्वा योजनम् ।

"अथ योजनं परमात्मनि ।
अध्वमाने चतुष्क्रोशे मगधादिषु भूमिषु ॥
अष्टक्रोशं तु देशेषु कोसलादिषु मन्वते ।
तथा युक्तिक्रियायां च"

इति **केशवः** । योजनानां शतमानं परिमाणं यस्य तत्तथा । आयामो विस्तारस्य उपलक्षणम् । उक्तं च श्रीमद्व्यासमुनिना—

"एकैकं योजनशतं विस्तृतं तावदायतम् ।"

इति । अनेन पुरान्तरेभ्यो व्यतिरेको दर्शितः ॥ ३६ ॥

अथ नित्योत्सवादिमत्तया वर्णयति –

उल्बणनानापणवध्वनि बिभ्राणं वणिग्जनानापणवत् ।
द्राघीयोगुरुपरिखं यद् यत्र च केतुयष्टयोऽगुरुपरि खम् ॥ ३७ ॥

उल्बणेति । **यत्** पुरत्रयम्, **उल्बणनानापणवध्वनि** उल्बणः स्फुटो नानाविधः उत्सवदेवपूजाराजयात्राद्यर्थत्वात् अनेकप्रकारः पणवानां डिण्डिमाख्यवाद्यविशेषाणां ध्वनिः नादो यस्मिन् तत्तथा । "स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम्" इत्यमरः । "पणवस्त्वपि डिण्डिमे । गजस्कन्धेऽपि" इति **केशवः** । **यत्र वणिग्जनान्** वाणिज्यकर्तॄणां जनानां समूहान्,

बिभ्राणं दधानम्, अत एव **यच्चापणवत्** निषद्यायुक्तम्। "आपणस्तु निषद्यायाम्" इत्यमरः। यच्च **द्राघीयोगुरुपरिखं** द्राघीयस्यो दीर्घतरा (उ?गु)र्व्यः पृथ्व्यः परिखा यस्मिन् तत्तथा। "खेये तु परिखाम्बुधौ। भूभृत्यपि"इति **केशवः**। **यत्र च** यस्मिन्, **केतुयष्टयः** ध्वजदण्डाः, **उपरि** ऊर्ध्वप्रदेशे, **खं** नीलाकारतया प्रतीयमानम् आकाशम्, **अगुः** गतवन्तः। ध्वजोच्छ्रायो हि प्रशस्यनानोत्कर्षावहो भवति। तथाहि राजानः कविभिरुपश्लोक्यन्ते उद्दण्ड इति॥ ३७॥

अथ परपरिभवाविषयत्वेन वर्णयति –

यद्युधि नानापत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहनानापत्ति।
प्राप्य च वासव्यापद् वरूथिनी दश दिशः सवासव्यापत् ॥ ३८॥

यदिति। **वासवी** इन्द्रसंबन्धिनी, **वरूथिनी** सेना, **युधि** युद्धे निमित्ते। युद्धार्थमिति यावत्। **यत्** पुरत्रयं, **प्राप्य** गत्वा, **दश** दशसंख्याकाः, **दिश** आशाः, **आपत्** प्राप्तवती। नानादिक्षु पलायनमकरोदित्यर्थः। भीत्येति शेषः। युधीत्यत्र "निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या" (पा० सू० वा० २-३-३६) इति सप्तमी। वरूथिनीं विशिनष्टि-**नानेति**। **(नानापत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहना)** पत्तिः पदातिः, स्यन्दनो रथः, गजो हस्ती, वाजी तुरगः। स्यन्दनाश्च गजाश्च वाजिनश्चेति द्वन्द्वः। स्यन्दनगजवाजिनश्च ते वाहनानीति विशेषण-समासः। पत्तयश्च स्यन्दनगजवाजिवाहनानि चेति द्वन्द्वः। नानाविधानि पत्तिस्यन्दनगजवाजि-वाहनानि यस्यां सा तथा। शक्तिहीनत्वमेव पलायने हेतुः, न तु सामग्रीविरह इति भावः। पुरत्रयं विशिनष्टि - **अनापत्तीति**। अविद्यमाना आपत्ती देवसेनाकृता पीडा यस्य तत्तथा। पुरत्रयं **प्राप्य** प्राप्तिकार्यमकृत्वा बहिर्भागादेव पलायिता देवा इत्यर्थः। देव-सेना तु नैतादृशीत्याह – **सवासव्यापदिति**। वासो वासस्थानम्। "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (पा० सू० ३-३-१९) इत्यधिकरणे घञ्। वासस्य व्यापत् असुरकृता पीडा तया सह वर्तमाना तथोक्ता। असुरोपमर्दितस्वर्गा इत्यर्थः॥ ३८॥

अथ रत्युद्दीपनत्वेन वर्णयति—

यत्र च लोलं बकुळं बन्धुत्वादिव बभार लोलम्बकुलम् ।
तद्वदशोकारामाः स्तनभारालसगतीरशोका रामाः ॥ ३९ ॥

यत्रेति। **यत्र** यस्मिन् पुरत्रये, **बकुळं** कर्तृ केसरशाखी। "केसरो बकुळोऽस्त्रियाम्" इति **सिंहः**। **लोलम्बकुलं** लोलम्बानां भृङ्गानां कुलं समूहं **बभार** धृतवत्। मकरन्द-भरितसुमप्राचुर्याद् भृङ्गव्याप्तमभूदित्यर्थः । बकुळं विशिनष्टि—**लोलमिति**। **लोलं** वायुवशाच्चलशाखमित्यर्थः । यत्फलनिरोद्गाय स्वभावकथनेन । अत्र शब्दशक्त्या भ्रमरेषु सतृष्णमिति ध्वन्यते । अत्र यथा ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य, क्षत्रियः क्षत्रियस्य सजातीयत्वाद् बन्धुर्भवति तथा लळयोरभेदाङ्गीकारे विशेषणविशेष्ययोर्लोलम्बकुळ-शब्दयोः (लोलम्बकुळशब्दयोः?) सन्धायाभिधानात् एकपदवत् प्रतीयमानत्वेऽपि यः केसर-वृक्षः स्वयं लोलं बकुळं भवति तस्य भिन्नार्थमपि शब्दं यल्लोलम्बकुळं तदाश्रयणेन सजातीयत्वाद् लोलम्बकुलान्तरं प्रति बन्धुत्वमुपपन्नं भवति इति लोलम्बकुलभरणे हेतुमुत्प्रेक्षते—**बन्धुत्वादिवेति** । एतदन्यत्राप्यतिदिशति—**तद्वदिति** । यद्वल्लोलं बकुळं बन्धुत्वादिव लोलम्बकुळं बभार तद्वद् बन्धुत्वादिव **अशोकारामाः बभ्रुः** । अशोकप्रधाना आरामाः उपवनानि अशोकारामाः । **अशोकाः** तत्तदभिमतसम्पत्त्या कदा-चिदप्यविद्यमानदुःखाः **रामाः** सुन्दरीः बभ्रुः । किसलयकुसुमसमृद्ध्या तदानुकूल्य-माचरन्नित्यर्थः । कीदृशीः । **स्तनभारालसगतीः** स्तनभारेण कुचभरेण हेतुना अलसा मन्दा गतिर्गमनं यासां तास्तथा । सर्वाङ्गसुन्दरी(रि)त्यर्थः । अत्रापि विशेषणविशेष्ययोः अशोकारामपदयोः सन्धायाभिधानात् एकत्वप्रतीतौ सजातीयत्वाद् अशोकारामाणां अशोका रामाः प्रति बन्धुत्वमुपपन्नं भवति इत्युत्प्रेक्षाहेतुरतिदिष्टः ॥ ३९ ॥

यत्र न मन्दा रागा भुवो दधानेऽपि विपुलमन्दारागाः ।
धृतनानाकुरवापि भ्रमरीसुरवेण सुबहुना कुरवापि ॥ ४० ॥

यत्रेति। अत्र **अपि**शब्दो वाक्यार्थं समुच्चिन्वन्तौ आभासमानं विरोधं च द्योतयतः। तत्र वाक्यार्थसमुच्चये भिन्नक्रमौ। **यत्र** पुरत्रये, **रागाः** विषयाभिलाषाः, **मन्दाः** अल्पाः, **न** भवन्ति अपि।

"**रागो**ऽनुरागे मात्सर्ये रक्तवर्गे रजस्यपि
लाक्षादिरञ्जनद्रव्ये दीप्तौ क्लेशादिकेऽपि च॥"

इति **केशवः**। तत्र हेतुं प्रकटयन् पुरत्रयं विशिनष्टि — **भुव** इति। **विपुलमन्दारागाः** विपुला महान्तो मन्दारागाः मन्दाराख्या वृक्षाः यासु ताः, **भुवः** प्रदेशान्, **दधाने** बिभ्राणे। प्रदेशानां कुसुमादिसमृद्ध्या रत्युद्दीपकदिव्यतरूपेतत्वं रागवृद्धौ हेतुरित्यर्थः।

"भूर्भूम्यां स्थानमात्रे च सौराष्ट्र्यां व्योमदेहयोः।"

इति **केशवः**। **यत्र कुः** भूमिः, **सुबहुना** भूयसा, **भ्रमरीसुरवेण** भ्रमरीणां भृङ्गीणां सुरवेण शोभनेन रवेण झङ्कारेण कर्त्रा, **अवापि** प्राप्ता च। तत्र हेतुः—**धृतनानाकुरवेति**। कुरवो वृक्षविशेषः। कुसुमकोरकाङ्कुरादिमत्तया नानात्वम्। यत्र मन्दा रागा न भवन्ति तत्रैव मन्दारागा भवन्ति च। यत्र भूमिः सुरवयुक्ता तत्रैव सा कुरवयुक्ता चेति विरोधाभासः॥ ४०॥

अत्र त्रिभिः श्लोकैः मयस्य प्रवृत्तिविशेषमाह -

तत्र च सरसां मकरोद्धूताः पङ्क्तीः स एव सरसामकरोत्।
उत्पलकमलसमेताश्चक्रुः कामोत्सवेषु कमलसमेताः॥ ४१॥

तत्र चेति। **तत्र** पुरत्रये, **स एव** मय एव, **सरसां** वापीनां, **पङ्क्तीः** आवलीः, **अकरोत्**। तत्र तारकाक्षः कमलाक्षो विद्युन्मालीति त्रयाणामसुराणां नामानि। तत्र तारकाक्षस्य **हरिर्नाम** पुत्रोऽभूत्। तस्य वचनाद् मयः तत्र वापीः कृतवान्। यथोक्तं श्रीमद्व्यासमुनिना —

"तारकाक्षसुतश्चासीद्धरिर्नाम महाबलः।
तपस्तेपे परमकं तेनातुष्यत् पितामहः॥

स तुष्टमवृणोदेवं वापी भवतु नः पुरे ।
शस्त्रैर्विनिहतास्तत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः ॥
अनुजज्ञे विधाता तं जग्मुर्मयमथासुराः ।
सोऽपि वापीर्हरेर्वाक्यादकरोन्मय उत्तमाः ॥ "

इति । इत्थं च यत् प्रमेयमत्रानुक्तं तं सूचयन् सरःपङ्क्तीर्विशिनष्टि – **सरसा** इति । रसो वीर्यं तत्सहिताः । ब्रह्मणोऽनुग्रहात् शस्त्रहतज(न)नैरुज्योत्पादनसामर्थ्यशालिनीरित्यर्थः ।

" **रसो** रागे विषे वीर्ये तिक्तादौ पारदे द्रवे ।
रेतस्यास्वादने हेम्नि निर्यासेऽमृतशब्दयोः ॥ "

इति **केशवः** । तथा **मकरोद्धूताः** मकरैः झषसंज्ञैः । महामत्स्यविशेषैरित्यर्थः । उद्धूता उत्कम्पिताः । मकराश्रयत्वेन सरसां वैपुल्यमगाधता च प्रत्याय्यते ।

" **मकरस्तु** ना ।
निधिभेदे च राशौ च दशमे स्याद् द्वयोः पुनः ।
झषसंज्ञे जलचरे "

इति **केशवः** । तासां रत्युद्दीपनत्वमाह–**उत्पले**ति । **एताः** सरःपङ्क्तयः, **कामोत्सवेषु** सुरतोत्सवेषु, **कं** पुरुषम्, **अलसं मन्दं** चक्रुः? न कमपि । तत्र हेतुः **उत्पलकमलसमेता** इति । उद्दीपनभूतैरुत्पलैः कमलैश्च समेतत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपि तेन प्रतिभवनं भवभवनं दत्तनन्दनप्रतिभवनम् ।
व्यसनशमायातानि ध्रुवमसुरकुलान्यतः शमायातानि ॥ ४२ ॥

अपीति । **तेन** मयेन, **प्रतिभवनं** भवने भवने, **भवभवनं** भवस्य भवनं निकेतनं च **अतानि** रचितम् । किमर्थं तदित्यत्राह-**व्यसनेति** ।(**व्यसनशमाय**)व्यसनानामनर्थानां शान्तये

अनुद्रवाय। भवभवनं विशिनष्टि-**दत्त** इति। (**दत्तनन्दनप्रतिभवनं**) दत्ता वितीर्णा **नन्दने** नन्दनोद्याने विषये प्राप्ता प्रतिभा इदं नन्दनोद्यानमिति प्रतीतिर्येन तत् दत्तनन्दनप्रतिभं, तथाविधं वनं यस्मिन् तत्तथा। **अत** एतस्माद्धेतोः, **असुरकुलानि शं** सुखम्, **आयातानि** प्राप्तानि, **ध्रुवं** निश्चितमेतदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मनसः सद्योगेहान्महासुराणां पृथक् च सद्यो गेहान् ।
अकृतासुरतक्षेमे न्यवसंस्त्रिपुरेऽत्र दत्तसुरतक्षेमे ॥ ४३ ॥

मनस इति। **असुरतक्षा** मयः, **महासुराणां पृथक्** प्रत्येकं, **मनसः** मनश्चित्तं सहकारितया तदाश्रित्य। ल्यब्लोपे पञ्चमी। सङ्कल्पमात्रेणेत्यर्थः। **गेहांश्च** गृहाण्यपि, (**सद्यः**) **अकृत** कृतवान्।

"न नोदवमितं न स्त्री गेहं पुं भूम्नि वा गृहम्।"

इति **यादवः**। मनो विशिनष्टि — **सद्योगेहादि**ति। सती विशिष्टा योगे चित्तनिरोधे ईहा व्यापारो यस्य तत्तथा। योगप्रभावः किं न साधयेदिति भावः। ते च पुराणि प्राविक्षन्नित्याह - **इम** इति। **इमे** त्रयोऽसुराः, **अत्रै**तस्मिन्, **त्रिपुरे** त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम्। "तद्धितार्थ" (पा० सू० २-२-५२) इत्यादिना समासः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। तस्मिन् **न्यवसन्** निवासमकुर्वन्। कीदृशे। **दत्तसुरतक्षेमे** दत्तं सुरतस्य क्षेमो रक्षा येन तत्तथा। निवासानां रमणीयतया चोद्दीपनपदार्थसार्थसमृद्ध्या च रत्यनुकूल इत्यर्थः। अनेन तन्मनोरथपरिपूर्तिर्दर्शिता ॥ ४३ ॥

अथ श्लोकद्वयेन तेषां विभागेनावस्थानमाह —

यो ज्यायानेषु मतः स तारकाक्षो हरेश्च यानेषुमतः ।
जेता काञ्चन्यायात् पुर्या द्यां वृत्तिमकृत कां च न्यायात् ॥ ४४ ॥

य इति। **य एषु** त्रिष्वसुरेषु मध्ये, **ज्यायान्** ज्येष्ठो, **मतः** लोकैर्ज्ञातः, **स तारकाक्षः** तारकाक्षो नामासुरः, **काञ्चन्या** काञ्चनविकारेण, **पुर्या** करणेन, **द्यां च** स्वर्गमपि, **आयात्**

प्राप्तवान् । **चशब्दो** वक्ष्यमाणान्तरिक्षभूम्योस्समुच्चयार्थः । ननु इन्द्रे ध्रियमाणे कथमसौ देवशत्रुः स्वर्गं प्राप्तवानित्यत्राह – **हरेरिन्द्रस्य, जेता** अभिभविता । कीदृशस्य । **यानेषुमतः** यानं वाहनं इषुश्शरः । उपलक्षणमेतद् वज्रादेः । ऐरावतोपरि आयुधं गृहीत्वा स्थितस्येत्यर्थः । तारकाक्षस्य बलोत्कर्ष एव हरेः पराजये हेतुः , न तु सामग्र्यभावः । किं बहुना सर्वमप्यमर्यादमेवाचरितवानित्याह--**वृत्तिमिति**। **चशब्दो**ऽलङ्कारपूरणार्थः । उक्तं च **भोजेन** – वा - च - स्म - ह - हि - वै - अहो-खलु-अही इत्यादयोऽलङ्कारपूरणार्थाः इति । असौ **न्यायात्** न्यायं मर्यादामाश्रित्य, **कां** वृत्तिं प्रवृत्तिम् अकृत । न कामपि सर्वामप्यन्यायेन कृतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्ववशं राजत्यागात् कमलाक्षः खं च खचरराजत्यागात् ।
विद्युन्मालयायस्या स्थलं भुवो भूमयः समाल्या यस्याः ॥ ४५ ॥

स्ववशमिति । अत्र पुर्येत्यनुषज्यते। **कमलाक्षः** तारकाक्षस्य कनीयान्, **राजत्या** रजतविकारेण, पुर्या **खं चा**काशम्, **अगात्** गतवान् । खं विशिनष्टि - **स्ववशमि**ति। **खचरराजत्यागात्** खे चरन्तीति खचराः । "चरेष्टः" (पा० सू० ३-२-१६) इति टः । विद्याधराः तेषां राजानः खचरराजाः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" (पा० सू० ५ - ४ - ९१) समासान्तः । तेषां त्यागात् परिभूय निष्कासनाद्धेतोः । **स्ववशं** स्वाधीनं **विद्युन्माली** कमलाक्षस्य कनीयान् , **आयस्या** अयोविकारेण पुर्या, **भुवो** भूमेः, **स्थलं** च प्रदेशमप्यगात् । अगादित्यनुषज्यते **चशब्दश्च** । काञ्चनराजतापेक्षयायःप्रसक्तं न्यग्भावं तिरोधित्सुरायसीं विशिनष्टि — **भूमय** इति । **यस्याः** आयस्याः पुर्याः, **भूमयः** प्रदेशाः, **समाल्याः** पुष्पसहिताः । उपलक्षणमेतदुत्कृष्टवस्तूनाम् ।

"**माल्यं** क्ली कुसुमे पुष्पे मालायां चाथ मेघवत् ।
धार्ये"

इति **केशवः** । अत्र तारकाक्षादिसंज्ञाशब्दानां पूर्वं केनचित् प्रमाणेनासिद्धत्वाद्विधातुं योग्यत्वेऽपि तेषां प्रसिद्ध्यतिशयं द्योतयितुमुद्देश्यत्वेन निर्देशः कृत इति बोद्धव्यम् ॥ ४६ ॥

अथ तेषामवस्थितं निगमयन् "वृत्तिमकृत कां च न्यायाद्" इति यदुक्तं न्यायातिक्रमणं तद्विवृणोति –

इत्यलघोरजवरतस्त्रिजगति स जनश्चचार घोरजवरतः ।
आस्थायागारं भान्निजघान च तत्र तत्र यागारम्भान् ॥ ४६ ॥

इतीति । स जनो दैत्यजनः, **अजवरतः** अजस्य ब्रह्मणः वरतः अनुग्रहाद्धेतोः, **अगारम्** जातावेकवचनम्, अगाराणीत्यर्थः । **आस्थाय** अधिष्ठाय, **इति** उक्तप्रकारेण, **त्रिजगति चचार** पर्यटितवान् । अजवरं विशिनष्टि – **अलघोरि**ति । **अलघो**र्गुरुतरात् । ईदृशि दैवानुग्रहे किमशक्यमिति भावः । **तत्र तत्र** यत्र यत्र याग आरभ्यते तस्मिंस्तस्मिन्, **यागारम्भान्** यज्ञारम्भान्, **निजघान च** भग्नानकरोत् । तत्र तत्र "नित्यवीप्सयोः" (पा० सू० ८-१-४) इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । वीप्सया यज्ञभङ्गस्य क्वचिदपि व्याप्तिभङ्गो नासीदिति द्योत्यते । जनं विशिनष्टि - **घोरजवरत** इति । घोरे भयानके जवे वेगे रतः । यावता वेगेन एकक्षण एव निखिलयज्ञभङ्गो भवेत् तावता वेगेन युक्त इत्यर्थः ।

"**घोर**स्त्रिषु भयानके ।
कष्ट इत्यपरे द्वे तु सृगाले क्ली तु कुङ्कुमे । "

इति **केशवः** । तथा **भान्** जगत्त्रयेऽपि केनचिदप्यवार्यवीर्यत्वाद् द्योतमानः ॥ ४६ ॥

अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामसुरैर्लोकत्रयवासिनो जना बाध्यन्ते स्म इति भङ्ग्यन्तरेणाह–

प्रेक्ष्य पुरस्ता देवप्रवराः सञ्चारिणीः पुरस्तादेव ।
यद्यपि विप्राबल्याः स्पर्धां दधुरेव सह च विप्रावल्या ॥ ४७ ॥

प्रेक्ष्येति । देवप्रवराः श्रेष्ठाः इन्द्रादयः, **पुरस्तादेव** स्वेषामग्रत एव, न तु यत्र कुत्रचित् प्रदेशान्तरे । **सञ्चारिणीः** पुनः पुनः सञ्चरन्तीः । "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" (पा०सू०३-२-८१) इति णिनिः । **ताः पुरः** पुरीः, **प्रेक्ष्य** प्रेक्षणाद्धेतोः, **विप्राबल्याः** विगतं प्राबल्यं प्रकृष्टबलत्वं येभ्यस्ते तथा, हीनशक्तयः, **यद्यपि विप्रावल्या च** विप्राः ब्राह्मणास्तेषामावलिः समूहः तया । चशब्दादन्तरिक्षवासिना जनेन च **सह स्पर्धां दधुः** सङ्घर्षं धृतवन्तः ।

" बहूनां क्षुद्रसाराणां समवायोऽतिदारुणः । "

इति न्यायाद् विमावलीसहायाः स्पर्धन्ते स्मेत्यर्थः । ननु क्त्वाप्रत्ययस्य वाच्योऽर्थो भाव एव । "अव्ययकृतो भावे भवन्ति" इति वचनात् । द्योत्योऽर्थस्तु पूर्वकाल एव । "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" (पा०सू०३-४-२१) इत्युक्तत्वात् । तदतिरिक्तोऽर्थस्ततो न प्रतीयते । तत् प्रेक्ष्येत्यस्य कुतस्त्येयं हेत्वर्थता ? । उच्यते – क्त्वाप्रत्ययेन भाव एवोच्यते । पूर्वकाल एव द्योत्यते । नान्यः कश्चित् । हेत्वर्थता तु वाक्यार्थसामर्थ्या(त् ?)क्षिप्तैव । किञ्च नियतपूर्वभावि कारणं नियतपश्चाद्भावि कार्यमिति हि न्यायविदः । अनेन क्त्वाप्रत्ययान्तस्य हेत्वर्थतायामेवोपपत्तिः । क्वचिद्धेत्वर्थता दृश्यते । अत्रानुयोगो न युक्तः ॥ ४७ ॥

स्पर्धां दधुरित्युक्तं, तद्विवृणोति –

ताश्च विमानसमाना दृष्ट्वा ते चाभवन् विमानसमानाः ।
ता अपि सुरतत्यागश्चक्रुस्तैरप्यकारि सुरतत्यागः ॥ ४८ ॥

ता इति । अत्र प्रथमश्चशब्दः पादपूरणार्थः । उक्तं च **भोजेन** -" क, ईशित इ, उ, तु, हि, च इति पादपूरणार्थाः" इति । द्वितीयः पादपूरणार्थ एव सन्नपि आभासमानानुष्ठितानुष्ठानकर्तृसमुच्चयाभासार्थश्च । अपिशब्दौ तु देवसमूहापराधसंभोगत्यागलक्षणकर्मसमुच्चयार्थावपि आभासमानानुष्ठितानुष्ठानकर्तृसमुच्चयाभासार्थौ च । अत्र क्रुभ्वस्तीनां कारकाणां च नित्यसंबन्धाद् भवन्तीरिति सिध्यति । **ताः** पुरीः **विमानसमानाः** भवन्तीः विमानैर्देवयानैः समानाः कामगत्वादिना सदृशीस्सतीः, **दृष्ट्वा ते** देवा, **विमानसमाना अभवन्** । तत्कृतपीडानिवारणासामर्थ्याद् विगतो मानसो मनसि भवो मानोऽभिमानो येषां ते तथा । मनस्यपि मानस्थितेरभावे बहिःस्थितिं प्रति का कथा इति द्योतयितुं मानस(तेः? त्वे)न मानो विशेषितः । **ताः** पुर्यः, **सुरतत्यागोऽपि** सुराणां देवानां ततौ समूहे विषये आगः क्रतुभङ्गादिलक्षम् अपराधं, **चक्रुः** कृतवत्यः । **तैर्देवैः**, **सुरतत्यागोऽपि** सुरतस्य संभोगस्य त्यागः त्यजनं च, **अकारि** कृतः । असुरैः पीडितत्वादेव नष्टसुखा बभूवुरित्यर्थः । ता विमानसमाना दृष्ट्वा ते च विमानसमाना अभूवन् । ता अपि सुरतत्यागश्चक्रुः । ततस्तैरपि सुरतत्यागोऽकारि इति शब्दोऽनुष्ठितानुष्ठानाभासः । तदपेक्षया स्पर्धां दधुरित्युक्तिर्युक्तिमती भवति ॥ ४८ ॥

अथासुरोपद्रुतः शक्रः युद्धायोद्युक्तवानित्याह—

अथ पुरतोऽमरपाता स्वचमूश्चलयन् सबाणतोमरपाताः।
सुदुरासदसारेभे स्थितः स्वयं योद्धुमसुरसदसारेभे ॥ ४९ ॥

अथेति। **अथ** असुरपीडानन्तरम, **अमरपाता** अमरान् पाति रक्षति तच्छीलः, अमरपाता इन्द्रः। तृन्नन्तं रूपम्। **असुरसदसा** असुरसमूहेन सह, **योद्धुमारेभे** उपक्रान्तवान्। कीदृशः। **पुरतः** अग्रे, **स्वचमूः** देवसेनाः, **चलयन्** युद्धाय निर्गमयन्। णिचा चमूनां युद्धं प्रत्यनुद्युक्तता द्योत्यते। तथा **स्वयं सुदुरासदसारेभे** सुदुरासदे सुदुष्प्रापे दुरभिभव इत्यर्थः। अत एव सारे उत्कृष्टे इभे गजे ऐरावते **स्थितः** आसीनः। चमूर्विशिनष्टि— **सबाणेति।** **सबाणतोमरपाताः** तोमर आयुधविशेषः। बाणाश्च तोमराश्चेति द्वन्द्वः। तेषां पातः तथा बाणतोमरपातेन सह वर्त्तमानः तथा सबाणतोमरपाताः पतनं यासां तास्तथा ?। उपलक्षणमेतदायुधान्तरस्य। गृहीतनिखिलायुधा इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अथ युद्धोद्युक्तमिन्द्रं दृष्ट्वा दैत्या अपि युद्धोद्युक्ता बभूवुरित्याह—

पेतुस्साध्यवसायाः क्षेप्तारो जगति सिद्धसाध्यवसायाः।
अतिकटुकवचोरसिते देवबले दानवाः सकवचोरसि ते ॥ ५० ॥

पेतुरिति। **ते** प्रकृता **दानवाः**, **देवबले** देवस्य इन्द्रस्य बले सैन्ये विषये, **पेतुः** देवबलं प्रति योद्धुं पुरत्रयं जग्मुरित्यर्थः। कीदृशाः। **साध्यवसायाः** अध्यवसायेन देवान् जेष्याम इति निश्चयेन सहिताः। तथा **जगति सिद्धसाध्यवसायाः** सिद्धाः साध्याश्च देवविशेषाः तेषां वसायाः **क्षेप्तारः** खण्डयितारः। वसा नाम शरीरान्तर्गतो धातुभेदः। सिद्धसाध्योपादानमन्येषामप्युपलक्षणम्। देवानां पीडयितार इत्यर्थः। न तु स्वर्गस्थानामेवाभिनिहन्तारः चतुर्दशभुवनेषु यत्र कचिन्निलीनानामप्यन्विष्य निहन्तारः इति द्योतयितुं जगतीत्युक्तम्। देवबलं विशिनष्टि — (**अतिकटुकवचोरसिते**) अतिकटुकं अतिक्रूरं वचो रे दानवापशदाः! युद्धाय निर्गच्छत इदानीमेव युष्मच्छरीराणि गृध्रादीनां प्रातराशाय

विभज्य दास्याम इत्यादिवचनं रसितं सिंहनादश्च यस्य तत्तथा। तथा **सकवचोरसि** कवचेन उरस्त्राणेन सह वर्त्तमानं उरो वक्षःप्रदेशो यस्य तत्तथा। युद्धसन्नद्ध इत्यर्थः ॥५०॥

अथ देवा असुराश्च योद्धृप्रतियोद्धृभावेन समागच्छन्त इत्याह –

क्षुभिताम्बुद्ध्यालोके गम्भीरे विस्तृते च बुद्ध्या लोके।
परुषगिरा जघटाते सुरराजघटा च दनुजराजघटा ते ॥ ५१ ॥

क्षुभितेति। (**सुरराजघटा**) सुरराजस्य इन्द्रस्य घटा अर्थात् सेनासमूहः, **दनुजराजघटा** दनुजराजानां तारकाक्षादीनां घटा च, **ते** उभे, **परुषगिरा** परुषया श्रुतिकटुकया गिरा वचनेन सह **जघटाते** अन्योन्यं सङ्गते बभूवतुः। घटाद्वयं विशिनष्टि - **क्षुभिते**ति। आलोक्यत इत्यालोको रूपं क्षुभितो विकृताम्बुः अम्बुधिः समुद्रः तस्यालोक इवालोको ययोस्ते तथा। क्षुभितसमुद्रवदप्रधृष्यक इत्यर्थः। तथा **लोके** जगति, **बुद्ध्या** धिया, **गम्भीरे** अगाधे, **विस्तृते च** विस्तारशालिन्यौ। न केवलं रूपमात्रेण बुद्ध्यापि समुद्रतुल्ये इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ चतुर्भिः श्लोकैर्युद्धं वर्णयति –

सत्फलकैरत्रासिप्रवरैः समरे न सैनिकैरत्रासि।
उन्नदता चापेन प्रणतिर्गुणिना धनुर्भृता चापे न ॥ ५२ ॥

सत्फलकैरिति। **अत्र** देवासुरकर्तृके, **समरे** युद्धे, **असिप्रवरैः** असिषु खड्गेषु मध्ये प्रवरैः श्रेष्ठैः,**अत्रासि**। (**सैनिकैः** नात्रासि) असिप्रवरसैनिकान् विशिनष्टि – **सत्फलकै**रिति। सन्ति परप्रहारनिपुणत्वाद् उत्कृष्टानि फलकानि चर्माणि साहचर्येण वा देहत्राणसाधनतया वा येषाम् असिप्रवराणां च सैनिकानां च तैः तथा। शत्रून् प्रहर्तुमसीनां चलने च सैनिकानां भयाभावे च सत्फलकत्वं हेतुः। **चापेन** धनुषा, **प्रणतिः** आकर्णकर्षणात् कौटिल्यम्, **आपे** प्राप्ता। (**धनुर्भृता च** प्रणतिः **न आपे** न प्राप्ता)। धनुषः कौटिल्ये च धनुर्भृतो नमनाभावे च हेतुर्**गुणिने**ति। गुणो मौर्वी शौर्यादिश्च। **उन्नद**तेत्येतदप्युभयसाधारणं विशेषणम् **उन्नदता** शब्दायमानेन। धनुषः शब्दष्टङ्कारः, धनुर्भृतः सिंहनादः ॥ ५२ ॥

अव्यथितः सद्योद्धा पदमकृत द्वेष्टुरग्रतः सद्योद्धा ।
घटया शैलीमुख्या दलितोऽप्येषा सुभटशैली मुख्या ॥ ५३ ॥

अव्यथित इति। (अव्यथितः सद्यो द्धा पदमकृतेति ?) । शिलीमुखाः शराः तेषामियं शैलीमुखी ।

"पुल्लिङ्गः स्याच्छिलीमुखः शरे मधुकरे च द्वे ।"

इति **केशवः**। **शैलीमुख्या घटया** समूहेन, **दलितोऽपि** व्रणितोऽपि, **सद्योद्धा** सन् विशिष्टो योद्धा, **सद्यः** शरपातसमय एव , **द्वेष्टुः** प्रहर्तुः, **अग्रतः** पुरस्तात् , अद्धा प्रत्यक्षं, **पदं** पद-विन्यासम् , **अकृत** कृतवान् । शरनिकरव्रणिताङ्गोऽपि पराङ्मुखो नाभूदित्यर्थः । कीदृशः । **अव्यथितः** वीर्यवत्त्वेनाविदितव्यथः । अस्य युक्ततां समर्थयितुम् अर्थान्तरमाह – **एषे**ति । महत्यपि कृच्छ्रे द्विषतः पुरोऽवस्थितिः **मुख्या** श्रेष्ठा, **सुभटशैली** हि, सुभटानां सद्योद्धृणां शैली स्वभावः । शीलमेव शैली । "प्रज्ञादिभ्यश्च" (पा० सू० ५ - ४-३८) इति स्वार्थेऽण्प्रत्यः । स्वार्थिकाश्च प्रकृ(ति)तो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि इति स्त्रीलिङ्गता ॥५३॥

क्षुधितेनापि शितेषुव्याप्तेषु विलम्बनं शुना पिशितेषु ।
प्रियमशनं प्रत्यूहे न विषक्तं किं प्रयोजनं प्रत्यूहे ॥ ५४ ॥

क्षुधितेनेति । **शुना** सारमेयेण, **क्षुधितेनापि** बुभुक्षितेनापि, **पिशितेषु** मांसेषु, **प्रियम्** इष्टम् , **अशनं** भक्षणं, **प्रति विलम्बनं** कालक्षेप, ऊहे । **शितेषुव्याप्तेष्वि**ति । शितैर्निशितैः इषुभिश्शरैः व्याप्तेषु । शल्यनिकरप्रोतेष्वित्यर्थः अर्थान्तरमाह - **ने**ति । **किं प्रयोजनं** फलं, **प्रत्यूहे** विघ्ने, **न विषक्तं** व्याप्तं, भवति । सर्वमपि प्रयोजनं प्रत्यूह-व्याप्तमेवेत्यर्थः । "**विघ्नो**ऽन्तरायः प्रत्यूहः" इत्यमरः ॥ ५४ ॥

श्वानः कानकवलयं निष्कविशेषांश्च हाटकानकवलयन् ।
मत्वामी मांसानि स्फुटं तिरश्चां मनांस्यमीमांसानि ॥ ५५ ॥

श्वान इति । **अमी** रणभूमौ वर्त्तमानाः, **श्वानः** कौलेयकाः, **कानकवलयं** कानकं कनकविकारं वलयं कङ्कणं, **हाटकान्** स्वर्णविकारान् , **निष्कविशेषान्** उरोभूषणं

निष्कः तद्भेदान् । **मांसानि** रक्तवर्णसाम्यात् पिशितानीति **मत्वा अकबलयन्** दग्धवन्तः ।

"**निष्को**ऽस्त्री हेम्नि दीनारे साष्टकर्षशते पले ।
अजयश्शाश्वतश्चैनं हेम्न एव पलेऽपठीत ॥
वक्षोभूषान्तरे कर्षे सज्जनस्तु रहस्यपि । "

इति **केशवः** । कनकवलयादौ रक्ततासाम्यात् मांसमविदुरित्यत्र **भ्रान्तिमान्-अलङ्कारः** । उक्तं च **काव्यप्रकाश**कृता – " भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने " (१० - ४६) इति । शुनामेति (?) समर्थयितुम् अर्थान्तरं न्यस्यति – **स्फुटमिति** । **तिरश्चां** तिर्यग्योनिजातानां, **मनांसि अमीमांसानि** मीमांसा विचारः तद्रहितानि । **स्फुटं** निश्चितम् एतत् । मीमांसेति "मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य" (पा० सू० ३-१-६) इति "मानेर्जिज्ञासायाम्" (वा० ३ - १ - ६) इति वचनात् जिज्ञासायां सन्प्रत्ययः । " धातो" रित्यधिकृत्य विधानाभावेन आर्धधातुकसंज्ञाभावात् वलादित्वेऽपीडभावः । " अ प्रत्ययाद् "(पा० सू० ३-३-१०२) इत्यकारप्रत्ययः ।

"अथ **मीमांसा** वेदवाक्यार्थचिन्तके ।
शास्त्रे विचारणायां च "

इति **केशवः** ॥ ५५ ॥

युद्धे देवाः पराजिता आसन्नित्याह –

तत्र च सा दिव्यापत्सेना भङ्गं सनागसादिव्यापत् ।
अपि नानाककुभोऽगाच्छक्रो निर्वेगमेत्य नाककुभोगात् ॥ ५६ ॥

तत्रेति । **तत्र** युद्धे, **सा** युद्ध्यमाना, **दिव्या** दिवि भवा, **सेना** चमूः, **भङ्गं च** पराजयं चकारात् पलायनं च, **आपत्** प्राप्तवती । कीदृशी । **सनागसादिव्यापद्** नागा गजाः, सादिनोऽश्वारोहाः । उपलक्षणमेतत् रथानां पत्तीनां च । तेषां व्यापदा चरणाद्यङ्गभङ्गमरणादिलक्षणया विपदा सह वर्त्तमाना । न केवलं सेनैव, शक्रः स्वयमपि पराजित इत्याह – **अपीति** । **शक्रोऽपि** इन्द्रः स्वयमपि, **नाककुभोगात्** **नाकस्य स्वर्गस्य** कुत्सिताद् असुरैः पीड्यमानत्वेन गर्हिताद् भोगाद् अनुभवाद्धेतोः ।

निर्वेदं विषयवैराग्यं, **एत्य नानाककुभः** नानाविधाः ककुभः दिशः, **अगात्** गतवान्। एकस्यां दिशि स्थितेनैयत्ये दैत्यास्तावदागत्य पीडयिष्यन्तीति मत्वा शक्रस्त्वनियमेन दिक्षु स्थितवानिति द्योतयितुं नानार्थेन ककुभो विशेषिताः ॥ ५६ ॥

जगदीश्वरा विष्ण्वादयोऽपि परिभूता इत्याह –

असुरैरुच्चक्रोऽधश्चक्रे तैश्चक्रपाणिरुच्चक्रोधः।
द्रुतगानवानसमगुर्गणोऽप्यतः के हि तत्र न त्रासमगुः ॥ ५७ ॥

असुरैरिति । **तैः** प्रकृतैः **असुरैः**, **चक्रपाणि**र्विष्णुः, **अधश्चक्रे** अधोऽधस्तान्नीचैः कृतः । परिभूत इति यावत् । कीदृशः । **उच्चक्रोधः** उच्चः उच्चैर्भूतोऽतिशयितः क्रोधो यस्य स तथा। अत एव **उच्चक्रः** अरिशिरश्छेदार्थमुद्धृतं चक्रं सुदर्शनं येन स तथा। **अत्र** एतस्मिन् युद्धे, **असमगुः** असमा विषमास्त्रिसङ्ख्यात्वादयुग्मा गावो नेत्राणि यस्य गणस्य स तथा। **गणोऽपि** एकादशरुद्राणां वर्गोऽपि, **द्रुतगान्** भीत्या पलायते स्म। महेश्वरांशत्वाद्रुद्रगणान् प्रति पराजयस्यात्यन्तासंभाव्यतामपिशब्दो द्योतयति। (**के हि तत्र न त्रासमगुः**) इति। सर्वेऽपि त्रासं गतवन्तः। **हि**शब्द इतिहासप्रसिद्धिं द्योतयति। ननु परमेश्वर एव एकादशरुद्ररूपेण वर्त्तते। तस्यात्र पराजयकथनमप्यनुचितमेव इतिवृत्तनायकत्वात्। उच्यते – अंशिनः परमेश्वरस्य पराजयकथन एवानौचित्यम् । एकादशरुद्रा हि परमेश्वरांशा एव । तेषां पराजयकथने नानौचित्यम्। अन्यथेन्द्रादीनामपि पराजयो न वर्णनीयः स्यात्। तेषामपि परमेश्वरांशत्वात् ॥ ५७ ॥

अथ न केवलमसुरैः कर्मिण एव, योगिनोऽपि बाध्यन्ते स्मेत्याह –

अभजत मानसमाधिः स्थिरमपि यमिनां विहीयमानसमाधि ।
प्रोज्झ्य शुचा रुचमूषुः स्वर्गसङ्गे गत्रि हतासु चारुचमूषु ॥५८॥

अभजतेति । **आधि**र्मनःपीडा, स्थिरमपि विषयेभ्यः प्रत्याहरणान्निश्चलमपि, **यमिनां** योगिनां, **मानसं** चित्तम्, **अभजत** श्रितवान्। तत्र हेतुः-**विहीयमानसमाधी**ति। विहीयमानो-

ऽसुरभयात्त्यज्यमानः समाधिः ऐकाग्र्यं येन तत्तथा । दिव्या सेना भङ्गमापदित्युक्तम् , ततः सा किमकरोदित्यत्राह – **प्रोज्झ्येति । स्वर्गसदो** देवाः, **चारुचमूषु** चार्वीषु शौर्यादिगुणयोगात् सौन्दर्यशालिनीषु, चमूषु, **हतासु** दैत्यैर्निगृहीतासु सतीषु . **शुचा** सेनाहनन-जनितदुःखेन हेतुना **रुचं** मुखकान्तिं **प्रोज्झ्य** त्यक्त्वा **गत्रि** स्वर्गे वस्तुमशक्यत्वात् भूमौ, **ऊषुः** वासं कृतवन्तः ॥ ५८ ॥

" शक्रो नानाककुभोऽगाद् "इत्युक्तम् । ततः कीदृगस्यावस्थानमित्यत्राह –

हरिरपि नानाहारस्फुरितः प्राग्भूषणैर्विनानाहारः ।
प्रविवेश क्रत्वन्ते शोकसमुद्रं दधुश्च शक्रत्वं ते ॥ ५९ ॥

हरिरिति । हरिरपि इन्द्रश्च, **क्रत्वन्ते** क्रतूनां यज्ञानामन्ते नाशे सति, **शोकसमुद्रं** समुद्र इवादृष्टपारत्वात् अम्बुधिरिव यः शोकः दुःखं तं, **प्रविवेश** प्रविष्टवान् । कीदृशः । **प्राक्** क्रतुनाशात् पूर्वं, **नानाहारस्फुरितः** नानाविधैश्चरुपुरोडाशादिभेदाद् बहुविधैराहारैः हविर्भागलक्षणैरन्नैः स्फुरितः उपचि(ता/तका)यत्वात प्राप्तशोभः । अत एव नानाविधैः हारैर्मुक्तादामैः स्फुरितः इति चार्थद्वयमावृत्तिमाश्रित्याभिधातव्यम् । हारो भूषणान्तरस्याप्युपलक्षणम् । " भुक्ताः कामेन बाध्यन्ते " इति न्यायाद् देहसंस्कारादावास्थायुक्त इत्यर्थः ।

"**हरिर्ना** विष्णुसूर्येन्द्रचन्द्राग्नियमवायुषु ।
अंशौ शक्रहये मुद्गे रुक्मे रुक्माभवर्णके ॥
श्वेते वररुचिर्वर्णे स्तुते तु जयमङ्गलः ।
हरिद्वर्णेऽपि कपिले त्रिषु त्वेष गुणैर्युते ॥
एतैश्चतुर्भिर्द्वि त्वेष मर्त्यजात्यन्तरे भवेत् ॥
शूद्रानिषादजे सिंहकपिभेकशुकादिषु ।
अश्वेऽश्वभेदे हरितपीतवर्णे"

इति **केशवः** । अत्र प्रागित्युक्तिरेव पश्चादिति पदमाक्षिपति । पश्चात् क्रतुनाशात् परन्तु **अनाहारो** यज्ञाभावाद् भोजनरहितः, अत एव **भूषणैरलङ्कारैर्विना** विनाभूतः ।

" वीणा वेणुर्दर्शनीया च नारी शय्या यानं चन्दनं चन्द्रबिम्बम् ।
न भ्राजन्ते क्षुत्पिपासार्दितानां सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूलाः ॥ "

इति न्यायाद् देहसंस्कारावस्थारहित इत्यर्थः । देवान् पराजित्यासुराः त्रैलोक्येश्वरा बभूवुरित्याह – दध्रुरिति । ते दैत्याः, **शक्रत्वम्** इन्द्रत्वं, दध्रुः धृतवन्तः ॥ ५९ ॥

पराजिता देवाः किमकुर्वन्नित्याह–

सा जनता परतापि स्वान्तं बिभ्रत्यपि प्रतापरतापि ।
प्रभुमापावननाम प्रतिष्ठितं तज्जजाप पावननाम ॥ ६० ॥

सेति । **सा** दैत्यैः परिभूता, **जनता** जनसमूहः, देववर्गः, **परतापि (स्वान्तं बिभ्रत्यपि प्रतापरतापि)** दूरादेवारीणां भयजनकत्वं प्रतापः तत्र रतापि । नयशौर्यसम्पन्नापीत्यर्थः । **प्रतिष्ठितं** काशीदक्षिणकैलासादिस्थानेषु प्रतिमासु कृतसन्निधानं, **प्रभुं** परमेश्वरमाप शरणं प्राप्तवती, **अवननाम** प्रणाममकरोच्च । **तत्** लोकवेदप्रसिद्धं, **पावननाम** पावनं सकृदुच्चारणमात्रेणापि शुद्धिकरं यत् नाम नमश्शिवायेति तत्, **जजाप** सदैव तदुच्चरितवती च । एतदुक्तं भवति – देवास्तावन्नयशौर्ययुक्तत्वेऽपि असुराक्रमणस्य दुर्निवारत्वात् पुरुषकारस्याकिञ्चित्करतामवगम्य दैवमेव शरणमिति मन्यमानाः प्रतिमासु कृतसन्निधानं परमेश्वरं प्राप्य जपनमस्कारादिलक्षणं तपश्चक्रुरिति । उक्तं च –

" दिव्यं वर्षसहस्रं वै तपस्तप्त्वा सुरर्षभाः । "

इत्यादि ॥ ६० ॥

अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामसुरा लब्धस्यैश्वर्यस्य स्थिरीकरणाय परमेश्वरभक्तिमेवाश्रितवन्त इत्याह –

असुरैरुद्धतरागस्थितैर्वितन्वद्भिरपि विरुद्धतरागः ।
धृतपरशौ चेतःस्थे जगत्प्रभौ सततमेव शौचे तस्थे ॥ ६१ ॥

असुरैरिति । **उद्धतरागस्थितैः** उद्धते उच्छृङ्खले । अनियन्तव्य इति यावत् । **रागे** विषयाभिलाषे, **स्थितै**रवस्थितैः, अपि तदा **विरुद्धतरागः** विरुद्धतरं शौचं प्रत्यत्यन्तविरुद्धं यदागो यज्ञभङ्गादिलक्षणं पापं तद्, **वितन्वद्भिः** कुर्वाणैः, **अप्यसुरैः सततमेव** सदैव, **शौचे** उत्कर्षहेतौ शुद्धतायां, **तस्थे** अवस्थितम् । तत्र हेतुमाह – **धृतपरशावि**ति । **धृतपरशौ** धृतः परशुः कुठारो येन स तथा । परशुर्मृगादेरुपलक्षणम् । "बिभ्रद्दोर्भिः कुठारम्" इत्याद्युक्तलक्षणमित्यर्थः । **जगत्प्रभौ** परमेश्वरे, **चेतःस्थे** सततचिन्तनेन हृदयस्थिते सति । तेषामत्यन्ताशुचिताहेतौ पापकर्मपरत्वे विपर्ययकपरत्वे चापि भगवद्ध्यानं शुद्धिहेतुरासीदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

जित्वा देवप्रभृतिद्विषतो मेरौ दुरासदे वप्रभृति ।
यदवापुरहरहस्ते धनं तदखिलं न्यधुश्च पुरहरहस्ते ॥ ६२ ॥

जित्वेति । **ते** दैत्याः, **वप्रभृति** सानुयुक्ते, अत एव **दुरासदे** दुष्प्रापे, **मेरौ** । तन्मूर्धस्थे स्वर्गे इति यावत् । **देवप्रभृतिद्विषतः** प्रभृतिशब्देनोपदेवाः सिद्धविद्याधरा गृह्यन्ते, तान् **जित्वा** । **अहरहः** । 'कालाध्वनोः (पा० सू० २-३-५) इत्यादिना द्वितीया । 'नित्यवीप्सयोः' (पा० सू० ८-१-४) इति द्विर्वचनम् । प्रतिदिनम् । **यद्धनमवापुः** प्राप्तवन्तः, **तदखिलं, पुरहरहस्ते** शिवस्य हस्ते, **न्यधुः** निहितवन्तः । हस्ते इति लोकोक्त्यनुसारेणोक्तिः ।

"मासानन्यान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा" ।

इतिवत् । परमेश्वरो नः प्रीयतामिति सर्वस्वं भगवते समर्पयामासुरित्यर्थः ।

"वप्रवाक् पुनः ।
अस्त्री क्षेत्रे वास्तुभूमौ प्राकारे सानुरोधसोः ॥"

इति **केशवः** ॥ ६२ ॥

अथ ऋतुवर्णनादेः काव्यलक्षणत्वात् तस्येदानीमवसर इति तद्वर्णनमारभते । तत्रादौ पञ्चभिः श्लोकैः ऋतून् वर्णयति । तत्राद्येन ऋतूनां सामान्येनाविर्भावः कथ्यते ।

पुनर्द्वाभ्यां पूर्वोत्तरार्धैर्वसन्ताद्याः चत्वारः । ततो द्वाभ्यामेकैकेन हेमन्तः शिशिरश्च वर्ण्यते —

स्वगुणमपारं पर्याकर्षन्ती दत्तगुच्छपारम्पर्या ।
तं जनमाप शुभर्तुश्रेणी किङ्करमनुत्तमा पशुभर्तुः ॥ ६३ ॥

स्वगुण इति । **तं** त्रिजगज्जेतारं, **जनम्** असुरसमूहं, **ऋतुश्रेणी** ऋतूनां वसन्तादीनां कालावयवविशेषाणां श्रेणी पङ्क्तिः, **आप** प्राप्तवती । सेवितुमिति शेषः । जनं विशिनष्टि — **पशुभर्तुः** । पशुवत् कर्मपाशबद्धा जीवात्मानः पशवः तेषां भर्ता **नियामकः** परात्मापरपर्यायः परमशिवः पशुभर्ता तस्य । **किङ्करं** दासम् । शिवभक्तापिहि सर्वैरप्यभिलषणीया । तस्मादृतूनां तत्प्राप्तिरुचितैवेति भावः । ऋतुश्रेणीं विशिनष्टि — **अपारम्** अनवधिकम् । **स्वगुणम्** जातावेकवचनम् । स्वगुणानित्यर्थः । दोषप्रतियोग्युत्कर्षावहः पदार्थो गुणः । स्वम् आत्मीयं गुणं कुसुमकिसलयादिशालित्वादिकं, **पर्याकर्षन्ती** परितः प्रसारयन्तीत्यर्थः । गुणान् विवृणोति — **दत्तेति** परम्परैव पारम्पर्यम् । "चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्" (पा० सू० वा० ५-१-१२४) इति ष्यञ् । दत्तं वितीर्णम् । आविष्कृतमिति यावत् । गुच्छानां स्तबकानां पारम्पर्यं समूहो यया सा तथा । उपलक्षणमेतत् फलकिसलयादेः । अत एव **शुभा** मनोहारिणीत्यर्थः । अत एव **अनुत्तमा** न विद्यते उत्तमा यस्याः सा तथा ॥ ६३ ॥

लक्ष्मीर्वासं तेने सरसिरुहां मण्डले च वासन्तेने ।
रविकरविधुरं शुचितः स्वकरैर्जनमरमयच्च विधुरंशुचितः ॥ ६४ ॥

लक्ष्मीरिति । **लक्ष्मीः** शोभा । "लक्ष्मीः श्रीभूतिशोभासु" इति **केशवः** । **सरसिरुहां** पद्मानां, **मण्डले** समूहे, **वासन्तेने** वसन्तकालोदिते इने सूर्ये च, **वासं** स्थितिक्रियां **तेने** । चकारात् प्राप्ते वसन्ते हि प्रतिघाताभावात् पद्मानि सजातानि सूर्यः प्रकृष्टप्रकाशश्चासीदित्यर्थः । **विधुश्चन्द्रः**, ***जनं** लोकं, **स्वकरैः** निजरश्मिभिः, **अरमयच्च** सुखयामास च ।

"विधुः पुंसि विष्णौ चन्द्रे हुताशने ।
वायौ काले राक्षसे तु द्वे त्रि तु स्यादुपद्रुते ॥"

---

*जगदिति व्याख्यानुसारी पाठः स्यात्.

इति **केशवः** । कीदृशः । **अंशुचितः** रश्मिभिर्व्याप्तः । सम्पूर्णमण्डल इत्यर्थः । पूर्णस्यैवेन्दोर्हि सकलांशुव्याप्तिः संभवति । जगद्विशिनष्टि – **रविकरेति । शुचित** इति सप्तम्यन्तात्तसिः । शुचिः ग्रीष्मावयवो मासः तस्मिन् । **रविकरविधुरं** रविकरैरादित्यरश्मिभिर्हेतुभिर्विधुरं क्लिष्टम् । घर्मार्तमित्यर्थः ।

" विज्ञेयं विधुरं सद्भिः क्लिष्टविश्लिष्टयोरपि ।
विकले प्रत्यवेते च " ।

इति **केशवः** ॥ ६४ ॥

विरहिभिराशा वभ्रे न जीवने नदति साम्बुराशावभ्रे ।
शशिनाकाशे नवभे सकैरवे भूतले च काशेन बभे ॥ ६५ ॥

विरहिभिरिति । साम्बुराशौ अम्बुराशिर्जलसमूहः तत्सहिते । वृष्ट्यर्थमुपात्तजले इत्यर्थः । **अभ्रे** मेघे, **नदति** शब्दायमाने सति , **विरहिभिः** । विरहिणश्च विरहिण्यश्च विरहिणः । ' पुमान् स्त्रिया ' (पा०सू० १-२-६७) इत्येकशेषः । तैः । **जीवने** प्राणधारणे, **आशा** इच्छा, **न वभ्रे** न भृता । मेघध्वनेः कामोद्दीपनतया सोढुमशक्यत्वादिति भावः । विरहिणां प्रावृषि जीविताशा नासीदित्यर्थः । **आकाशे** नभसि, **शशिना** चन्द्रेण, **भूतले** **काशेन** च इक्षुगन्धाख्यतृणविशेषेण च, **बभे** दीप्तम् । शरदि (प्रेम?मेघा) वरणाभावात् शशिनश्च, कुसुमाविर्भावात् काशस्य च दीप्तिरासीदित्यर्थः ।

" काशस्त्विक्षुगन्धाख्यवीरुधि ।
अस्त्री स्त्रीपुंसयोः काशा दीप्तौ काशीति सा स्त्रियाम् । "
वाराणस्याम् "

इति **केशवः** । आकाशं विशिनष्टि - **नवभ** इति । नवानि नूतनानि (भानि) नक्षत्राणि यस्मिंस्तत्तथा । नक्षत्रैश्च बभे इत्यर्थः । क्षेत्राणां नवकं हि प्रावृषि तं विशिनष्टि?-**सकैरव** इति । कैरवाणि कुमुदानि तैस्सहिते । कैरवैश्च बभे इत्यर्थः ।

स्त्री चतुरा गवि कासौ समवृत या सहसि मदनरागविकासौ ।
विकसितफलिनीजाता वीक्ष्य दिशो दृग् जनस्य फलिनी जाता ॥ ६६ ॥

स्त्रीति। **सहसि** हेमन्तावयवे मासि। हेमन्तर्ताविति यावत्। **गवि** भूमौ, **या स्त्री** योषित्, **चतुरा** इङ्गिताकारगोपने निपुणा सती, **मदनरागविकासौ** रागो विषयाभिलाषः तदधिष्ठात्री देवता मदनः विकासो विकारः मदनस्य विकारः पुष्पेष्वभिनिवेशः तौ **समवृत** निगूढवती, **असौ का,** न कापि। सर्वापि मदनरागविकासगोपनेऽचतुरासीदित्यर्थः। **जनस्य दृग्** दृष्टिः, **विकसितफलिनीजाता** विकसितानि विकचानि फलिनीजातानि श्यामाकुसुमवृन्दानि यासु ताः, **दिशो** हरितो, **वीक्ष्य फलिनी** दर्शनीयवस्तुदर्शनात् फलवती, **जाता** जज्ञे। "प्रियङ्गुः फलिनी श्यामा" **इत्यमरः** ॥ ६६ ॥

केन्वेनेऽवश्याये भर्तुर्दारा विजृम्भितेऽवश्या ये ।
नाकृत का कुन्दलता कुसुमेनेन्दोः कलासु काकुं दलता ॥ ६७ ॥

केन्विति। **अवश्याये** हिमे, **विजृम्भिते** प्रवृद्धे सति **ये दाराः** जायाः, **भर्तुः** कमितुः अर्थादपराधिनः,। **वश्या** वशङ्गता न भवन्ति **एते के नु,** न केचित्। शिशिरकालवैशिष्ट्यात् सर्वेऽपि दारा वश्या इत्यर्थः। शिशिरेऽपि हेमन्तवद् हिमप्राचुर्यं भवत्येव। तथा च वर्णयन्ति—

"अवनितले शीतरुजः कर्तापि भृशं तुषारलेशी तरुजः ।
पवमानस्तापस्यः स्थापयिताभूद्वियोगिनस्तापस्य ॥"

इति। **का** कतमा, **कुन्दलता** कुन्दाख्यो लताविशेषः, **दलता** विकसता **कुसुमेन** हेतुना, धावल्यादिन्दोः **कलासु** काकुं ध्वनिविकारम्। न्यक्कृतिमिति यावत्। **नाकृत** न कृतवती। सर्वापि कुन्दलता कुसुमधावल्याद् इन्दुसादृश्यं धृतवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

अथ ऋतुवर्णनमुपसंहरन् वनक्रीडामाह —

इति कृतपूर्व्यापारं जनमृतुरखिलस्तमानुपूर्व्यापारम् ।
वनमधिकालोलालि प्राप्य विहृत्यामुना स कालोऽलालि ॥ ६८ ॥

इतीति । अखिल ऋतुः वसन्तादिः, **आनुपूर्व्या** वसन्तादिक्रमेण, **तं जनम्** असुरजनम् , **इति** उक्तप्रकारेण, अरम् अत्यर्थं , **आप** प्राप्तवान् । जनं विशिनष्टि – **कृतेति** । कृतः पूर्व्यापारः पुरां पुरीणां व्यापारः सकललोक (गमन) लक्षणा प्रवृत्तिर्येन स तथा तम् । अनेन कृतकृत्यतया दैत्यानां कामाधिकारित्वमुक्तम् । **अमुना** जनेन, **स** ऋतुलक्षणः **कालः, वनं प्राप्य विहृत्य,** क्रीडित्वा **अलालि** सम्मानितः। कीदृशं वनम् – **अधिकालोलालि** अधिकमत्यर्थं आलोलाः कुसुमात् कुसुमान्तरजिगमिषया चञ्चलाः अलयो भृङ्गा यस्मिन् । अनेन वनस्य रामणीयकत्वमुक्तम् ॥ ६८ ॥

अथ जलक्रीडामाह –

स्त्रीघटयामा सरसीरेत्य जनोऽयं विलोलयामास रसी ।
सलिलं सारवहंसश्रेणीसहिताम्बुजप्रसारवहम् ॥ ६९ ॥

स्त्रीघटयेति । **सः** प्रकृतः **अयं** कृतवनविहारो, **जनः स्त्रीघटया अमा** स्त्रीणां समूहेन सह, **सरसीः** वापीः, **एत्य** अवगाह्य, **सलिलं** जलं, **विलोलयामास** विहरणात् कम्पयामास । जनं विशिनष्टि – **रसीति** । **रसी** रागवान् । क्रीडायामिति **शेषः**। सलिलं विशिनष्टि – **सारवेति** । वहतीति वहः पचाद्यच् । बिसास्वादसञ्जातमदतया आरवेन शब्देन सह वर्तमानया हंसानां श्रेण्या समूहेन सहितानामम्बुजानां प्रसारः प्रसरणं समृद्धिरिति यावत् । तस्य वहमाधारत्वेन स्थितमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अथासुराः कामार्त्तास्सन्तः संभोगे प्रावर्तन्तेत्याह –

यो भुवने सौमनसः ख्यातः सफलोऽपि भेदनेऽसौ मनसः ।
झषकेतोरजनीषुः स्त्रीभिरमी रेमिरे ततो रजनीषु ॥ ७० ॥

य इति । सुमनस एव **सौमनसः** । प्रज्ञादित्वादण् स्वार्थिकः। **झषकेतोः**, कामस्य, **य इषुः** शरः, **भुवने सौमनसः ख्यातः** पुष्पमयत्वेन प्रसिद्धः, **असौ** इषुः, **मनसः** चित्तस्य, **भेदने** शकलीकरणे, **सफलः** सप्रयोजनोऽ**जनि** जातवान् । शराणां हि लक्ष्यभेदः प्रयोजनम् । कामशराणां मनोलक्ष्यत्वात् तद्भेदेन फलवत्त्वमासीदित्यर्थः । असुराणां मनः कामशरविद्ध-मभूदित्युक्तं भवति । यतो मनसः कामशरविद्धत्वं **ततस्तस्माद्धेतोः, अमी** दैत्याः, **रजनीषु** निशासु, **स्त्रीभिः** दयिताभिः, सह **रेमिरे** सम्भोगसुखमनुबभूवुः ॥ ७० ॥

अथ

"इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्।"

इत्युक्तनीत्या संक्षेपतः संभोगं वर्णयितुमुपक्रमते। असुरा रेमिरे इत्युक्तम्। तत्रैषां रतेरुद्दीपनं किमासीदित्याशङ्कायामाह—

उडुघटयामा सद्यो रजनिकृदुदरं विराजयामास द्योः।
सुनृषु सुरामास्वाद्यः स्फुरितः स जनस्तदा सुरामास्वाद्य ॥ ७१ ॥

उडुघटयेति। **रजनिकृत्** चन्द्रः, **सद्यः** तत्क्षणं, **उडुघटया** नक्षत्रसमूहेन, **अमा** सह, **द्योः** आकाशस्य, **उदर**मन्तर्भागं, **विराजयामास** निजकरनिकरैः प्रकाशयामास। **सुनृषु** शोभनेषु नृषु पुरुषेषु, **सुरामासु** शोभनासु स्त्रीषु, च मध्ये **आद्यः** प्रधानभूतः, **स जनः** असुरजनः स्त्रीजनश्च, यस्मिन् काले चन्द्र उदितवान् **तदा** तस्मिन् काले, **सुरां** मद्यम्, **आस्वाद्य** पीत्वा, **स्फुरितः** चलितः। विकृतिं प्राप्त इति यावत् ॥ ७१ ॥

असुराः स्त्रीभिस्सह रेमिरे इत्युक्तम्। ते कीदृशाः स्त्रियोऽपि कीदृश्यः इत्याशङ्कायामाह—

ते शय्यासु समाल्या मदमदननिरस्तलज्जयासुसमाल्या।
विहृतिमुदारामापू रराज तैः सुखिभिरियमुदारामा पूः ॥ ७२ ॥

त इति। ते चन्द्रोदयमधुपानाभ्याम् उद्दीपितरतयोऽसुराः, **शय्यासु** तल्पेषु, **समाल्याः सन्तः** माल्यैः स्रग्भिः तदुपलक्षितैः कस्तूरीकर्पूरादिपरिमलद्रव्यैश्च सहिताः। सम्पादितसम्भोगसामग्रीका इत्यर्थः। **मदमदननिरस्तलज्जया** मदः मद्यपानजनितो विकारः मदमदनाभ्यां निरस्ता निर्वासिता लज्जा यस्यास्तया, **असुसमाल्या** असुसमानां दयितानामाल्या समूहेन सह, **उदारां** महतीं सम्भोगलक्षणां, **विहृतिं** क्रीडां **आपुः** प्राप्तवन्तः। अत्र समाल्यतया संभोगस्याविकलता निरस्तलज्जतया निर्यन्त्रणप्रवृत्तिश्च प्रत्याय्यते। ननु पूर्वं 'स्त्रीभिरमी रेमिरे' इत्यनेन यदुक्तं तदेवेदानीमपि 'उदारां विहृतिमापुः'-इत्यनेनाप्युक्तम्, अतोऽत्र पौनरुक्त्यम्। उच्यते - अत्र समाल्यत्वं निरस्तलज्जत्वं च विधेयम्। असुसमाल्या उदारां विहृतिमापुरित्युद्देश्यमेव। अतो न पौनरुक्त्यम्। **इयम्** असुरसम्बन्धिनी, **पूः** पुरी, **सुखिभिः** सुरतसुखयुतैः, **तैः** असुरैर्हेतुभिः, **रराज** शोभते स्म। कीदृशी।

उदारामा उद्भूत आरामः उपवनं यस्याः सा तथा । उपलक्षणमेतत् सौधनदीतीरादेः । अनेन यथाभिलाषं विहरणानुकूल्यं पुर्या उक्तम् ॥ ७२ ॥

अथोत्तराश्वासस्य बीजमुपक्षिपन् असुराणां चरितमुपसंहरति –

द्युसदामुदयानवतानवता नवता न बताश्नुत तन्महसा ।
स जनो विजहार सदारमदा रमदार मदा जयतूर्यमपि ॥ ७३ ॥

द्युसदामिति । **तन्महसा** तेषामसुराणां महसा तेजसा हेतुना **नवता,** नूतनता **द्युसदां** देवानाम् , **उदयान्** समृद्धीः, **नाश्नुत** न प्राप्तवती । उदयानां नवत्वं नाम नष्टानां पुनरुत्पत्तिः सा चासुरप्रभावाद्देवानां नाभूदित्यर्थः । **बते**ति विस्मये । न्यायवृत्तानामन्याय-वृत्तेभ्यो विपदुत्पत्तिराश्चर्यमित्यर्थः । तन्महो विशिनष्टि – **अवतानवते**ति । अवतानो विस्तारः तद्युक्तेन । सर्वातिशायिनेत्यर्थः । **स जनो**ऽसुरजनः, **सदारमदाः** दाराणां दयितानां स(दा? दसा)समूहेन सहितः, **मदा विजहार** चिक्रीड । रमत् शब्दायमानं **जयतूर्यम्** , अन्तरान्तरा **देवा**दीनां जयातद्द्योतकतूर्यम् , **आर अपि** प्राप्तश्च ॥ ७३ ॥

अथ ते दुःखासंस्पृष्टमेव सुखमनुबभूवुरित्याह –

पुरत्रये मुदं दधुर्निवासमापुरत्र ये ।
पराभवेन वर्जिताः प्रणामतत्परा भवे ॥ ७४ ॥

पुरत्रयेति । (**ये**) दैत्याः **अत्रा**स्मिन् ब्रह्मणोऽनुग्रहलब्धे, **पुरत्रये निवासं** स्थितिम् , **आपुः** प्राप्तवन्तः । **ते पराभवेन** पराजयेन, **वर्जिताः** त्यक्ताः सन्तो, **मुदं दधुः** धृतवन्तः । अत्र पराभववर्जितत्वमेव विधेयम् अन्यत् सर्वमुद्देश्यमेव । कथमधर्मरतानामेषामेवं जातमित्याशङ्कायां शिवभक्तिरेव तत्र हेतुरिति वक्तुं तान् विशिनष्टि – **प्रणामतत्परा भव** इति । **भवे** शिवे **प्रणामतत्पराः** प्रणामे नमस्कारे तत्पराः। शिवभक्ता इत्यर्थः । अत्यन्तं पापिष्ठानामपि तेषामभ्युदये शिवभक्तिरेव हेतुरित्यर्थः ॥ ७४ ॥

इति **श्रीवैष्णवकुलालङ्कृतेः** कविहृदयसार्वभौमस्य **करुणाकरनाम्नो** विद्वत्प्रवरस्य भागिनेयेन **पङ्कजाक्षनाम्ना** विरचितायां **त्रिपुरदहनव्याख्यायां हृदयग्राहिण्यां**

प्रथम आश्वासः ॥

अथ द्वितीय आश्वासः ।

अथ उपक्षिप्तां विपदं प्रतिचिकीर्षूणां देवानां प्रवृत्तिमाह –

अथ हरिमापन्नत्वाद्द्युसदः क्षीरोदवसतिमापन् नत्वा ।
हृतसर्वस्वा दित्याः कुलजैस्तैरश्विरुद्रवस्वादित्याः ॥ १ ॥

अथेति । **अथ** पराजयप्राप्त्यनन्तरं, **द्युसदो** देवाः, **आपन्नत्वात्** कृच्छ्रप्राप्ता आपन्नाः तेषां भावस्तत्त्वं तद्धेतोः, **नत्वा** प्रस्थानारम्भ एवेष्टफलसिद्धये नमस्कर्तव्यान् विघ्नेश्वरादीन् प्रणम्य, **हरिं** विष्णुम्, **आपन्** । शरणान्तरमलभमानाः तं शरणं जग्मुरित्यर्थः । यद्वा 'पूर्वकालिक' इत्यस्य प्रायिकत्वाद् मुखं व्यादाय स्वपितीतिवद् नत्वा हरिमापन्निति प्रयोगः । ततो हरिं प्राप्य नेमुरित्यर्थो लभ्यते । कुत्रस्थं हरिमित्याह – **क्षीरोदवसतिमिति** । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः वसतिर्वासस्थानं यस्य स तथा ।

" **वसतिस्तु** गृहे रात्रावव[1]स्थाने जिनाश्रये । "

इति **केशवः** । के ते द्युसद इत्यत्राह – **अश्विरुद्रवस्वादित्याः** द्वावश्विनौ च एकादशरुद्राश्च अष्टौ वसवश्च द्वादशादित्याश्च तथोक्ताः । द्युसदो विशिनष्टि – **हृतेति** । (**दित्याः**) दितिः असुरमाता तस्याः, **कुलजैः तैः** प्रकृतैः तारकाक्षादिभिस्त्रिभिरसुरैः, **हृतसर्वस्वाः** हृतमपहृतं सर्वं सकलं स्वमात्मीयं वस्तु स्वर्गादिकं येषां ते तथा । दैतेयाना-मादितेयानां च मातृसोदरतानिबन्धनं निसर्गवैरित्वं द्योतयितुं दित्याः कुलजैरित्युक्तम् ॥१॥

अथ पञ्चभिः श्लोकैः देवानां स्तुतिनमस्कारपूर्वकं असुरनिराकरणं प्रति स्वासामर्थ्यं कथयित्वा प्रार्थनां, प्रार्थितस्य तत्प्रार्थनानङ्गीकारं चाह –

विकसितनालीकान्तर्दलरुचिलोचन ! हरे ! घनालीकान्त ! ।
श्रितजनतापावन! ते नमो दयां कुरु जनेऽत्र तापावनते ॥ २ ॥

---

१. मे इति मुद्रितपाठः ।

विकसितेति । **विकसितनालीकान्तर्दलरुचिलोचन** विकसितस्य विकचस्य नालीकस्य यदन्तर्दलं गर्भस्थं पत्रं तस्य रुचिरिव रुचिश्शोभा ययोस्तथाविधे लोचने यस्य तस्य संबोधनं तथा। **हरे** हरिरिति श्रीनामशालिन्! **घनालीकान्त** घनानां मेघानामाली समूहः तद्वत् कान्त, सान्द्रमेघश्यामल! **श्रितजनतापावन** श्रितायाः भक्तिपुरस्सरं (प्राप्तायाः) जनतायाः जनसमूहस्य पावन शुद्धिकर!, **ते** तुभ्यं, **नमः** नमस्क्रिया। अस्त्विति शेषः। **तापावनते** तापेन मनोदाहेन हेतुना अवनते प्रणते, **अत्र** एतस्मिन्नाकारदर्शनेनैवानुमेय-दुरवस्थे अस्मिन्, **जने**। अस्मास्विति यावत्। **दयां** करुणां, **कुरु**। प्रार्थनायां लोट् ॥ २ ॥

अहिता वरदैते ये पुरत्रयेऽस्मिन् वसन्ति वरदैतेये ।
शक्ष्यामो हन्तुं न स्वयमिन्द्रस्तैः प्रयाति मोहं तुन्नः ॥ ३ ॥

अहिता इति। हे वरद भक्ताभीष्टप्रद! **ये एते** सर्वेषामपि भयजनकतया सर्वदैव मानसप्रत्यक्षवद् बुद्धिस्थाः, **अहिताः** शत्रवः तारकाक्षादयः, **अस्मिन्** सर्वदा सर्वत्र सञ्चरणाद् अखिलैरप्यवलोक्यमाने, **पुरत्रये वसन्ति** निवासं कुर्वन्ति, तान् **हन्तुं** निगृहीतुं, वयं **न शक्ष्यामः** समर्था न भविष्यामः। भूतवर्तमानयोरिव भविष्यत्कालेऽपि शक्त्यभावोऽनुमेय एव इत्यभिप्रायेण लृट्प्रयोगः। पुरत्रयं विशिंषन्ति — **वरदैतेय** इति। वरा बलवत्त्वेन उत्कृष्टा दैतेया यस्मिन् तत्तथा। एतद् हनने शक्त्यभावे हेतुत्वेनोक्तम्। दण्डापूपिकया स्वशक्त्यभावस्योपपन्नतामाहुः — **स्वय**मिति। **इन्द्रः** त्रयाणामपि लोकानां परमेश्वरात्मा स्वामी, **स्वयं तैः** असुरैः **तुन्नः** व्यथितस्सन्, **मोहं** इतिकर्तव्यतामौढ्यम्, **प्रयाति** प्राप्नोति। इन्द्रस्यासामर्थ्ये तद्रक्ष्याणां **नः** कथं सामर्थ्यमिति यावत् ॥ ३ ॥

तल्लोकेश! शिवद! नः स्फीतेऽत्र त्रिपुरयावके शशिवदन! ।
न यथानघ! नश्यामः स्मरेस्तथा त्वं जनार्दन! घनश्याम! ॥४॥

तदिति । **लोकेश** लोकानां भुवनानामीश स्वामिन्! **शिवद** भक्तानां मङ्गलप्रद! **शशिवदन** शशीव मनोहरत्वाच्चन्द्र इव वदनं यस्य तस्य सम्बोधनं तथा।

अनघ निर्दोष! **जनार्दन** इति श्रीनामशालिन्! **घनश्याम** घनो मेघ इव श्यामलवर्ण! यस्माद् नः शक्त्यभावः तस्मात् **स्फीते** वर्धिते, **अत्र त्रिपुरपावके** त्रिपुर एव पावके अग्नौ, **यथा** येन प्रकारेण, **न नश्यामः** (न) नाशं गच्छामः; **तथा** तेन प्रकारेण, **त्वं नः** अस्मान्, **स्मरेः** निरूपय। सान्त्विक्यामिति शेषः(?) ॥ ४ ॥

यद्वयमतसीदामश्यामल! लोकत्रयाभिमत! सीदामः।
स तव महानवमानः तद्रक्षा दीयतामिहानवमा नः ॥ ५ ॥

यदिति। अतसीदामश्यामल अतसी उमाख्यो धान्यविशेषः तस्या दाम पुष्पं तद्वत् श्यामल! **लोकत्रयाभिमत** सर्वान्तरात्मत्वादभीष्टतम! **यत्** यस्माद्, **वयं** त्वदेकशरणाः, **सीदामः** असुरपीडितत्वात् सादं गच्छामः, **स** सादः, **तव महान्** अनल्पः, **अवमानः** अवमानहेतुः निन्दाहेतुर्भवति। नास्माक-मन्यस्य वा कस्यचिद्। अवमानस्य महत्त्वोक्त्या अनुपेक्षणीयत्वं भगवदेकसम्बन्धित्वोक्त्या अवश्यपरिहरणीयत्वं च ध्वन्यते। **तत्** तस्मात्, **नः** अस्माकम्, **इह** सादे विषये, **अनवमा** भयहेतोः अत्युच्छेदादुत्तमा, **रक्षा** त्राणं, दीयताम्। असुरान्निगृह्णीष्वेति यावत् ॥ ५ ॥

इत्थं तान्ततमानां द्युसदां मतिमुज्झतां तां ततमानाम्।
अर्थितमनुमेने न प्रभुणा तत्केन शक्यमनुमेनेन ॥ ६ ॥

इत्थमिति। प्रभुणा जगत्स्वामिना हरिणा, **द्युसदां** देवानाम्, **इत्थम्** अनेन प्रकारेण, **अर्थितम्** असुरनिग्रहलक्षणं प्रार्थितं, **नानुमेने** नानुमतम्। करिष्यामीति न प्रतिज्ञातमित्यर्थः। अनुमतावेव देवस्य योग्यतामापादयितुं द्युसदो विशिनष्टि— **तान्ततमानाम्** इति। अतिशयेन तान्तानां असुरपीडया ग्लानिं गतानाम्। अत एव **ततमानां** व्याप्तगर्वां, **तां** वलवृत्राद्यसुरविषये सर्वैरप्यनुभूतां, **मतिं** बुद्धिम्, **उज्झताम्**।

"शक्ष्यामो हन्तुं न स्वयमिन्द्रस्तैः प्रयाति मोहं तुन्नः ।"

इति कण्ठोक्त्या त्यजतां च । एतच्चोपपन्नमित्यर्थान्तरेण समर्थयते – **तदिति । तद्** अर्थितम्, **अनुमेनेन** । अत्रान्यत्वं नञभिधत्ते । यथोक्तम्—

"प्रतिषेधेऽप्यसत्तायामन्यत्वे सदृशेऽपि च ।
कुत्साल्पविरहार्थेषु विपक्षे चापि नञ् भवेत् ॥"

इति । उमा पार्वती तस्या इनः स्वामी परमेश्वरः तस्मादन्येन । **केन शक्यं,** न केनापि । यच्छिवव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्यशक्यं तत्र हरेरनुमत्यकरणमेव युक्तमित्यर्थः । सर्वाशक्यत्वसामान्येन विशे(ष ? षा)शक्यत्वसमर्थनाद**र्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः** ॥ ६ ॥

अथ हरिस्तत्प्रार्थनानुमत्यकरणे हेतुमाह –

निरतः परमो देवः सततं परमेश्वरो हि परमोदे वः ।
तस्मान्मनसामर्थ्यं कर्तुं भवतां सुरा मम न सामर्थ्यम् ॥ ७ ॥

निरत इति । हे **सुराः** देवाः! **परमः** उत्कृष्टः । सर्वेषामप्यस्माकम् उपरि वर्तमान इत्यर्थः। **परमेश्वरः** रुद्रः, **देवः वः** युष्माकं, **परमोदे** परेषां शत्रूणां मोदे प्रीतौ विषये, **सततं** सदा **निरतः** तत्परो, **हि** यस्मात् (तस्मात्)ततो हेतोः **भवतां** युष्माकं, **मनसाम् अर्थ्यं** प्रार्थनीयम् असुरवधलक्षणं वस्तु, **कर्तुं मम न सामर्थ्यं** शक्तिरिति । मम सामर्थ्याभाव एव युष्मत्प्रार्थनानङ्गीकारे हेतुरित्यर्थः । परमेश्वर इत्यत्राश्वकर्णादिवत् केवलैव रूढिराश्रयणीया, न तु योगसहिता । तथा (सति) परम इति पुनर्विशेषणीयो न स्यात् ॥ ७ ॥

इत्थं स्वासामर्थ्यश्रवणाद् विषण्णान् देवानवलोक्य हरिस्तन्निग्रहायोपायमाह –

प्राध्यों हि ततो देवः पिनाकपाणिः स एवाहिततोदे वः ।
यमगमसावध्यास्ते तं यामस्तस्य तेजसा वध्यास्ते ॥ ८ ॥

प्रार्थ्य इति । अत्र युष्मत्संबोधनगर्भत्वात् सुरा इति सम्बोधनं सिद्धयति । **हे सुराः!**

यतः **परमेश्वरस्य** असुरप्रीतौ निरतत्वं, **ततस्**तस्माद्धेतोः, **वः** युष्माकम्, **अहिततोदे** शत्रुवधे विषये, **स एव** तन्निग्रहायापि (**प्रार्थ्यः**।) प्रार्थनीय इत्यर्थः। कीदृशः। **पिनाकपाणिः** पाणौ हस्ते पिनाकः पिनाकाख्यं धनुर्यस्य स तथा। स्वयमेव जगत्कण्टकोद्धरणाय गृहीतशस्त्रः प्रवर्त्तमानस्सन् अस्मत्प्रार्थनासहकृतोऽसुरवधं करिष्यत्येवेति भावः। तस्यापि सामर्थ्याभावे कथं ते वध्याः स्युरित्यत्राह – **तस्येति**। हिशब्दोऽवधारणे। **ते** दैत्याः, **तस्य** परमेश्वरस्य, **तेजसा** शक्त्या, **वध्या हि** हन्तुं शक्या एव। तत्र न सन्देह इत्यर्थः। तर्हीदानीमस्माभिः किं कर्तव्यमित्यत्राह – **असौ** परमेश्वरः, **यम् अगं** पर्वतम्, **अध्यास्ते** अधितिष्ठति, **तम् अगं यामः** अधुनैव कैलासाय यास्यामः। वर्तमानसामीप्ये लट्। "गत्यर्थकर्मणि" (पा० सू० २-३-१२) इत्यादिना द्वितीया॥

अथ हरिः परमेश्वरप्रसादोपलब्धये मतिमकरोदित्याह –

इत्थममेयज्ञानान्नाथः स्मृत्यै प्रचक्रमे यज्ञानाम्।
परमनुरागमनन्ते तन्वति तरसैव चक्रुरागमनं ते॥ ९॥

इत्थमिति। समनन्तरोक्तस्य श्लोकद्वयस्यानेन संबन्धः। अत्रार्थसामर्थ्यादुक्त्वेति पदमाक्षिप्यते। **नाथो** जगत्स्वामी हरिः, **इत्थम**नेन प्रकारेण, उक्त्वा **अमेयज्ञानाद्** अमेये निखिलैरपि दुर्विज्ञेये वस्तुनि यद् ज्ञानं तस्माद्धेतोः। यज्ञप्रियत्वात् परमेश्वरो यज्ञेनैव प्रसाद्य इति जानन्नित्यर्थः। **यज्ञानां** क्रतूनां, **स्मृत्यै प्रचक्रमे** आरब्धवान्। यज्ञेन परमेश्वरं प्रीणयितुं यज्ञान् सस्मारेत्यर्थः। स्मृतिः फलवती चासीदित्याह – **परमिति**। **ते** यज्ञाः, **अनन्ते** विष्णौ परम् अतिशयि(नम्)... **अनुरागं** स्मृतिलक्षणं प्रमाणं, **तन्वति** कुर्वति सति, **तरसैव** वेगेनैव, **आगमनं चक्रुः** कृतवन्तः। भृत्यानां हि प्रभूणां स्वविषयं स्मरणमपि परोऽनुराग एव इति स्मृतेरनुरागत्वम्। ननु क्रियात्मकत्वादचेतनानां यज्ञानां कथमागमनम्। उच्यते– अधिदेवताविषयेयमुक्तिः न तु क्रियाविषया। अधिदेवता च सर्वेषां पदार्थानामस्त्येव॥

अथ हरिः परमेश्वरप्रसादनाय कैलासं गतवानित्याह --

क्रतुरुपसन्नामा यः स्वयममुमादाय रुद्रसन्नामाय ।
शम्भुनिवासायागान्मुक्त्वान्यान् सपदि पीतवासा यागान् ॥१०॥

क्रतुरिति। **सपदि** तत्क्षणमेव, **पीतवासाः** विष्णुः, **स्वयं यः क्रतुरुपसन्नामा** उपसदिति नाम आख्या यस्य, **अमुम्** अभीष्टफलसम्पादनेऽन्तरङ्गभूतम् , **आदाय** परिगृह्य, **अन्यान्** (**यागान्**) क्रतून् , **मुक्त्वा** प्रस्थाप्य, **शम्भुनिवासाय अगात्** गतवान् । न तु देवानेव प्रस्थापयामास । अनेन कार्यस्य गौरवातिशयः प्रत्याय्यते। किमर्थमगादित्यत्राह – **रुद्रसन्नामायेति** । रुद्रस्य सन्नामाय नमस्काराय । रुद्रयागायेति यावत् ॥ १० ॥

अथ चतुर्भिः श्लोकैः कैलासं वर्णयति –

यत्र हि सद्योगरतिः स्मरतामंहांसि यश्च सद्यो गिरति ।
यन्नाम हरहरेति प्रणद्य मुनिसिद्धवृन्दमहरहरेति ॥ ११ ॥

यत्रेति। **यत्र** शम्भुनिवासे, **सद्योगरतिर्हि** सतां जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्करणादुत्कृष्टानां योगिनां रतिः स्थितावासक्तिः । हिशब्दः शास्त्रीयां प्रसिद्धिं द्योतयति। **स्मरतां** परमेश्वराधिष्ठानत्वेन कैलासं ध्यायताम् , **अंहांसि** पापानि, **सद्यः** स्मरणसमय एव, **गिरति** निगीर्णानि करोति। नाशयतीति यावत् । **यं** शम्भुनिवासं, **मुनिसिद्धवृन्दं** मुनीनां मध्ये ये सिद्धाः विदिततत्त्वाः तेषां वृन्दं समूहः, **हरहरेति नाम** भगवतो नामधेयं, **प्रणद्य** उच्चार्य **अहरहः** प्रतिदिनं, **एति** प्राप्नोति। अहरहः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ ११ ॥

यं त्रिविधन्यङ्कुरुते शिरसि वसन् धनद एव धन्यं कुरुते ।
यस्माद्वै रूप्यमयादमरगिरिः काञ्चनोऽपि वैरूप्यमयात् ॥ १२ ॥

यमिति । **एवकारो** भिन्नक्रमः । पौनर्वचनिकश्च । **धनदः** यक्षराजः, **शिरसि** शिखरे, **वसन् यमेव धन्यं** उत्कर्षवन्तं, **कुरुते** । वसन्निति हेतौ शता । विशिष्ट-

स्याधेयस्याधारोत्कर्षावगमकत्वादिति भावः। शिरो विशिनष्टि – **विविधन्यङ्कुरुते** इति। विविधानि हर्षक्रोधादिमूलत्वाद् बहुविधानि न्यङ्कूनां मृगविशेषाणां रुतानि शब्दा यस्मिन् तत्तथा। उपलक्षणमेतत् सत्त्वान्तरस्यापि। वस्तूनां स्वधर्मोपेतत्वं हि गुणः। मृगशकुन्याद्यनेक(स)त्त्वोपसेव्यत्वादिकं पर्वतधर्मः। तस्मादनेनापि पर्वतप्रशस्तिरेव कृता इत्यवगन्तव्यम्। वैशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च। **रूप्यमयाद् वै** रजतस्वरूपादेव, **यस्मात्** कैलासाद्धेतोः, **अमरगिरिर्मेरुः**, **काञ्चनोऽपि** काञ्चनविकारोऽपि, **वैरूप्यं** विकृतरूपताम्, **अयात्** प्राप्तः। "धातूनामस्मि काञ्चनम्" इति **भगवद्वचनात्**, तथा लोकप्रसिद्धेश्च काञ्चनस्यैवोत्कर्षः। तन्मयस्य मेरो रजतमयस्य कैलासस्य प्रभा-प्रसराक्रान्तत्वात् वर्णापकर्षो जात इत्यर्थः। सर्वस्मादुत्कृष्टस्य काञ्चनस्य रजतापेक्षया वर्णहानेरत्यन्तासम्भाव्यताम् **अपि**शब्दो द्योतयति॥ १२॥

बभ्रु करालं केशं बिभ्राणं दशशिरः पुरा लङ्केशम्।
भ्रमयत् पातालसदो रुराव रक्षो यदन्तपातालसदोः॥ १३॥

बभ्रिति। पुरा किल रावणः भुजकण्डूविनोदनाय कैलासमुद्धृत्योत्क्षिप्य उत्क्षिप्य व्यहरत्। तदा हरः कुपितस्सन् स्वाङ्गुष्ठाग्रेण पर्वते गौरवमाहितवान्। तदा स्वोपरि निपततः कैलासस्य गौरवमसहिष्णुः रावणः रोदनमकरोत्। तदेतदनेनोच्यते। **पुरा लङ्केशं** लङ्काया ईशं स्वामीभूतं रावणाख्यं **रक्षः** राक्षसः, **यदन्तपातालसदोः** यस्य कैलासस्यान्तो मूलकोटे-रेकदेशः, तस्य पातेन पतनेन हेतुना अलसा जडीभूता दोषः बाहवो यस्य तत्तथाविधं भूत्वा, **रुराव** 'हा हतोऽह'मित्यादिशब्दमकरोत्। रक्षसो लोकोत्तरतां प्रकटयन् तद्विशिनष्टि-**बभ्रिति [बभ्रु** पिङ्गलं, **करालं** भयङ्करं, **केशं** कचं, **बिभ्राणं** दधानं, **पातालसदः** पाताले सीदन्तीति तथा तान् पातालवासिनः। **भ्रमयत्**]॥ १३॥

तौ च सदानवसानौ गौरीशानौ सदैत्यदानवसानौ।
सविलासं यत्र स्तः श्रयति च सुरगणोऽरिसंयत्त्वरतः॥ १४॥

तौ चेति । **तौ** लोकशास्त्रप्रसिद्धौ, **गौरीशानौ** पार्वतीपरमेश्वरौ, **यत्र** कैलासे **सदा सविलासं** विलासेन लीलया सह वर्त्तमानं यथा भवति तथा **स्तः** विद्येते च। तस्य महिमा कथं वर्ण्यत इति भावः। कीदृशावित्यत्राह – **अनवसानौ** इति। देशतः कालतः स्वरूपतश्चाद्यन्तशून्यौ। नित्यशुद्धावित्यर्थः। यत्रेत्युक्तं विशिनष्टि – **सदैत्येति** । दितेरपत्यानि दैत्याः दनोरपत्यानि दानवाः । भगवत्सेवार्थमागतैः दैत्यदानवैः सहितानि सानूनि प्रस्थानि यस्य स तथा। **अरिसंयत्त्वस्तः** अरीणां संयतः युद्धात् त्रस्तः भीतः, **सुरगणो यं** कैलासं, **श्रयति** शरणं प्रपद्यते तस्मै शम्भुनिवासायेति पूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥

अथ हरिः कैलासं प्राप्य परमेश्वरप्रसादनायोपक्रान्तवानित्याह –

तं स्थितमुपसद्यागस्वाम्ये हरिणा कृतोऽयमुपसद्यागः ।
कैलासं भूतेशं प्रीणयता यत्र समुदि सम्भूते शम् ॥ १४ ॥

तमिति। **हरिणा** विष्णुना, **तम्** उक्तगुणविशिष्टं, **कैलासमुपसद्य** प्राप्य, **अयं** पूर्वानीतः, **उपसद्यागः**, उपसत्संज्ञो यागः, **कृतः** अनुष्ठितः। कैलासं विशिनष्टि–**अगस्वाम्ये स्थितमिति**। **अगस्वाम्ये** गौरीशानवासत्वादिगुणशालित्वात् पर्वताधिपत्ये, **स्थितम्** अवस्थितम्। एतत् क्रतोरन्यत्रानुष्ठेयत्वेऽपि तत्र गत्वानुष्ठाने हेतुः। कस्मै फलायायं क्रतुः कृतः इत्यत्राह – **भूतेशमिति** । भूतानां श्रीमहाभूतगणानां निखिलजन्तूनां वा ईशं परमेश्वरं, **प्रीणयितुम्**। परमेश्वरप्रसादलाभायेत्यर्थः। तस्य किं फलमित्यत्राह – **यत्रेति**। **यत्र** यस्मिन् भूतेशे, **समुदि संभूते** सति **शं** परमप्रयोजनभूतं सुखं भवति। तत्तदभिमतफलसम्पत्त्या सुखावाप्तिरीश्वरप्रसादस्य फलमित्यर्थः ॥ १५ ॥

रागः फलवांश्चासीदित्याह –

मुक्त्वा हासं सद्यः प्रमथगणो मथितरिपुमहासंसद्यः ।
प्रययावच्छाद्यागादुदयं त्रिपुरश्च जगदवच्छाद्यागात् ॥ १६ ॥

मुक्त्वेति। अच्छाद् यथाविध्यनुष्ठानेन निर्दोषाद्, **यागाद्** यजनाद्धेतोः, **सद्यः** यजनसमनन्तरमेव, **प्रमथगणः** भूतगणः, **उद्यम्** आविर्भावं, **प्रययौ** प्राप्तः। किं कृत्वा। **अट्टहासं मुक्त्वा**। कृत्वेत्यर्थः। कीदृशः। **यः** प्रमथगणः, **मथितरिपुमहासंसद्** मथिता महती रिपूणां संसत् समूहो येन स तथा। शौर्यशालीत्यर्थः। **जगद्** भूरादिलोकम्, **अवच्छाद्य** स्वैरावृत्य, **त्रिपुरं** पुरत्रयम्, **अगाच्च** गतवान्। प्रमथितुमिति शेषः। त्रिपुरमिति। तिस्रः पुरः समाहृता इति विगृह्य 'तद्धितार्थ' (पा०सू०२-१-५१) इत्यादिना समासः। 'ऋक्पूः' (पा०सू० ५-४-७४) इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः। त्रीणि पुराणि समाहृतानीति वा विग्रहः। तदा पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः॥ १६॥

विष्णोर्व्यापारो विफलोऽभूदित्याह –

तान्यपि वासवहानिप्रदानि नगराणि शिवनिवासवहानि।
प्रध्वंसं भूतानि द्रुतमनयन् यानि यजनसम्भूतानि॥ १७॥

तानीति। नगराणि पुराणि कर्तृभूतानि, **तानि भूतानि** प्रमथान्, **द्रुतं** क्षिप्रं, **प्रध्वंसं** विनाशम्, **अनयन्नपि** प्रापयन्ति स्म च। कानि नगराणीत्यत्राह – **वासवेति**। वासवस्येन्द्रस्य हानिं पीडां प्रददातीति। असुरसंबन्धिनीत्यर्थः। एतत् प्रध्वंसे हेतुः। **शिवनिवासवहानीति**। वहन्तीति वहानि। पचाद्यच्। शिवनिवासस्य शिवालयस्य वहानीति विगृह्य 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्' (पा०सू०वा०२-२-८) इति समासः। शिवसान्निध्यमेवासुराणां भूतप्रध्वंसे सामर्थ्यावहमिति भावः। भूतानि विशिनष्टि – **यानीति**। **यानि भूतानि यजनसंभूतानि** यजनाद् उपसद्यागात् सम्भूतानि उत्पन्नानि। अशक्यपरिभवानीत्यर्थः॥ १७॥

अथ विफलीकृतव्यापारो विष्णुः किमकरोदित्याशङ्कायां तत्प्रवृत्तिं वक्तुमुपक्रमते –

शक्तिरकम्प्रा सादिगता जनैर्यत्र चाधिकं प्रासादि।
यत्कटकं प्रासादिस्फीतं यत्तुङ्गवेदिकं प्रासादि॥ १८॥

शक्तिरिति। अस्योत्तरश्लोकेन सम्बन्धः। **यत्र** त्रिपुरे, **सादिगता** सादिनोऽश्वारोहाः तान् गता प्राप्ता, **शक्तिः** सामर्थ्यम्, **अकम्प्रा** अकम्पशीला स्थिरा भवति। अनभिभवनीयेत्यर्थः। **प्रासादि च** मनःप्रसादो नाभी च। कदाचिदपि दुःखासंस्पर्शात् सुखेनैवावस्थितमित्यर्थः। य(द्) इत्यनुषज्यते। **यत्कटकं** यस्मिन् कटकं सैन्यं, **प्रासादिस्फीतं** प्रासादिभिः कुन्तप्रमुखैः आयुधैः स्फीतम्। "सैन्येषु कटकोऽस्त्रियाम्" इति **यादवः। यत्** पुरत्रयं, **तुङ्गवेदिकं** तुङ्गा उन्नता वेदिः वितर्दिः यस्मिन् तत्तथा।

"वेदिर्वितर्दौ यागाय परिष्कृतमहीतले।
अग्निकुण्डे चतुष्कोणे त्वग्नि(द? कु)ण्डे परे जगुः॥"

इति **केशवः। यच्च प्रासादि** प्रासादो मन्दिरविशेषः।

"**प्रासादो** मन्दिरान्तरे।
नृपाढ्यदेवतादीनाम्"

इति **केशवः**॥ १८॥

विप्रततावध्यायध्वंसि स्फीतं श्रिया गतावध्या यत्।
हरिरहितावध्याय त्रिपुरायेर्ष्यन् हते क्रतावध्यायत्॥ १९॥

विप्रतताविति। **यच्च विप्रततौ अध्यायध्वंसि** अध्यायो वेदपाठः तद्ध्वंसनशीलं, **यच्च गतावध्या** गतोऽवधिस्सीमा यस्यास्सा तथा। अपरिमितयेत्यर्थः। **श्रिया** सम्पदा, **स्फीतं, हरिः** विष्णुः, **क्रतौ** क्रतोः कार्यभूते प्रमथगणे, **हते** निगृहीते, **तस्मै** उक्तगुणविशिष्टाय, **त्रिपुराय ईर्ष्यन्** क्रुध्यन् सन्, **अध्यायत्** चिन्तयामास। "क्रुधद्रुह" (पा० सू० १-४-३७) इत्यादिना त्रिपुरस्य सम्प्रदानसंज्ञा। पुरत्रयं विशिनष्टि — **अहिते**ति। अहितैः शत्रुभिरवध्याय हन्तुमशक्याय। पुरत्रयस्याध्यायध्वंसाद्यधर्माचारित्वे सति सादिस्थितशक्तेरकम्प्रतादिविशिष्ट्यं च, हितावध्यत्वं च। प्रयासविफलीकरणं चेर्ष्याया हेतुः॥ १९॥

ध्यानप्रकारं दर्शयति –

अश्नुवते न विनाशं शिवप्रसादादमी न तेन विना शम् ।
अहमाशु भवादरतः तदमून् व्यावर्तयाम्यशुभवादरतः ॥ २० ॥

अश्नुवत इति । **अमी** चाराः · असुराः, **शिवप्रसादाद्धेतोः**, **विनाशं** निग्राह्यत्वं, **न अश्नुवते** प्राप्नुवन्ति । एते अवध्या भवन्तीति यावत् । तत्र शिवप्रसाद एव हेतुः नान्यत् किञ्चिदित्यर्थः । एतच्चोपपत्तितो निश्चितवान् इति दर्शयति - **तेनेति** । **तेन** शिवप्रसादेन, **विना** अन्तरेण, **शं** सुखं, **न** भवति । एषां सुखप्राप्तेरन्यथानुपपत्त्या शिवप्रसाद एव हेतुतां व्रजतीत्यर्थः । तन्मया किमत्र कर्तव्यमिति विमृश्य तदपि निश्चितवानिति (आह) **अहमिति** । यस्माच्छिवप्रसादस्य तदवध्यत्वे हेतुत्वं **तत्** तस्मात्, कालविलम्बनं विना **अशुभवादरतः** अशुभः तर्काभासरूपत्वादमङ्गलः यो वादस्तत्र रतः तत्परः । पाषण्डागमोक्तप्रस्थानप्रवर्त्तक इत्यर्थः । भूत्वेति शेषः । **अमून्** असुरान्, **भवादरतः** शिवभक्तेः, **व्यावर्तयामि** वर्त्तमान-सामीप्ये लट् । कालक्षेपमन्तरेणासुरान् भवभक्तविमुखान् करिष्यामीत्यर्थः ॥ २० ॥

हरिरेवमुद्दिश्य तेषां भक्तिनिरासार्थमुपक्रान्तवानित्याह –

इति तासान्निध्याय त्वये पुरां पशुपतेरसान्निध्याय ।
रूपं महितमतानि प्रभुणास्तिक्यान्निरोद्धुमहितमतानि ॥ २१ ॥

इतीति । **प्रभुणा** विष्णुना, **इति** उक्तप्रकारेण, **निध्याय** नितरां सोपपत्तिकं ध्यात्वा, **अहितमतानि** अहितानां शत्रूणां मतानि सङ्कल्पान् **आस्तिक्याद्** ईश्वरोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः । 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' । (पा० सू० ४-४-६०) आस्तिकस्य भावमास्तिक्यं तस्मात् । शिवभक्तेरित्यर्थः । **निरोद्धुं** व्यावर्त्तयितुं, **महितं** · पूजितं, **रूपम्**

पील्यर्थः । क्रियाणां जडत्वात् पाकादिक्रियाणामिव यागादिक्रियाणामपि फलदातृत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ २४ ॥

ननु देहव्यतिरिक्त एवात्मा, स च एतद्देहपाते देहान्तरं गृहीत्वा देशान्तरकालान्तरभावि. कर्मफलं भुङ्क्ते च । तस्माद्धर्मोऽनुष्ठेय एव इत्यत्राह –

का पुनरङ्गात्र मितिः स्मरत यदि विशत्यसौ परं गात्रमिति ।
यद्ययमक्षे पतति ध्रुवं मतं युष्मदीयमक्षेपततिः ॥ २५ ॥

का पुनरिति । पुनश्शब्दो वाक्यालङ्कारे । अङ्ग इत्यामन्त्रणे । अत्र इतिशब्दार्थमहिम्ना मन्यध्वे इति पदमाक्षिप्यते । **अङ्ग** ! हे असुराः, **असौ** पुमान् **परम्** एतद्देहादन्यद्, **गात्रं विशति** कर्मफलसाधनत्वेनाङ्गीकरोति **इति** मन्यध्वे **यदि** तर्हि अत्र परगात्रप्रवेशे, **का पुनर्मितिः** प्रमाणम् । न कापीत्यर्थः । **स्मरत** युक्तितो विचारयध्वम् । तदा युष्माकमप्येतद्धृदयङ्गमं भवेदिति भावः । चार्वाकमते प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणम् । अनुमानादीनि न प्रमाणानि । यथाहुः-

"प्रत्यक्षदृष्टमेवास्ति नास्त्यदृष्टमदृष्टतः ।"

इति । तदाश्रयणेनात्र प्रमाणाभावं हृदयङ्गमीकृत्य धर्मस्यानुष्ठेयतामाक्षेप्तुमाह – **यदी**ति । **अयं** परगात्रप्रवेशलक्षणोऽर्थः, **अक्षे** प्रत्यक्षे, **पतति** प्रत्यक्षविषयो भवति, **यदि** तर्हि **युष्मदीयं** युष्मत्संबन्धि, **मतं** धर्मस्यानुष्ठेयलक्षणो वः सिद्धान्तः, **अक्षेपतति** क्षेपः खण्डनीयता तेषां ततिः समूहः तद्रहितं भवेद्, **ध्रुवं** निश्चितमेतत् । अक्षेपमिति वक्तव्ये अक्षेपततीत्युक्तं युष्मन्मतखण्डने अहमहमिकया शतशो युक्तयः प्रसरन्तीति द्योतयितुम् । अयमर्थः– यद्यात्मनः परगात्रप्रवेशस्य प्रत्यक्षविषयत्वं तर्हि युष्माकं पक्षः (स्वर्गा? सा)धिष्ठः अन्यथा खण्डित एव इति । आत्मनो देहान्तरग्रहणस्याप्रत्यक्षत्वे कस्यापि न विमतिः । तस्माद्धर्मो नानुष्ठेय इति भावः ॥ २५ ॥

ननु प्रत्यक्षविषयो देह एव नात्मा । देहव्यतिरिक्तोऽप्रत्यक्षो बोधलक्षणः कश्चित् पदार्थोऽस्त्येव । स एवात्मा । स च देहान्तरं गृह्णातीत्यत्राह –

श्राव्या मदवध्येयं वाग् बोधं त्रित्त मद्यमदवद् ध्येयम् ।
सार्धं तन्त्रा तेन प्रणश्यते विघटनान्तु तन्त्राते न ॥ २६ ॥

श्राव्येति । अत्र 'संबोधनसारो युष्मदर्थः' इति न्यायाद् मध्यमपुरुषाक्षिप्तो युष्मदर्थः असुरा इति पदमाक्षिपति । हे असुराः!, **मद्** मत्सकाशाद् **इयं वाक्** वक्ष्यमाणा वाक् भारती, **श्राव्या** अवश्यं श्रोतुं योग्या । कीदृशी । **अवध्या** युक्तिमत्त्वात् केनाप्यबाध्या । अत्र वक्तव्यार्थवचनव्यतिरेकेण वाचः श्राव्यत्वविधानाद् मया सिद्धान्तसार उपदिश्यते तत् सावधानाः शृणुतेति व्यज्यते । **बोधं** देहगतं चैतन्यं **मद्यमदवद्** मद्येन हेतुना यो मदः मनोविकारः तेन तुल्यं तद्वदागन्तुकं, **ध्येयं** ध्यातुं योग्यं, बोद्धव्यं, **त्रित्त** जानीत । तस्य देहान्तरग्रहणं न संभवतीत्याह – सार्धमिति । **तेन** बोधेन **तन्त्रा** शरीरेण **सार्धं** सह, **प्रणश्यते** अत्यन्ताभावः प्राप्यते । कारणाभावे कार्यमपि नश्यत्येवेति भावः । तनुबोधौ **विघटनां** विश्लेषम्, इतरेतरस्माद् अन्यतरत्यागेऽन्यतरस्य गमनं, **न तु** नैव **तन्त्राते** कुर्वाते । कार्यकारणयोर्भेदाभावादिति भावः । एतदुक्तं भवति – चार्वाकमते आकाशस्याप्रत्यक्षत्वेनासत्त्वात् पृथिव्यप्तेजो वायुश्चत्वार्येव भूतानि । भूतचतुष्टयारब्धो देह एवात्मा । देहगतं चैतन्यं मदवदागन्तुकमेव । यथा मद्यसंयोगे मदो जायते मद्यशक्तिवियोगे विलीयते च तथा चैतन्यमपि भूतचतुष्टयसंयोगे जायते तद्वियोगे लीयते च । अतो देहव्यतिरेकेण देशान्तरकालान्तरभाविकर्मफलभोगाय देहान्तरं गृह्णन् कश्चित् पदार्थो नास्त्येव इति ॥ २६ ॥

अस्तु वा देहव्यतिरिक्त आत्मा; तस्य देहान्तरग्रहणमप्यस्तु । तथापि कर्मणां फलदातृत्वानुपपत्तेः तस्य फलभोक्तृता न सम्भोभवीति इत्याह –

क्रियते यत्तावदथ श्रुतिगम्यं यच्च यत्ता वदथ ।
इह लोके नाश्येतद् ध्रुवगस्य फलं परत्र केनाश्येत ॥ २७ ॥

क्रियत इति । अत्र मध्यमपुरुषाक्षिप्तयुष्मदर्थबलाद् असुरा इति संबोधनं सिध्यति । **हे असुराः** ! **यूयं यत्ताः** सषडङ्गचतुर्वेदाध्ययने तदर्थविचारे च महान्तं यत्नं प्राप्ताः भूत्वा

श्रुतिगम्यं वेदवाक्यवेद्यं, **यत् कर्म** दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकं, **वदथ** श्रेयस्साधनतया कर्तव्यत्वेन समर्थयथ। **अथ** अर्थविचारानन्तरं, **यत्** कर्म, **तावत्** साकल्येन यत्किञ्चिद-प्यवयवैः (वै)कल्यमन्तरेणेत्यर्थः। **क्रियते** अनुष्ठीयते **च**, **एतत्** कर्म, **इह** अस्मिन्, **लोके नाशि** अतिशयेन नाशयुक्तम्। अतिशायने मत्वर्थीयः। अनुष्ठानसमनन्तरमेव निखिलैरप्यवयवैः सहात्यन्ताभावं प्राप्तमित्यर्थः। **ध्रुवं** निश्चितमेतत्। उभयवादि-सम्मतत्वादिति भावः। तस्माद् **अस्य** अत्यन्ताभावमापन्नस्य कर्मणः **फलं** स्वर्गादिकं, **परत्र** परलोके, **केन अश्येत** भुज्येत। न केनापि। असतोऽर्थक्रियाकारित्वाभावादिति भावः ॥ २७ ॥

अस्तु वा कर्मणः फलदातृत्वं, तथापि अभिमतफललाभो (स?) न सेत्स्यतीत्याह –

फलमपि न भवेदिष्टं लभतेऽसौ यदि पुरातनभवे दिष्टम्।
तर्हि समिद्धोमरतः समिधममुत्राश्नुते समिद्धोऽमरतः ॥ २८ ॥

फलमिति। इष्टं स्वाभिमतं, **फलम्** उर्वशीसम्भोगादिकं, **न भवेदि**ति प्रति(ष्ठा?ज्ञा।) (समा?धर्मा)नुष्ठातुरिति शेषः। प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयन्नाह – **लभत** इति। **असौ** धर्मानुष्ठाता पुरुषः, **पुरातनभवे** पूर्वजन्मनि, **दिष्टं** दत्तं, **लभते** प्राप्नोति, **यदि तर्हि समिद्धोम-रतः** समिधां पलाशादिकाष्ठखण्डानां होमे रतः तत्परः पुरुषः, **समिद्धः** धर्मा-नुष्ठानमाहात्म्यशालितया प्रज्वलितः, **अमुत्र** परलोके, **अमरतो** देवेभ्यः, **समिध-मश्नुते** प्राप्नोति। नोर्वशीसम्भोगादिकम्।

"दीयते देवताभ्यो यदिह तद् भुज्यते पुनः।"

इति **वचनाद्**, दत्तस्यैवादानोपपत्तेश्चेति भावः ॥ २८ ॥

श्रौतवत् स्मार्तं कर्मापि नानुष्ठेयमित्याह –

स्याद्यदि मोदनतोऽयं प्रेतोऽन्यत्राश्नतीष्टमोदनतोयम्।
पथि जनता पाथेयं नयति कुतोऽतः सभारतापाथेयम् ॥ २९ ॥

स्यादिति। युष्मादृशैः देहव्यतिरिक्ततया कथ्यमानः **प्रेतः** मृतः पुरुषः **अन्यत्र** स्वस्मादन्यस्मिन् पुरुषे **इष्टम**भिमतं **ओदनतोयं** पुत्रादिना दीयमान-मोदनमन्नं तोयं पानीयं च **अश्नति** भुञ्जाने सति **मोदनतः** क्षुन्निवृत्त्या प्रीतियुक्तः **स्याद्यदि** तर्हि **इयं जनता** जनसमूहः **अथ** साकल्येन सर्वापीत्यर्थः। **अतः** एतस्मादपादानभूतात् प्रदेशात् **कुतः** कस्माद्धेतोः **पथि** मार्गे **पाथेयं** पथि साधु तण्डुलादिकं **नयति**। तत्र न कोऽपि हेतुः प्रयोजनाभावात्। क्षुन्निवृत्तिस्तु गृहावस्थितपुत्रादिना क्रियमाणान्यजनभोजनेनैव सेत्स्यतीति भावः। कीदृशी जनता? **सभारतापा** भारेण पाथेयवहनेन हेतुना यस्तापः खेदः तेन सह वर्त्तमाना। प्रकारान्तरेणेष्टफलसिद्धावनिष्टफलदकर्म नानुष्ठेयमित्यर्थः॥ २९॥

एवं वैदिकपक्षमाक्षिप्य पाषण्डपक्षस्यैवानुष्ठेय(त्व)मित्याह –

तद् वचने शस्ये मे तिष्ठत धर्मा हिताय नेशस्येमे।
प्राप्नुत भो गानसुरास्वादवधूश्लेषणादिभोगानसुराः॥ ३०॥

तदिति। अत्र तदितिपदम्

"एकस्यैवोभयार्थत्वे तन्त्रमित्यभिधीयते।
तच्च काकाक्षिवत् क्वापि भित्तिदीपसमं क्वचित्॥"

इति न्यायेनोभयत्र संबध्यते। (**भो**) हे **असुराः** यस्मात् श्रौतस्मार्तधर्माणामनुष्ठेयत्वं **तत्** तस्मादीशस्य शिवस्य संबन्धिनः **इमे** वेदमूलपाशुपतादिशैवागमसिद्धा **धर्माः** त्रिपुण्ड्र-रुद्राक्षधारणपञ्चाक्षरीजपहोमतर्पणलिङ्गार्चनादीनि कर्माणि **हिताय** श्रेयसे **न**। भवन्तीति शेषः। यस्मादीशकर्मणामहितकरत्वं **तत्** तस्मात् यूयं **मे वचने तिष्ठत** हितबुद्धिं कुरुध्वम्। कीदृशे। **शस्ये** स्तुत्ये। उपपत्तिमत्त्वादबाध्ये न तु वैदिकपक्षवद् बाध्ये इत्यर्थः। तर्हि किं तद् वचनमित्याह - **प्राप्नुतेति**। यूयं **गानसुरास्वादवधूश्लेषणा-**

दिभोगान् गानं गीतिः सुरास्वादो मधुपानं वधूश्लेषणं वधूनां नवोढयोषितां श्लेषण-मालिङ्गनम् । उपलक्षणमेतत् सम्भोगस्य ।

" **वधूः** स्त्रीमात्रभार्ययोः ।
नवोढयोषास्नुषयोर्भार्यायां पूर्वजस्य च ।
स्पृक्कानद्योश्च "

इति **केशवः** । आदिशब्दान्मृष्टाशनादिपरिग्रहः । गानादिभोगान् कामान् **प्राप्नुत** सेवध्वम् । अयमेव स्वर्गानुभाव इति भावः । यथाहुः —

" स्वर्गानुभूतिर्मृष्टाष्टिद्व्यष्टवर्षवधूरतिः "

इति ॥ ३० ॥

यद्यपि वैदिकपक्षमाक्षिप्य पाषण्डपक्षः स्थापितः तथापि चिराभ्यस्तत्वाद्दृढमूलायाः शिवभक्तेर्वासना प्रयत्नमन्तरेण न निवर्तेत इति तान् समूलमुन्मूलयितुमुपक्रमते —

मम पुनरपरा गावः श्रूयन्तां यदि न बुद्धिरपरागा वः ।
भजथ महेशं सततं कः प्रमितौ हेतुरस्य हे शंसत तम् ॥ ३१ ॥

ममेति । अत्र प्रकरणसहकृतः सम्बोधनद्योतको हेशब्दः असुरा इति द्योत्यं संबोध्यविशेषमाक्षिपति । **हे** असुराः **वः** युष्माकं **बुद्धिः अपरागा** अपगतरागदोषा **यदि न** तर्हि (**पुनर्मम अपरा गावः** अपराणि वचनानि) **श्रूयन्ता**मित्यामन्त्रणे लोट् । अहिते वस्तुनि रागाविष्टे मनसि शतकृत्वः कथितमपि हितवचनं वदनं निदधातीति(?) भावः । काः पुनस्ता इत्यत्राह - **भजथे**ति । यूयं **सततं** सर्वदा **महेशं भजथ** जपनमस्कारादिभिः सेवध्वे । युष्माभिर्व्यापारान्तरनिरपेक्षं महेश्वर-सेवैव क्रियते इत्यर्थः । ममापि किञ्चित् प्रष्टव्यमस्ति । **अस्य** महेशस्य **प्रमितौ** यथार्थज्ञाने सद्भावावगतावित्यर्थः । (यो ? **को**) **हेतुः** युक्तिः प्रमाणमित्यर्थः । **तं** **हेतुं** **शंसत** ।

ईश्वरसद्भावे किञ्चित् प्रमाणं नास्ति । अस्ति चेद्वक्तव्यम् । तच्च वक्तुं न शक्यते । अभावादेव हेतोः । तस्मात् प्रमाणाभावे प्रमेयमप्यसदेव । तस्मान्महेश्वरसेवा न कर्तव्या । असतो महेश्वरस्य सेवा कर्तव्या चेत् शशशृङ्गेण किमपराद्धम् । तस्य सेवा च क्रियता-मित्यभिप्रायः ॥ ३१ ॥

पूर्वत्र तात्पर्यवृत्त्या सिद्धं मानाभावं विवृणोति –

न पतति तं प्रत्यक्षं बुध्यध्वमतो निराकृतं प्रत्यक्षम् ॥
तत्स्थितिमानवलम्बः प्रमाणराशेस्ततः क्व मानबलं वः ॥ ३२ ॥

न पततीति । **तं** महेशं **प्रति अक्ष**मिन्द्रियं चक्षुरादि **न पतति** प्राप्नोति । ईश्वरो नीलपीतादिवदिन्द्रियाणां विषयो न भवतीत्यर्थः । **अत** एतस्माददक्षपाताभावाद्धेतोः **प्रत्यक्षं** प्रत्यक्षाख्यं प्रमाणं **निराकृतम्** ईश्वरसद्भावसाधकत्वे निरस्तं **बुध्यध्वं** जानीत । ननु मा भूत् प्रत्यक्षम् अनुमानादिरीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्यत्राह – **तत्स्थितिमा**निति । **प्रमाणराशेः** अनुमानादिप्रमाणवर्गस्य **अवलम्बः** आश्रयस्वरूप इति यावत् । **तत्स्थितिमान्** तेन प्रत्यक्षेण हेतुना स्थितिमान् **प्रतिष्ठावान्** । भवतीति शेषः । अनुमानादीनां व्याप्तिग्रहणादिसापेक्षत्वात् प्रत्यक्षमन्तरेण स्वरूपलाभो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । यद्वा तदिति पृथक्पदम् । तत् प्रत्यक्षं प्रमाणराशेः स्थितिमान् प्रतिष्ठावानवलम्बः । यत इत्थं **ततः** तस्माद्धेतोः **वः** युष्माकं **मानबलं** मानेन प्रमाणेन हेतुना यद् बलं प्रतिवादियुक्तिखण्डने सामर्थ्यं तत् **क्व** न क्वापीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्वीश्वरः प्रत्यक्षगोचरः इति को वा ब्रूते । यत्तावदुक्तं **'तत्स्थितिमानवलम्ब'** इत्यादिना तदयुक्तम् । तथाहि – अनुमानादीनां व्याप्तिग्रहणादावेव प्रत्यक्षापेक्षा, न तु साध्येऽपि । तथात्वे प्रत्यक्षेणैवालं किमनुमानेन । तस्मादनुमानेन ईश्वरसद्भावे प्रमा-णेनैव भाव्यमित्यत्राह –

यदि वो माने नमति स्फुटं जगत्कर्तृकानुमानेन मतिः ।
जगतः कार्यत्वेन स्थिताः स्थ तदसिद्धितोऽधिकार्यत्वेन ॥ ३३ ॥

यदीति । हे असुराः **वः** युष्माकं **मति**र्बुद्धिः **जगतः** प्रपञ्चस्य **कार्यत्वेन** कृतिसाध्यत्वेन हेतुना **जगत्कर्तृकानुमानेन** जगतः कर्तृकः कर्ता । स्वार्थे कः । तस्यानुमानेन क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवत् इत्यादिरूपे(ण) । **माने** ईश्वरसत्तासाधके प्रमाणे (**स्फुटं**) **नमति** प्रह्वीभवति । ईश्वरसत्तासाधकत्वमभ्युपगच्छतीत्यर्थः । तर्हि यूयम् **अधिकार्यत्वेन** प्रतिवादि–युक्तिखण्डनादत्यन्तमहनीयत्वेन **स्थिताः स्थ** भवथ । तत्र हेतुमाह – **तदसिद्धित** इति । तस्य कार्यत्वस्य हेतोरसिद्धितोऽसिद्धेः । यदि जगतः (कार्यत्वं) येन केनचित् प्रकारेण सिद्धं तर्हि युष्मत्पक्षः साधीयान् तत्तथा च न भवति । तस्मात् सिद्धत्वेन हेतोराभासत्वात् खण्डिता एव यूयमित्यर्थः । नित्यसिद्धस्य जगतः कथं कार्यत्वमिति भावः ॥ ३३ ॥

तर्हि माभूदनुमानपरं, ईश्वरसद्भावे श्रुतिः प्रमाणं भवतीत्यत्राह –

या वागेकतारं ब्रवीति देवं युगे युगे कर्तारम् ।
सा हि समस्ता वितथा तया पुनर्देवता समस्तावि तथा ॥ ३४ ॥

या वागिति । **या एका** युष्मत्पक्षेऽपौरुषेयत्वेन मुख्या **ऋता** सत्या **वाग्** वेदलक्षणा वाणी **युगे युगे** सर्गे सर्गे इति यावत् । **कर्तारं** जगत्स्रष्टारं **देवमीश्वरं** (**अरं**) **ब्रवीति** व्यक्तं भाषते **सा समस्ता** कृत्स्ना **वितथा** मिथ्यैव । तस्याः स्वार्थे न प्रामाण्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह – **तये**ति । **पुन**श्शब्दो वाक्यालङ्कारे । **तया** वाचा **पुनः देवता** आस्तिकजनमनोरथमात्रसिद्धा, ईश्वरः । **तथा** तेन जगत्कर्तृकत्वादिना प्रकारेण **समस्तावि** अभिष्टुता । **हि** यस्मात् । यतो निखिलस्यापि वेदस्य स्तुतिपरत्वेन स्वार्थेऽप्रामाण्यमतः श्रुतिरीश्वरसद्भावे प्रमाणं न भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं प्रमाणतया आभासमानान्यनुमानानि प्रत्येकं निराकृत्य समुदायेनेतराण्यपि निराकरोति –

तस्मान्मानसमूहे युष्माभिर्यत्र यत्र मानसमूहे।
तत्तत् सत्त्वे नेष्टे महेशितुर्देहिनाल्पसत्त्वेनेष्टे ॥ ३५ ॥

तस्मादिति। यस्मात् प्रमाणतया आभासमानानामनुमानादीनामपीश्वरसत्तासाधनायासामर्थ्यं **तस्माद्युष्माभिः मानसमूहे** प्रमाणकदम्बके । निर्धारणे सप्तमी। प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्त्युपमानाभावसंभवैतिह्येपु मध्ये इत्यर्थः । (**यत्र यत्र** यस्मिन् यस्मिन् **मानसं** मनः ऊहे ऊढं) **तत्तत्** प्रमाणं **महेशितुरीश्वरस्य सत्त्वे** सद्भावे **नेष्टे** न प्रगल्भते । अनुमानादीनामप्यसामर्थ्ये किमुतान्येषामिति भावः । तर्हीश्वरोऽस्तीति कुतस्त्योऽयं प्रवाद इत्याशङ्काव्युदासाय सत्त्वं विशिनष्टि-**देहिने**ति । **अल्पसत्त्वेन** अल्पबुद्धिबलेन **देहिना** पुरुषेण **इष्टे**ऽभिमते । 'राहोः शिरः' 'सालभञ्जिकायाः शरीर'मितिवद्देहिनेति प्रयोगः । अन्यथा देहव्यतिरिक्तात्माङ्गीकारः प्रसज्येत। देहिनां शुभाशुभकर्मफलप्रदाता कश्चिदीश्वरोऽस्ति इति तस्माद् भयं जनयित्वा प्रबलकृतपीडां निवारयितुकामैर्दुर्बलैरुद्घोषित एवायमीश्वरसद्भाव इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं निखिलप्रमाणाविषयत्वेन ईश्वरासत्त्वं द्रढीकृत्य पुनर्येनकेनचित् प्रकारेण ईश्वरसद्भावाङ्गीकारेऽपि तत्सेवा न कार्या इत्याह –

अपिचाम्बरवासा यः श्मशानभूमिश्च यस्य वरवासाय।
यो नृशिरस्यत्त्यन्धः श्रेयस्तत्सेवको निरस्यत्यन्धः ॥ ३६ ॥

अपिचेति । अपिचेत्ययं निपातसमुदायः समुच्चये । अत्र सत्त्वे इति पदमध्याहर्त्तव्यम् । सत्त्वेऽ**पिच** ईश्वरस्य सद्भावेऽपि न केवलमसत्त्वे । **तत्सेवकः** तस्येश्वरस्य सेवकः **अन्धः** कार्याकार्यज्ञानशून्यः **श्रेयः** अभ्युदयं **निरस्यति**

त्यजति । तत्र हेतुतया ईश्वरं विशिनष्टि - **अम्बरवासा** इत्यादि । **यः** ईश्वरः **अम्बरवासाः** अम्बरमाकाशं वासो वस्त्रं यस्य स तथा नग्न इत्यर्थः । **यस्य वरवासाय** उत्कृष्टवासस्थानाय **श्मशानभूमिश्च** । योऽत्यन्ताशुचौ श्मशान एव वसतीत्यर्थः । **यो नृशिरसि** नृणां शिरसि । शिरः कपालः तत्र, **अन्धः** अन्नम् **अत्ति** भुङ्क्ते **च** । लोके हि नग्नत्वं श्मशानवासित्वं नृकपालधारित्वं चात्यन्तगर्हास्पदमेव । तथाविधः परमेश्वर इति युष्मादृशा एव कथयन्ति । तस्मात् श्रेयोर्थिभिः युष्माभिस्तत्सेवा **न कार्या** इति भावः ॥ ३६ ॥

अथ हरिः प्रारब्धमर्थं यथामनीषितं घटितवानित्याह –

इत्थमसत्यध्वनिते व्यापारयतात्ममतमसत्यध्वनि ते ।
नाथेनास्थाप्यन्त श्रेयसि तेषां बभूव नास्थाप्यन्तः ३७ ॥

इत्थमिति । **इत्थम्** अनेन प्रकारेण **आत्ममतं** आत्मनः स्वस्य मतं नास्तिकवादलक्षणं सिद्धान्तं **व्यापारयता** प्रवर्त्तयता असुराणाम(पवा?नुपा)देयबुद्धिं जनयतेति यावत् । **नाथेन** जगत्स्वामिना विष्णुना तेऽसुराः **असति** अश्रेयस्करत्वाद् दुष्टेऽध्वनि नास्तिकपक्षलक्षणे मार्गेऽ**स्थाप्यन्त** स्थापिताः । अध्वानं विशिनष्टि – **असत्यध्वनित** इति । असत्यं कल्पनारूपत्वान्मिथ्याभूतं ध्वनितमुक्तिर्यस्मिन् स तथा । एतदसत्त्वे हेतुः । **तेषामसुराणां श्रेयसि** धर्मेऽन्तर्मनसि **आस्था** (अभिनिवे)शोऽपि न बभूव । किंपुनः...... भावः ॥ ३७ ॥

तेषां न केवलं श्रेयस्यास्थाभाव एवासीद् अपि तु अश्रेयस्करं कर्म कृतवन्तश्च इति द्वा ...... भ्यामाह –

ते द्रुतमक्षमयेषु स्फोटं वलयेषु कर्तुमक्षमयेषुः ।
बिभिदुर्भवनमनेकं प्रभोरतः कैर्व्यतानि भवनमनेकम् ॥ ३८ ॥

त इति । **अतो** .... द्धेतोः **ते** असुरा **अक्षमया** आस्तिकपक्षं प्रतीर्ष्यया हेतुना **द्रुतं** वेगेन **अक्षमयेषु** रुद्राक्षस्वरूपेषु **बलयेषु**...नबन्धेषु **स्फोटं** भेदनं **कर्तुम् ईषुः** इच्छां कृतवन्तः । **प्रभोः** शिवास्यानेकं बहु-स...... लयं **विभिदुः** क्षुण्ण ...... **रैः भवनमने** भवस्य शिवस्य नमने नमस्कारे विषये **कं** शिरः **व्यतानि** कृतम् न कैरपि ॥ ३८ ॥

सर्वेऽपि शिवनमस्कारपराङ्मुखा आसन्नित्या(ह) –

निश्शङ्कं पादानां पातैः प्रतिमां प्रभोः सकम्पादानाम् ।
कर्तुं भवनेऽत्रेषुः श्रेयः क्व पराङ्मुखेषु भवनेत्रेषु ॥ ३९ ॥

निश्शङ्कमिति। **अत्र** अस्मिन् स्वैर्भिन्ने **भवने** शिवालये **पादानां** चरणानां **पातैः प्रभोः** शिवस्य **प्रतिमां** प्रतिष्ठितं लिङ्गं **सकम्पादानां** कम्पश्चलनं तस्यादानं स्वीकारः तत्सहितां **कर्तुं निश्शङ्कं** निर्गता शङ्का भयं यथा तथा ईषुः इष्टवन्तः। शिवलिङ्गान्यप्युन्मूल-यामासुरित्यर्थः । नन्वत्यन्तभक्तास्ते कथमेवं कृतवन्त इत्यत्राह – **श्रेय** इति। **भवनेत्रेषु** शिवदृष्टिषु **पराङ्मुखेषु** सत्सु **क्व श्रेयः** कुशलं, न क्वापि । दैवे प्रतिकूले सर्वेषामप्यकुशलमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथ देवाः नारदमुखेनासुरस्त्रियोऽसन्मार्गे ... रित्याह –

नारदनामा ज्ञातः परमर्षिः स नाकिनामाज्ञातः ।
तेषां शुद्धान्तरतः स्त्रीणां धर्मं निरास शुद्धान्तरतः ॥ ४० ॥

नारदेति। **यः परमर्षिः** उत्कृष्टो मुनिः **नारदनामा** नारद इत्याख्यावान् **ज्ञातः** लोके ख्यातः। **स नाकिनां** देवानां **आज्ञातो** नि(देशात् **ते**)**षाम**सुराणां **शुद्धान्तरतः** शुद्धान्तेऽन्तः पुरे रतः सन् **तेषां स्त्रीणां** भार्याणां **शुद्धान्तरतः** शुद्धं विहितधर्मानुष्ठानैक-परत्वान्निर्दोषं ... **धर्मं** पातिव्रत्यादिकं **निरास** निरस्तवान्। धर्मस्य कर्तव्यताबुद्धिं त्याजयामासेत्यर्थः ॥ ४० ॥

धर्मनिरासप्रकारं दर्शयति –

अयि ललिता नार्यो हे भवतीभिर्धीश्चिरं बतानार्योहे ।
व्रजत निकामनुतेन स्वेनैव पथा सुखाय का मनुते न ॥ ४१ ॥

अयीति। अयीति संबोधनद्योतको निपातः। **ललिताः** सुकुमार्यः **हे नार्यः** स्त्रियः **भवतीभिश्चिरं** बहुकालं **अनार्या** कुत्सिता **धीः** पातिव्रत्यादिको धर्मोऽनुष्ठेय इति बुद्धिः **ऊहे** ऊढा। **बते**ति सुकुमारीभिर्भवतीभिः सुख...तावान् कालः वृथा नीत इत्याश्चर्यमित्यर्थः। यद्वा खेदे बतशब्दः। अतिसुकुमारीणां ब...भासे धर्मधिया एतावान्...इति मे महान् खेदो जायते इत्यर्थः। अलमतिक्रान्तानुशोचनेन इतः परं किं कर्तव्यमित्यत आह - **व्रजते**ति। **स्वेनैव** ...तः प्रवृत्तेन नतु श्रुतिस्मृतिविधिपरतन्त्रेण **पथा** मार्गेण **व्रजत** प्रवर्तध्वमित्यर्थः। पन्थानं विशिनष्टि – **निकामनुतेने**ति। य... तेन युक्तिचिन्तायामिदमेव कर्तव्यमिति भावः। नचास्माकं सुखापेक्षा इति न वाच्यमित्य...ति **सुखाय** परमप्रयो...खं सर्वस्यापि तदर्थत्वात् तस्यानन्यार्थत्वाच्च तथाविधं सुखमनुभोक्तुं **का स्त्री न मनुते** कल्पयति। नेच्छतीति यावत्। न कापि। सर्वापि स्त्री सुखमभिलषत्येवेत्यर्थः। 'क्रियार्थोपपद-'(पा०सू० २-३-१४) इत्यादिना चतुर्थी। सुखानीति वा पाठः। सुखेच्छायाः स्त्रीपुंससाधारण्येऽपि स्त्रियो विशिष्य सुखाभिलाषिण्यो भवन्तीति द्योतयितुं स्त्रीलिङ्गतया निर्देशः। यथाहुः – "सुखाभिलाषी स्त्रीभाव" इति ॥ ४१ ॥

ननु दानपातिव्रत्यादिलक्षणको धर्मोऽनुष्ठेय इति हि कथ्यते। तत्कथं ...तैवमुच्यते इत्याशङ्क्य एषा नाभियुक्तोक्तिरित्याह –

दानं परमाहारं दरिद्रलोको विचिन्त्य परमाहारम् ।
या सरसा बालपतिः स्त्री पातिव्रत्यमप्यसावालपति ॥ ४२ ॥

दानमिति। **दरिद्रलोकः** दरिद्राणां निःस्वानां लोकः समूहः **परमाहारं** उत्कृष्टमन्नं **विचिन्त्य** निरूप्य (**दानं**) अन्नहिरण्यादिवितरणम् **अरम्** अत्यर्थं **परं** श्रेयस्साधनेषूत्कृष्टं

आह व्यक्तं भाषते । दरिद्रा एव स्वेषामशनार्थं दानस्य धर्मरूपतां उद्घोषयन्ति **न तु** तत्त्वविद इत्यर्थः । **या स्त्री बालपतिः** युवभर्तृका, **सरसा** स्वपतौ रसेन रागेण सह वर्तमाना च, **असौ पातिव्रत्यमपि परम् आलपति**। परमित्यनुषज्यते । स्वभर्तर्येव प्रणयवती स्त्री स्त्रीणां पातिव्रत्यमेव परो धर्म इति ब्रूत इत्यर्थः । तस्मात् स्वार्थपरत्वेन दरिद्रादिवचनस्य न प्रामाण्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

एवं पातिव्रत्यादीनामकर्तव्यतामुपपाद्य कर्तव्यमर्थमुपदिशति –

तन्मा गच्छत मोहं श्रद्धेयोऽस्म्यद्य सम्यगच्छतमोऽहम् ।
प्राणसमा जारा वः सेव्या निन्द्योऽर्थिनां समाजारावः ॥ ४३ ॥

तदिति । यस्मात् पातिव्रत्यादीनामननुष्ठेयत्वं **तत्** तस्माद्, **अद्य** इदानीम् **इतः** परस्मिन् कालेऽपि, **मोहं** अकर्तव्ये कर्तव्यबुद्धिलक्षणं भ्रमं, **मा गच्छत** प्राप्नुत। मा इत्ययं निरनुबन्धको निपातः। सानुबन्धकत्वे 'माङि लुङ्' (पा०सू० ३-३-१७५) इति लुङा भवितव्यम्। तर्हि किमस्माभिः कर्तव्यं तदुपदिश्यतामित्यत्राह-**प्राणसमा** इति। **प्राणसमा** अत्यन्तवल्लभाः, **जारा** उपपतयः, **वः** युष्माकं, **सेव्या** उपभोग्याः, न तु स्वभर्तारः। पातिव्रत्यादिधर्माणां कर्तव्यत्वं न कतिपये कथयन्ति अपि तु बहव एव , ते सर्वेऽपि किं निराकरणीया इत्यत्राह - **निन्द्य** इति। **अर्थिनां** स्वभर्तृभोगान्ना(ति?दि)काङ्क्षिणां जनानां, यः **समाजः** समूहः तस्य **आरावः** 'स्त्रीणां पातिव्रत्यमेव धर्मः' 'दानमेव परो धर्मः' इत्यादिरूपः शब्दो, **निन्द्यः** गर्ह्यः । अनुपादेय इति यावत् । ननु तवापि रागादिदूषितत्वं चेत् कथं विश्वास्यत्वमित्यत्राह - **श्रद्धेय** इति । **अहं सम्यक्** सुष्ठु, **अच्छतमः** अतिशयेनाच्छः । शुद्धान्तःकरण इत्यर्थः । अत एव **श्रद्धेयः** विश्वास्यः, **अस्मि** । न मदुक्तौ किञ्चिदप्रामाण्यमाशङ्कनीयमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अथासुरस्त्रियो नारदवचनादसन्मार्गस्थिता अभूवन्नित्याह –

इति बहुधा वाचारं परमर्षेर्यः परं दधात्राचारम् ।
गतमहिमाशुचिकायः स्त्रीलोकः पापमधिकमाशु चिकाय ॥ ४४ ॥

इतीति । सः **स्त्रीलोकः** असुरस्त्रीजनः, **परमर्षेः** नारदस्य, **इति** उक्तप्रकारेण **बहुधा** अनेकप्रकारेणावस्थितया, **वाचा आशु** कालविलम्बनं विना, **अधिकं** बहु, **पापं** परपुरुषसंसर्गादिलक्षणं निषिद्धाचरणं, **चिकाय** सञ्चितवान् । अकरोदित्यर्थः । स्त्रीलोकं विशिनष्टि – **य** इति । **यः स्त्रीलोकः**, नारदवचनात् पूर्वं **परं** श्रुतिस्मृतिमूलत्वाद् उत्कृष्टम्, **आचारं** पातिव्रत्यादिलक्षणम् **अरम्** अत्यर्थं, **दधौ** । दैवे प्रतिकूले किं नामासंभावनीयमिति भावः । नारदवचनात् परम् **अशुचिकायः** अशुचिः परपुरुषसंसर्गादशुद्धः कायो देहो यस्य स तथा । अत एव **गतमहिमा** अपगतमाहात्म्यः ॥ ४४ ॥

अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां पापाचरणं विवृणोति –

त्यक्तसुहृत् स्थविरोऽधःकृतः स्नुषाभिर्निगूढहृत्स्थविरोधः ।
उज्झितवानाश्वश्रूःकारी श्वशुरः शुचोऽश्नुवाना श्वश्रूः ॥ ४५ ॥

त्यक्तेति । **श्वशुरः** भर्तुः पिता, **आशु** नारदवचनश्रवणसमनन्तरमेव, **अश्रु** नयनजलम्, **उज्झितवान्** मुक्तवान्, दुःखितोऽभूदित्यर्थः । कीदृशः । **ऊःकारी** ऊःकारवान् । अयमपि दुःखानुभावः । " ऊर्दुःखभावने कोपे " इति **भट्टः** । तत्र हेतुः – **स्नुषाभिः** पुत्रभार्याभिः अत्यर्थं प्रार्थिताभिः, **अधःकृतः** । धिक्कृत इति यावत् । तत्र हेतुः – **स्थविरः** वृद्ध इति । **त्यक्तसुहृत्** त्यक्ताः सुहृदः स्नुषादिरतिर्न कर्तव्या स्वदाररतिरेव कर्तव्या इत्यादि हितमुपदिशन्तो जनाः येन स तथा । भवितव्यताक्रान्ते मनसि शतकृत्वोऽभिहितमपि हितवचनं नावगाहत इति भावः । **निगूढहृत्स्थविरोधः** निगूढः स्नुषाणामविधेयत्वात् स्वस्य तत्प्रतीकारासामर्थ्याच्च आच्छादितो हृत्स्थः हृदयस्थो विरोधः द्वेषः येन स तथा । अपिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । **श्वश्रूरपि** भर्तृमातापि, **शुचः** दुःखस्य **अश्नुवाना** प्राप्नुवती । अभूदिति शेषः । अत्रापि ·त्यर्थं प्रार्थितैः पुत्रैः स्थविरेयमित्यधःकृतेति हेतुरतिदेष्टव्यः । शब्दतस्त्यक्तसुहृत्त्वं चार्थतो निगूढ-

हृत्स्थविरोधत्वं च ऊःकारित्वं च श्वश्रा अपि विशेषणं भवति।

'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः।'

इत्यमरः ॥ ४५ ॥

युगमवजानानं दम्पत्योर्वृत्तीर्जहौ निजा नानन्दम्।
तद् व्यचरज्जारहितं परदारहितश्च वीक्ष्य लज्जारहितम् ॥ ४६ ॥

युगमिति। दम्पत्योः जायापत्योः, **युगं** युगळं, **निजा** आत्मीया, **वृत्तीः** स्वपत्येकनिष्ठत्वस्वभार्यैकनिष्ठत्वादिलक्षणानाचारान्, **जहौ** त्यक्तवत्। **आनन्दं न** जहौ। स्वैराचारजनितं सुखमङ्गीकृतवदित्यर्थः। कीदृशम्। **अवजानानं** भार्या भर्तॄन् प्रति भर्तारो भार्याः प्रति परस्परमवज्ञां कुर्वाणम्। यस्मान्निजवृत्तेर्हानं स्वैराचारात् सुखस्योपादानं चाङ्गीकृतं **तत्** तस्मात्, **जारहितं** जारेभ्यो हितमिष्टं वस्तु, **परदारहितं च** परदारेभ्यो हितं च, **वीक्ष्य** विचिन्त्य, **लज्जारहितं** लज्जाकार्यकरणादुत्पन्नया ह्रिया रहितं शून्यं यथा भवति तथा **व्यचरत्** आचरति स्म। स्त्रियो जारहितं वीक्ष्य व्यचरन्। पुरुषाः परदारहितं च वीक्ष्य व्यचरन्नित्यर्थः॥ ४६ ॥

असुराणामधर्मव्यापारमुपसंहरति —

इति हरिनारदमततः स जनौघो धर्मवर्त्म नार दमततः।
चण्डालोपमचेष्टः स्थाणोरपि च प्रसादलोपमचेष्ट ॥ ४७ ॥

इतीति। **स जनौघः** असुरलोकः, **हरिनारदमततः** हरिनारदयोर्मतात् सिद्धान्ताद्धेतोः हरिमतात् असुरजनः नारदमतात् तत्स्त्रीजनश्च **इति** उक्तप्रकारेण, **धर्मवर्त्म** धर्मः श्रुतिस्मृतिचोदितं कर्म तत्प्रधानं वर्त्म मार्गं, **न आर** न प्राप्तवान्। अधर्म एव प्रावर्तिष्टेत्यर्थः। कीदृशः। **दमततः** दम इन्द्रियजयः तेन ततः व्याप्तः। दमोपलक्षितेन सदाचारेण व्याप्त इत्यर्थः। भूतकालविशेषणमेतत्। 'दम इन्द्रियनिग्रहे। दण्डे गृहे च' इति **केशवः। चण्डालोपमचेष्टः** चण्डालः श्वपचः

तदुपमा तत्सदृशी चेष्टा प्रवृत्तिर्यस्य स तथा। तत्कालविशेषणमेतत्। पूर्वं सदाचारपरः (त?इ)दानीं दुराचारपरो जातः। अहो विचित्रा दैवगतिरिति भावः। अत एव **स्थाणोः** शिवस्य, **प्रसादलोपं** प्रीतिविनाशम् **अचेष्ट** अकरोदपि च। 'चिञ् चयने' इति धातोः लुङ्। असुराणां दुराचारपरत्वदर्शनात् शिवोऽपि रुष्टोऽभूदित्यर्थः॥ ४७॥

अथ देवानां प्रवृत्तिमाह—

अथ विजयाशां भव्या दधतो देवा दिदृक्षया शाम्भव्या।
तस्थुस्तापस्यां ते धुरि गिरिभर्तुर्गुरुप्रतापस्यान्ते॥ ४८॥

अथेति। **अथ** सुराणामसन्मार्गस्थापनानन्तरं, **ते** त्रिपुरपराजिता **देवाः**, **शाम्भव्या** शम्भुसंबन्धिन्या, **दिदृक्षया** द्रष्टुमिच्छया हेतुना, **गिरिभर्तुः** पर्वतश्रेष्ठस्य हिमवतो**ऽन्ते**ऽवसाने। अधित्यकायामित्यर्थः। **तापस्यां** तपस्सम्बन्धिन्यां, **धुरि** व्यापारे, **तस्थुः** स्थितवन्तः। किं फलमुद्दिश्य तपश्चक्रुरित्याशङ्कां परिजिहीर्षुः देवान् विशिनष्टि—**विजयाशाम्**िति। विजयेऽसुराभिभवे आशामिच्छां **दधतः** बिभ्राणाः। तथा **भव्याः** कल्याणगुणशालिनः। एषामभिलषितसिद्धिर्भविष्यत्येवेति भावः।

"**भव्यः** पुनर्ना पादपान्तरे।
कमरङ्गाह्वये क्ली तु फले तस्य धने तथा।
कल्याणाख्यगुणे च स्याद् भेद्यलिङ्गं च तद्वति॥
योग्ये भवितरि प्राप्ये भवितव्ये तु तन्नपि।"

इति **केशवः**। गिरिभर्तारं विशिनष्टि—**गुरुप्रतापस्ये**ति। गुरुर्महान् प्रतापो वैशिष्ट्यं यस्य स तथा। अत्राचेतने पर्वते दूरादेवारीणां भयजनकत्वलक्षणस्य प्रतापस्यासंभवाद् मुख्यार्थबाधे विशिष्टताविशेषेण प्रतापेन विशिष्टतासामान्यं लक्ष्यते। सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः। कार्यकारित्वनैयत्यप्रतीतिः प्रयोजनम्। वैशिष्ट्यं चास्य क्षेत्रान्तरेभ्यः पावनत्वाद्यतिशयात्। एतच्च देवानां तत्रावस्थाने हेतुः॥ ४८॥

तपश्चर्यां विवृणोति—

अकृत जपश्चाक्षरतः त्रिदशसमूहोऽर्चनञ्च पञ्चाक्षरतः ।
अतनुत मनुविद्धोमं तेन ततोऽस्तावि दैवमनुविद्धोमम् ॥ ४९ ॥

अकृतेति । **त्रिदशसमूहो** देवजनः, **पञ्चाक्षरतः** पञ्चाक्षरमन्त्रस्य, **जपं चाकृत,** चकारेणानुक्तं तर्पणमपि । कीदृशः । **मनुवित्** मनुर्मन्त्रः मन्त्र-मन्त्रार्थर्षिच्छन्दोदेवताविनियोगज्ञ इत्यर्थः । **अक्षरतः** अक्षेषु रुद्राक्षेषु रतः । रुद्राक्षमालया कॢप्तजपसङ्ख्य इत्यर्थः । पञ्चाक्षरतः पञ्चाक्षरमन्त्रेण **अर्चनं** पूजाम् । चकारोऽकृतेत्य-नुकर्षणार्थः । पञ्चाक्षरतो **होममग्निकार्यं चातनुत** कृतवान् । पञ्चाक्षरत इत्यत्र जपविषये षष्ठ्यन्तात्तसिः । अन्यत्र तृतीयान्तात् । **ततो** जपार्चनाद्यनन्तरम् । **तेन** त्रिदशसमूहेन । **अनुविद्धोमं** अनुविद्धा संबद्धा उमा पार्वती यस्य तत् तथाविधं **दैवं** श्रीपरमेश्वरः **अस्तावि** ॥ ४९ ॥

अथ नवभिः श्लोकैः स्तुतिप्रकारमाह—

शुभकर्मा ना नियतः प्राप्नोति फलानि काम्यमानानि यतः ।
लोके वेदे वा यः स्तुतो नमस्तेऽस्तु शम्भवे देवाय ॥ ५० ॥

शुभकर्मेति । अत्र नास्तिकपक्षावलम्बिना हरिणा य आस्तिकपक्षाक्षेपः **कृतः** तं समाददद्भिर्देवैः स्तुतिः क्रियते इत्यवगन्तव्यम् । तत्रानेन 'यदि-हैवायात्यन्तमि' त्यारभ्य 'युष्मदीयमक्षेपतती' त्यन्तेन 'क्रियते यत्तावदर्थे' त्यारभ्य 'कुतोऽतस्सभारतापाथेयमि' त्यन्तेन च ग्रन्थेन यदाक्षिप्तं तत्परिहरन्तः स्तुवन्ति— तस्मै **शंभवे ते** तुभ्यं **नमः** नमस्क्रिया**स्तु** भवतु । कीदृशाय । **देवाय** दीव्यति द्योतते अहमस्मीति सर्वप्राणिनामप्यन्तः स्फुरतीति देवः । सर्वेषामप्यन्तरहमिति प्रकाश-मानस्य किं प्रमाणान्तरान्वेषणमिति भावः । 'यदिहैवायात्यन्तमि' त्यादिना च 'क्रियते यत्तावदर्थेत्यादिना' च यदाक्षिप्तं तत्परिहर्तुं शम्भुं विशिषन्ति - **यतो** यस्मात् शम्भोः, **शुभकर्मा** चोदितकर्मानुष्ठाता, **ना** पुरुषः, **नियतः** फलभोगे व्यभिचाररहितस्सन्,

काम्यमानानि अभिलष्यमाणानि, **फलानि** देशान्तरकालान्तरदेहान्तरभोग्यानि स्वर्गादीनि, **प्राप्नोति** लभते। 'का पुनरङ्गात्र मितिरि'त्यादिना यदाक्षिप्तं तत्परिहर्तुं शम्भुं विशिंषन्तिलोक इति। यश्शुभकर्मा ना **लोके**

'तावत् प्रमोदते स्वर्गे यावत् पुण्यं समाप्यते।'

इत्यादिवचनैः **वेदे वा** त्रय्यां च, **स्तुतः** प्रतिपादितः। पुरुषस्य देहान्तरग्रहणे फलभोक्तृत्वे चागमः प्रमाणमिति भावः। लोके वेदे वा यः स्तुत इत्यनेनावृत्त्या शम्भुरपि विशेषणीयः। अत्रेश्वरसत्तायामागमः प्रमाणमिति भावः। 'फलमपि न भवेदिष्टमि'त्यादिना 'स्याद्यदि मोदनतोऽय'मित्यादिना च यदाक्षिप्तं तदप्यनेनैव समाहितम्। अग्निष्टोमादेः श्राद्धादेश्च श्रुतिस्मृतिचोदितत्वात्॥ ५०॥

'आव्या मदवध्येय'मित्यादिना यदाक्षिप्तं तत्परिहरन्तः स्तुवन्ति—

अद्वैतं परममलं चिन्मयमानन्दमच्युतं परममलम्।
सकलेशं सत्यमृतं वचनं त्वामप्रमेय शंसत्यमृतम्॥ ५१॥

अद्वैतमिति। **अप्रमेय!** निखिलप्रमाणाविषय! **ऋतं** वेदलक्षणं, **वचनं त्वामलम्** अत्यर्थं, **शंसति** तात्पर्येण प्रतिपादयति। कीदृशं शंसतीत्याशङ्कायां विशिंषन्ति—**अद्वैत**मिति। **अद्वैतं** द्वयोर्भावो द्विता द्वितै(व)द्वैतं तद्रहितम्। सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्य-मित्यर्थः। ननु जीवानां पृथक्सत्त्वे कथमद्वैतत्वं इत्यत्राहुः—**सकलेश**मिति। सकलस्य भूतेन्द्रियान्तःकरणात्मकस्य विश्वस्येशं प्रवर्तयितारम्। ईश्वर एव चराचरेषु देहेषु (तिष्ठति। उक्तं च) श्रीभगवता—

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन! तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥"

इति। नन्वेवं चेद् जन्मविनाशवत्त्वादीश्वरस्य विकारित्वप्रसङ्ग इत्यत्राहुः—

अमृतमिति। **मृतं** मरणम्। 'नपुंसके भावे क्तः' (पा० सू० ३-३-११४) इति क्तः। जन्मोपलक्षणमेतत्। जन्मविनाशरहितमित्यर्थः। जन्मविनाशौ तु देहस्यैवेति भावः। तथोक्तं भागवते—

"नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि।
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं
प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत्।"

इति।

'विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा देहस्य नात्मनः'।

इति च। नन्वीश्वरस्य जीवात्मना स्थितत्वे स्वगतभेदसंभवान्नाद्वैतसिद्धिरित्यत्राहुः-**परमिति**। **परं** सर्वोपरिष्टात् स्थितं मायातत्कार्याणामप्युपरि वर्तमानम्। अत एवा**मलम्**। मलशब्देन मायाभिधीयते। तदुक्तं वासिष्ठे—

"क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचिन्मायेति कल्पितम्।"

इति। मायासंबन्धरहितमित्यर्थः। अत एवा**च्युतं** अवयवविनाशात्मकक्षयरहितम्। अथास्य सात्त्विकं रूपमाहुः— **सत्यं** परमार्थभूतं सद्रूपमित्यर्थः। **आनन्दं** सुखस्वरूपं, **चिन्मयं** बोधस्वरूपम्, अत एव **परमं** सर्वोत्कृष्टम्। सर्वस्यापि मूलकारणत्वादीश्वरस्य प्रमाणगम्यत्वे प्रमेयत्वेन यज्जडत्वं प्रसज्येत तत्परिजिहीर्षुभिर्देवैः 'अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि' इत्याद्यभियुक्तोक्तनीत्या वेदोऽप्यतन्निरसनेनैव ईश्वरं प्रतिपादयतीति द्योतयितुमप्रमेयेति सम्बोधनमित्यवगन्तव्यम्। अनेन देहव्यतिरिक्त एवात्मा स एव परमेश्वरः। श्रुतिरत्र प्रमाणमित्युक्तं भवति॥ ५१॥

अथ 'तद्वचने शस्ये मे तिष्ठत धर्मा हिताय नेशस्येऽमे।' इति यदुक्तं तन्निरस्यन्तः स्तुवन्ति—

येऽखिलयोनिं दन्तित्वग्वसन! भवन्तमपधियो निन्दन्ति।
उत्तारानन्वेते निरये निपतन्ति हर! नरा नन्वेते॥ ५२॥

य इति। हे **दन्तित्वग्वसन**! दन्ती गजः तस्य त्वक् चर्म **वसनं** वासो यस्य तस्य सम्बोधनम् तथा। हे हर! हरश्रीनामशालिन्। भक्तानां पापं हरतीति हरः। अत्र सम्बोधनद्वयेन गजासुरं निहत्य तच्चर्मवासिनस्तस्य जगत्कण्टकोद्धारणपरत्वं च भक्तानां नः दुरवस्थामूलं पापं संहरणीयमिति च ध्वन्यते। **ये नराः** चार्वाकादयः, **भवन्तं निन्दन्ति** 'धर्मा हिताय नेशस्येमे' इत्यादिना दुष्यन्ति **एते निरये** नरके, **निपतन्ति**। **ननु**रवधारणे। निपतन्त्येवेत्यर्थः। नरान् विशिंषन्ति — **अपधिय** इति। बुद्धिशून्याः। तेषां बुद्धिशून्यत्वमेव भवन्निन्दाया हेतुः। बुद्धिमन्तस्तु न निन्दन्तीति भावः। भगवन्तं विशिंषन्ति — **अखिलयोनि**मिति। अखिलस्य योनिं कारणम्। अतो वन्दनीयत्वमेव न निन्दनीयत्वमित्यर्थः। निरयं विशिंषन्ति - **उत्तारानन्वेत** इति। उत्तार उत्तरणं तेनानन्वेते (स?र)हिते। भवन्निन्दकाः कदाचिदपि नरकान्नोत्तरिष्यन्तीत्यर्थः॥ ५२॥

'न पतति तं प्रत्यक्षम्'इत्यादिना यत्प्रत्यक्षाविषयत्वमुक्तं तन्निरस्यन्तः स्तुवन्ति -

अनितरसादृश्यत्वं दधतोऽस्य हि भवति तेऽञ्जसा दृश्यत्वम्।
शान्तो यो योग्यास्ते ये तु न पश्यन्ति हतधियोऽयोग्यास्ते॥ ५३॥

अनितरेति। **यः**पुरुषः, **शान्तः** विषयेभ्य उपरतमनाः, अत एव **योगी** योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तद्वान्, **आस्ते** तिष्ठति। **अस्य** पुरुषस्य, **ते** तव, **अञ्जसा** तिरोधानमन्तरेण **दृश्यत्वं** दर्शनयोग्यत्वं, **भवति**। **हि**शब्दः प्रसिद्धौ। द्विविधं हि प्रत्यक्षम्। योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षं च। तत्रेश्वरो योगिप्रत्यक्षगम्य इत्यर्थः। योगिनोऽपि किमिति चक्षुर्भ्यां न पश्यन्तीत्याशङ्कायां ते इति षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टम् ईश्वरं विशिंषन्ति - **अनितरेति**। स्वव्यतिरिक्ता इतरेऽस्मदादयो देहिनः तैस्सादृश्यमितरसादृश्यम् अविद्यमानमितरसादृश्यं यस्यास्मदादिवद्देहग्रहणायोगात् तस्य भावोऽनितरसादृश्यत्वं तद्**दधतः** बिभ्राणस्य। चिन्मात्रविग्रहः कथं चक्षुर्भ्यां गृह्यत इति भावः। तर्ह्ययोगिनः किमिति न पश्यन्तीत्यत्राहुः—**ये त्विति**। **तु**रवधारणे भिन्नक्रमश्च। **ये** ज(नता?नाः)**न पश्यन्ति**। त्वामिति शेषः। **ते अयोग्यास्तु** अनर्हा एव। तत्र हेतुः **हतधिय** इति। नष्टबुद्धयः।

अयोगिनो हि अयोग्यत्वादेव त्वां न पश्यन्ति, न तु नास्तित्वादित्यर्थः । एवञ्च योगिप्रत्यक्षविषयत्वाद् 'न पतति तं प्रत्यक्षम्' इत्यादिना यदुक्तं तदयुक्तं, स्वानुभूतिरेकैव ईश्वरसद्भावे प्रमाणमिति भावः । उक्तं च **भर्तृहरिणा** —

"दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥"

इति ॥ ५३ ॥

'या वागेकर्तारमि'त्यादिना कृतमाक्षेपं परिहरन्तः स्तुवन्ति —

बुद्धिरजाबाधातः स्वतः पचत्यादिशब्दजा वा धातः! ।
अखिला वै तथ्या यत्त्रय्युत्था त्वयि तु केन वैतथ्याय ॥ ५४ ॥

बुद्धिरिति । वाशब्दोऽप्यर्थः । वैशब्दोऽवधारणे । हे अज! जन्मरहित!, हे धातः! विश्वकर्तः! । आभ्यामीश्वरस्य कारणरहितत्वाद् विश्वस्य ईश्वरकारणत्वाच्च त्वमेव नः शरणमिति ध्वन्यते । **पचत्यादिशब्दजा वा** देवदत्तः पचति, यज्ञदत्तः पठतीत्यादेर्लौकिकवाक्याज्जातापि, **अखिला बुद्धिर्ज्ञानं, स्वतो** निसर्गतः, **अबाधा** नायं पचतीत्यादिकज्ञानानुदयाद् बाधरहिता, अत एव **तथ्या** परमार्थभूता, **यत्** यस्माद्, **अतः** एतस्माद्धेतोः, **त्वयि** त्वद्विषये, **त्रय्युत्था** वेदवाक्योत्पन्ना, बुद्धिस्**तु** । तुशब्दो विशेषद्योतकः । **केन** हेतुना **वैतथ्याय** मिथ्यात्वाय । भवेदिति शेषः । नात्र किञ्चिदपि कारणमित्यर्थः । यतः पाकादिक्रियादावपि लौकिकवाक्यानामपि प्रामाण्यं ततः केनाप्यनपह्नवनीये त्वयि वैदिकवाक्यानां प्रामाण्य भवत्येवेत्यर्थः । अतः श्रुतवैतथ्यसमर्थनं स्तुतिपरतया योजनं च नोपपन्नमिति भावः । ततस्तस्मादीश्वरसद्भावे आगमः प्रमाणं भवतीत्याशयः ॥ ५४ ॥

यत्पुनः 'यदि वो माने नमती'त्यादिना कार्यत्वस्य हेतोरसिद्धतया हेत्वाभासत्वमुद्भावितं तन्निरस्यन्तः स्तुवन्ति—

सावयवत्वादेव प्रमिते जगतो भवे भव! त्वा देव! ।
वदिता वादी न स्रष्टारं को नु निरसिता वादीनः ॥ ५५ ॥

सावयवत्वादिति । हे! **भव**! भव इति श्रीनामशालिन्! । भवत्यस्माद्विश्वमिति भवः । हे **देव**! देवयति द्योतयति, निखिलं जगत् प्रकाशयतीति देवः । विश्वकर्तृत्वाद् विश्वावभासकत्वाच्च त्वत्सत्तां को वा निराकुर्यादिति भावः । **सावयवत्वादेव** अवयवसहितत्वादेव, **जगतः भवे** उत्पत्तौ । कार्यत्व इत्यर्थः । **प्रमिते** सम्यगवगते, **को वादी त्वा** त्वां, **स्रष्टारं** विश्वकर्तारं, **न वदिता** । सर्वोऽपि वादी वदितैव । वदितेति तृन्नन्तं रूपम् । तान्तत्वेऽपि हि "न लोक" (पा० सू० २-३-६९) इत्यादिना कर्मणि षष्ठी न स्यात् । ननु केचिदीश्वरस्य जगत्कर्तृतां निरस्यन्ति । तत्कुतो हेतोरित्यत्राहुः— **को न्विति**। **अदीनः**, बुद्धिहीनो दीनः तस्मादन्योऽदीनः बुद्धिमान्, तादृशः **को नु निरसिता** निराकर्ता, **वा** । बुद्धिमांस्त्वां न निराकरोतीत्यर्थः । अतो बुद्धिशून्यत्वमेव त्वन्निरसने हेतुः इति भावः । "विमतं जगत् कार्यं भवति । सावयवत्वात् । यद्यत् सावयवं तत्तत्कार्यं दृष्टम् । यथा घटः । सावयवं चेदम् । तस्मात् कार्यमित्यनुमानात् कार्यत्वस्य यदुक्तमसिद्धत्वं तन्न सङ्गच्छत इत्यर्थः । अतः कार्यत्वेन जगत्कर्तुरनुमेयत्वादनुमानमपीश्वरसत्तायां प्रमाणमित्याशयः ॥ ५५ ॥

'तस्मान्मानसमूहे' इत्यादिना यदाक्षिप्तं तत्परिहरन्तः स्तुवन्ति—

कतरन्नामानन्त! त्रिणयन! शंसन्ति दुर्जना मानन्तत् ।
हतसुरसंसत्तान्ते! न साधयेद्यत् समञ्जसं सत्तां ते ॥ ५६ ॥

कतरदिति । हे **अनन्त** ! देशतः कालतो वस्तुतश्चावसानरहित! हे **त्रिणयन**! तेजस्त्रयात्मकनेत्रत्रितययुक्त! । आभ्यां सगुणनिर्गुणभेदेनेश्वरस्यावस्थितत्वमुक्तम् । **हतसुरसंसत्तान्ते**! हता सुरसंसदः त्रिदशसमूहस्य तान्तिः परपरिभवलक्षणग्लानिर्येन तस्य संबोधनम् तथा । इदानीमपि भवतैवं भाव्यमित्यभिप्रायः । **यत्** कर्तृभूतं, **ते** तव ईश्वरस्य, **सत्तां** सद्भावं, **समञ्जसं** सम्यक्, **न साधयेदिति दुर्जनाश्शंसन्ति** कथयन्ति, **तन्मानं** प्रमाणं, **कतरन्नाम** । नामशब्दः प्रसिद्धौ । अष्टसु प्रमाणेषु मध्ये किन्नाम । न किमपि प्रसिद्धमेतत् । सकलमपि प्रमाणम् ईश्वरसत्तासाधकमेवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

'अपि चाम्बरवासा य' इत्यादिनोक्तं परिहरन्तः स्तुवन्ति —

त्वामवदातारम्भो रुद्र! ध्यात्वा फलस्य दातारं भोः ।
स्वं कर्मानन्ततुते! जनोऽयमाम्नायगम्यमानं तनुते ॥ ५७ ॥

त्वामिति । भो रुद्र! रुद्र इति श्रीनामशालिन्!, हे **अनन्ततुते!** अनन्ता निरवसाना नुतिः स्तुतिर्यस्य तस्य संबोधनं तथा । अम्बरवासत्वश्मशानवासित्वादिकं तु तव स्तुतिरेवेति भावः । **अयं** चतुर्वर्णाश्रमलक्षणो जनः, **फलस्य** कर्मफलस्य, **दातारं त्वां ध्यात्वा स्वमात्मीयं** स्वस्ववर्णाश्रमविहितं, **कर्म तनुते** । कर्मणः फलमीश्वरो दास्यतीति श्रेयस्कामो जनः कर्म करोतीत्यर्थः । कीदृशो जन इत्यत्राह—**अवदातारम्भ** इति । अवदातः कल्पसूत्राद्युक्तविध्यनुल्लङ्घित्वात् शुद्ध आरम्भोऽनुष्ठानं यस्य स तथा । कीदृशं कर्मेत्यत्राहुः— **आम्नायगम्यमानमिति** । आम्नायो वेदः तेन गम्यमानं वेद्यमानं वेदैकप्रमाणमित्यर्थः । 'श्रेयस्कामः परमेश्वरसेवां कुर्वीते'ति श्रुत्या विहितामीश्वरसेवां कुर्वन् जनः कथं श्रेयोनिरासकः स्यादिति भावः । ॥ ५७ ॥

एवं नास्तिकाक्षिप्तमास्तिकपक्षं समाधाय स्तुत्वा स्वाभिमतमर्थं प्रार्थयितुकामास्तदनुगुणमपदानं प्रकटयन्तः स्तुवन्ति —

त्रिजगत्समरक्षोऽदः पुरान्धकादपि च दत्तसमरक्षोदः ।
त्वं पुनरक्षामतनोर्नाथ! महाभैरवाच्च रक्षामतनोः ॥ ५८ ॥

त्रिजगदिति । हे **नाथ!** स्वामिन्! **त्वं पुरा अन्धकाद्** अन्धकनाम्नोऽसुराद् । **अपि चादः** इदं **त्रिजगत्, समरक्षः** सम्यग् रक्षितवान् । **अपि च**ेत्यनेन वक्ष्यमाणोऽर्थः समुच्चीयते । कीदृशः । **दत्तसमरक्षोदः** दत्तः समरे युद्धे क्षोदश्चूर्णीभावो येन स तथा । **पुनः** पश्चाद् । **अक्षामतनोः** बृहत्कायात्, **(महाभैरवाद्)** महाभैरवनाम्नोऽसुराच्च, **रक्षां** त्राणम्, **अतनोः** कृतवान् । त्रिजगत इति शेषः ॥ ५८ ॥

एवं स्तुतिं विधायोत्तराश्वासस्य बीजमुपक्षिपन्तः स्वाभिमतमर्थं प्रार्थयन्ते—

अधुनापि तथैव समस्तगुरो! परिरक्ष जगत् समुदस्य पुरः ।
इति देवगणस्य तदा स्तुवतः प्रभुराविरभूत् समुदस्य पुरः ॥५९॥

अधुनापीति । हे **समस्तगुरो!** जगत्स्वामिन्! यथैव पुरान्धकादिभ्यो जगद्रक्षितवान् तथैव **अधुनापि** इदानीमपि, **पुरः** पुराणि, **समुदस्य** संहृत्य, **जगत् परिरक्ष** पाहि । देवानां प्रयत्नः फलवानासीदित्याह — **इतीति** । **तदा** तस्मिन् काले, **इति** उक्तप्रकारेण, **स्तुवतः** स्तुतिं कुर्वतोऽस्य स्वाभिमतं प्रार्थयतो, **देवगणस्य**, **पुरो**ऽग्रभागे, **प्रभुर्**महेश्वरः, **आविरभूत्** प्रत्यक्षतामगमत् । कीदृशः । **समुत्** । नयनविकासहासादिप्रीत्यनुभावयुक्त इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीवैष्णवकुलालङ्कृतेः कविहृदयसार्वभौमस्य करुणाकरनाम्नो
विद्वत्प्रवरस्य भागिनेयेन पङ्कजाक्षनाम्ना विरचितायां
त्रिपुरदहनव्याख्यायां हृदयग्राहिण्यां
॥ द्वितीय आश्वासः ॥

अथ तृतीय आश्वासः ।

अथोपक्षिप्तं पुरसमुदसनं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते—

अथ परमं गल्यन्ते पुमांसमासीनमखिलमङ्गल्यं ते ।
सविकासाक्षा देवप्रवरा ददृशुः क्षणेन साक्षादेव ॥ १ ॥

अथेति । **अथ** प्रभोराविर्भावानन्तरं, **ते** शिवस्तुतिकर्तारो **देव(प्रवराः)** **क्षणेन** झटिति, **परमं** सर्वोत्कृष्टं, **पुमांसं** परमेश्वरं, **साक्षादेव** प्रत्यक्षमेव, **ददृशुः** दृष्टवन्तः । कीदृशम् । **गल्यन्ते** गळी वृषभः तस्यान्ते उपरिप्रदेशे, **आसीनं** स्थितम् । कुतोऽस्य परमपुरुषत्वमित्यत्राह — **अखिलमङ्गल्यमिति** । अखिलस्य जगतो मङ्गल्यं मङ्गलस्य निमित्तं, सत्तास्फूर्तिप्रदत्वात् ।

"मङ्गल्यं तु निमित्ते स्यान्मङ्गलस्याभिधेयवत् ।"

इति **केशवः** । कीदृशा देवप्रवराः । **सविकासाक्षाः** विकासो विकस्वरता तत्सहितमक्षि नेत्रं येषां ते तथा । भगवद्दर्शनेन हृष्टा इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ देवानां प्रवृत्तिमाह—

धृतभासुरमालेयं भसितेन भवं निरीक्ष्य सुरमालेयम् ।
अधिकं सन्तुष्टावस्थितं पुरः कृत्तिवाससं तुष्टाव ॥ २ ॥

धृतेति । **इयं** शिवस्तुतिकरी, **सुरमाला** देवसमूहः, **पुरः** पुरस्ता-**दवस्थितं भवं** शिवं, **निरीक्ष्य** दृष्ट्वा, **अधिकं**मत्यर्थं, **सन्तुष्टा** प्रीता सती, **तुष्टाव** स्तुतिमकरोत् । भवं विशिनष्टि— धृतेति । **भसितेन** भस्मना, **धृतभासुरमालेयं** धृतं भासुरं भासनशीलं मालेयं चन्दनं येन स तथा । मालेयेनेव भसितेनालिप्तगात्रमित्यर्थः । तथा **कृत्तिवाससं** कृत्तिर्गजस्य व्याघ्रस्य वा चर्म सा वासो वसनं यस्य स तथा ॥ २ ॥

अथ चतुर्भिः श्लोकैः स्तुतिप्रकारमाह—

जय वरदेशानन्त! स्थाणो! बिभ्राण! भुवनदेशानन्तः ।
वेष्टित! रोमावल्याह्वयमधुपव्रातमन्थरोमावल्या ॥ ३ ॥

जयेति । हे **वरद!** भक्तानामभीष्टप्रद!, **ईश!** जगत्सर्गादिप्रवृत्तौ शक्तियुक्त!, **अनन्त!** देशतः कालतो वस्तुतश्चान्तरहित!, **स्थाणो!** जन्मादि-विकाराभावात् स्थिरस्वरूप!, **अन्तः** स्वान्तर्भागे **भुवनदेशान्** चतुर्दशभुव-नानीत्यर्थः । **बिभ्राण!** दधान! , हे **रोमावल्याह्वयमधुपव्रातमन्थरोमावल्या वेष्टित!** रोमावली रोमराजिः इत्याह्वयो नाम यस्य तेन मधुपव्रातेन मन्थरया मनोहारिण्या उमा पार्वत्येव वल्ली लता तया वेष्टित आश्लिष्ट इत्यर्थः । **जय** सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व । अत्र रोमावलीरूपेण तिरोहितो मधुपव्रात एवायमिति प्रतीतेः—

"प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।"

इति लक्षितापह्नुतिरलङ्कारः। उमायाः वल्लीत्वेन रूपणाद् भगवतो द्रुमत्वेन रूपणमर्थसामर्थ्यादवसीयते। अत एकदेशविवर्तिरूपकं च। अत्र मधुपव्रातमन्थरत्वस्योमाया वल्लीत्वारोपं प्रति उपपादकत्वेनापह्नुते रूपकं प्रत्यङ्गत्वात् रूपकापह्नुत्योः

"अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः।"

इत्युक्तलक्षणः सङ्करः॥ ३॥

चूडाकेतकलेशस्पर्धिजटाजूटकृतनिकेतकलेश! ।
जय मुखतामरसरसास्वादनकलहंस! गिरिसुतामरसरसः॥ ४॥

चूडेति। **चूडाकेतकलेशस्पर्धिजटाजूटकृतनिकेतकलेश!** चूडा मूर्धा तत्र यः केतकलेशः भूषणार्थं धृतं केतककुसुमशकलं तेन स्पर्धितुं शीलमस्येति तथा। केतकलेशसदृश इत्यर्थः, केतकस्य लेशोपादानं चन्द्रकलायास्तनीयस्त्वेन तत्साम्यसिद्ध्यर्थं, चूडया विशेषणं च केतकलेशकलेशयोरेकत्रावस्थानात् स्पर्धायास्सम्भाव्यत्वासिद्ध्यर्थम्। 'अथ मूर्धनि। चूडाशिखावलभ्योश्चे'ति **केशवः**। जटाजूटो जटाबन्धः तत्र कृतो निकेतो निवासो येन स तथा। चूडाकेतकलेशस्पर्धिजटाजूटकृतनिकेतः कलेशश्चन्द्रो यस्य तस्य सम्बोधनं तथा। **गिरिसुतामरसरसः** गिरिसुता पार्वती सैव यदमरसरो गङ्गा तस्य, **मुखतामरसरसास्वादनकलहंस!** मुखमेव यत्तामरसं पद्मं तत्र यो रसः अधरामृतलक्षणो मकरन्दः तस्यास्वादने कलहंस! राजहंस! **जय** सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व॥ ४॥

अङ्कार्धन्यस्तनगप्रियतनयाकुङ्कुमार्द्रधन्यस्तनग! ।
प्रेतसकाशात्रासस्थिरचित्त! जय त्र्यम्बकाशावास! ॥ ५॥

अङ्कार्धेति। अङ्कार्धन्यस्तनगप्रियतनयाकुङ्कुमार्द्रधन्यस्तनग! अङ्कस्योत्सङ्गस्यार्धे वामोरूपरि न्यस्तायाः स्थापिताया नगप्रियतनयायाः पार्वत्याः कुङ्कुमेन घुसृणेन आर्द्रौ सरसौ धन्यौ विशिष्टौ कमनीयौ स्तनौ गच्छति आलि-

न्नसमयै प्राप्नोतीति तथा । (**प्रेतसकाशावासस्थिरचित्त**!) प्रेतानां गणविशेषाणां सकाशे सविधे आवासो वासक्रिया तत्र स्थिरचित्त! , **त्र्यम्बक**! त्रिनेत्र!, **आशावास**! दिगम्बर! **जय** सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व ॥ ५ ॥

इन्दुसमाननदेशप्रभया जय भक्तकुमुदमाननदेश! ।
जय जितकाम! जयाहिस्फुरित! कृपामिह जनेऽधिकामज! याहि ॥६॥

इन्द्विति । **इन्दुसमाननदेशप्रभया** इन्दुना चन्द्रेण तुल्यस्याननदेशस्य मुखप्रदेशस्य प्रभया कान्त्या, **भक्तकुमुदमाननद**! भक्ता एव यानि कुमुदानि तेषां माननं सम्माननात्मकं विकासं ददातीति तथा, हे **ईश** विश्वसर्गादौ शक्त! **जय** । **जितकाम**! परिभूतमन्मथ! **जय** । **अहिस्फुरित**! कटककटिसूत्रादिभूषणतां गतैरहिभिः सर्पैः स्फुरित! शोभित! **जय** । एवं स्तुत्वा भगवन्तं प्रार्थयन्ते— **कृपा**मिति । हे अज! जन्मरहित! इहास्मिन् त्वदेकशरणे **जने** । अस्मास्वित्यर्थः । **अधिकां** प्रभूतां, **कृपां** दयां, **याहि** प्राप्नुहि ॥ ६ ॥

कः पुनरिदानीं विशिष्य कृपाप्रार्थनावकाश इत्यत्राहुः—

नाथ! बलादेवाद्य त्रिभिरसुरैर्देहिनोऽखिला देवाद्य! ।
निजविपदे बाध्यन्ते तिष्ठत्यपि भवति शश्वदेवाध्यन्ते ॥७॥

नाथ! बलादेवाद्य त्रिभिरसुरैरिति । हे **नाथ**! स्वामिन्! **देवाद्य**! देवश्रेष्ठ! **अद्ये**दानी**माध्यन्ते** आधिर्मानसी पीडा तस्यान्ते नाशे विषये, **शश्वत** सदैव, **भवति** त्वयि, **तिष्ठति** सत्यपि, **त्रिभि**स्तारकाक्षादिभिस्त्रिभि**रसुरैः**, **अखिला** न केवलं वयमेव सर्वेऽपि, **देहिनः** शरीरिणः, **निजविपदे** आत्मीयायै विपदे विनाशाय, **बलादेव** स्वसामर्थ्यादेव न तु यं कञ्चन बलीयांसमाश्रित्य, **बाध्यन्ते** । अयमर्थः—जगद्रक्षाजागरूके त्वयि वर्तमाने यतोऽमी जगत् पीडयन्ति ततस्त्वद्रोषपावकज्वालामालावलीढदेहतया भस्मीभाव एवैषां फलं भविष्यतीति ॥ ७ ॥

किमिति मां प्रति विज्ञाप्यते । भवद्भिः प्रतिविधातव्यमेतत् । इत्यत्राहुः—

नगरीर्भव! तिस्रस्ता द्युसदां सेना समेत्य भवति स्रस्ता ।
सकुमारा शिव! देव! प्रभञ्जनं प्राप्य तूलराशिवदेव ॥ ८ ॥

नगरीरिति । हे **भव!, शिव!** इति श्रीनामशालिन्! विश्वोत्पत्ति-स्थानत्वाद् भवः, मङ्गलरूपत्वाच्छिवः, **देव**! द्योतनात्मक!, **द्युसदां** देवानां **सेना** चमूः, **ताः** असुरसम्बन्धिनीः, **तिस्रः** त्रिसङ्ख्याताः. **नगरीः** पुरीः, **समेत्य** युद्धार्थं प्राप्य, **स्रस्ता** गलिता, भवति । पलायनपरा वर्तत इति यावत् । कीदृशी । **सकुमारा** कुमारेण स्कन्देन सहिता । देवसेनानी स्कन्दः पुरीं प्राप्य पलायत एवेत्यर्थः । अनेन दण्डापूपिकया असामर्थ्यस्य दोषाभावः कथ्यते । किं प्राप्य किमिवेत्यत्राह– **प्रभञ्जन**मिति । प्रभञ्जनं वायुं प्राप्य **तूलराशिवत्** तूलराशिना बन्धुरसमूहेन(?) तुल्यम् । यथा वायौ वाति तूलराशिः इतस्ततो विक्षिप्यमाणो भवति तथा असुरेषु युद्धोद्युक्तेषु देवसेना इतस्ततः पलायिता भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तर्ह्यस्मत्तः किं प्रार्थ्यते इत्यत्राहुः —

तद्दहनसमायां तु त्वद्रुषि भगवंस्त्रिलोचन! समायान्तु ।
अरयोऽमी शालभ्यं त्वत्तोऽस्माकं भवेत् किमीशालभ्यम् ॥ ९ ॥

तदिति । हे **भगवन्!** ऐश्वर्यादिगुणयुक्त! । तादृशस्य तव किमशक्य-मिति भावः । हे **त्रिलोचन** त्र्यम्बक! । एतदेव ते लोकोत्तरत्वमभिव्यनक्तीति भावः । यदस्माकमसुरवधे सामर्थ्याभावः, (यतः?)तस्माद् **अमी** प्रकृता, **अरयः** शत्रवः **दहनसमायां तु** । तुरवधारणे । अग्नितुल्यायामेव, **त्वद्रुषि** तव क्रोधे, **शालभ्यं** शलभत्वं, **समायान्तु** प्राप्नुवन्तु । यथा शलभा दहने पतित्वा भस्मसाद्भवन्ति तथास्मदरिभिरपि त्वत्कोपाग्नौ पतित्वा भस्मसाद्भवितव्यमित्यर्थः । कुत इयं मां प्रति प्रार्थना किमित्यन्यो न प्रार्थ्यते इत्यत्राहुः – **त्वत्त** इति । हे **ईश!** **अस्माकं त्वत्तः** त्वत्सकाशाद्, **अलभ्य**मप्राप्यं **किं भवेत्**, न किमपि । सर्व-मप्यस्माकं त्वत्त एव लभ्यं नान्यस्मादित्यर्थः । अतः त्वां प्रार्थयाम इति भावः ॥ ९ ॥

इत्थं स्तुत्वा दुरवस्थां विज्ञाप्य तत्प्रतीकारार्थं सशक्तिकं भगवन्तं भक्त्यतिरेकात् साष्टाङ्गपातं प्रणेमुरित्याह —

इत्थं साधुतरा गा निगद्य विषयान्तरेषु सा धुतरागा ।
सुरततिका रमाश्चस्फुरिता रुद्रं नमश्चकारोमाश्च ॥ १० ॥

इत्थमिति । **सा** साक्षात्कृतपरमेश्वरा, **सुरततिका** देवसमूहः, **इत्थम्** अनेन प्रकारेण, **साधुतराः** भक्तिरसस्पर्शितत्वादतिशयेन साध्वीः, **गाः** वाचः, **निगद्य** उक्त्वा, **रुद्रं** परमेश्वरं, **नमश्चकार** प्रणतवती । **उमां च**

> ''शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
> न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।''

इत्याद्युक्तदृष्ट्या शक्तिमन्तरेण शक्तिमतोऽकिञ्चित्करत्वं मन्यमाना भगवदेकधर्मीं पार्वतीमपि नमश्चकार । कीदृशी । **विषयान्तरेषु** शब्दादिष्विन्द्रियार्थविशेषेषु, **धुतरागा** त्यक्ताभिलाषा । भगवत्येव बद्धरागेत्यर्थः । तथा **रोमाञ्चस्फुरिता** रोमाञ्चेन भक्त्यतिरेकोद्भिन्नेन रोमहर्षेण स्फुरिता शोभिता ॥ १० ॥

अथ शिवः श्रीनन्दिकेश्वरमुखेनासुरवधं प्रतिज्ञातवानित्याह—

अथ नन्दी प्रोवाच स्थितवान् पार्श्वे हरस्य दीप्रो यावः ।
पुरुषोत्तमरुद्राजस्कन्दादित्याग्निमारुतमरुद्राजः ॥ ११ ॥

अथेति । अत्रैवं प्रमेयसंक्षेपो बोद्धव्यः- देवानामनिवार्यवीर्यासुरसमापादितानां विपदामुक्तिसमये पार्वती 'पुरतः क्रीडन्तं तव पुत्रं स्कन्दं पश्ये'ति भगवन्तमुक्तवती । ततः पुत्राक्षिप्तहृदयो भगवान् देवानचिन्तयित्वा स्वगेहं पुत्रादिभिराविवेश । ततो भगवदन्तर्धानाद् 'असुरा एव धन्याः वयमधन्या एव' इत्यादि बहूच्चैर्भाषमाणान् देवान् किं तावच्छब्दं कुरुतेति दण्डेन कुण्डोदरस्ताडयामास । ततो भीत्या गमनायोपक्रान्तान् देवान् भगवदाज्ञयैवेति नन्दीशः कुण्डोदरं निवार्य उवाच । तथाचोक्तम्—

> ''क्रीडमानं विभो! पश्य षड्वक्त्रं रविसन्निभम् ।
> पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठ! भूषितं भूषणैः शुभैः ॥
> इत्याद्यैर्लोकमातुश्च वचोभिश्चोदितः शिवः ।
> न ययौ तृप्तिमीशानः पिबन् स्कन्दाननामृतम् ॥
> न सस्मार च तान् देवान् दैत्यशस्त्रनिपीडितान् ।
> अविशत् सह देवोऽपि देव्या स्कन्देन नन्दिना ॥

सह गेहं स्वकं देवाः पुरद्वार्येव संस्थिताः ।
ते च संखिन्नमनसः प्रोचुरन्योन्यमातुराः ॥

वयं भाग्यविहीनास्ते भाग्यवन्तः सुरारयः ।
तैरेव पूजितो देवो नास्माभिर्यन्न दृश्यते ॥

एवं प्रलपतां तेषां श्रुत्वा शब्दाननेकशः ।
कुण्डोदरो महातेजा दण्डेनाताडयत् सुरान् ॥

दुद्रुवुस्ते भयाविष्टा देवा हाहेति वादिनः ।
ततः कपर्दी नन्दीशो देवदेवाज्ञया तदा ॥

वृषमारुह्य सुश्वेतं ययौ देवजनान्तिकम् ।
नन्दीशं तु ततो देवास्तुष्टुवुर्हृष्टचेतसः ॥

नमस्ते रुद्रभक्ताय रौद्रजप्यरताय च ।
रुद्रभक्तार्तिनाशाय रुद्रकर्मरताय ते ॥

एवं तैरीडितो नन्दी कुण्डोदरमवारयत् ।
अथ देवानुवाच ।"

इत्यादि । **अथ** नमस्कारानन्तरं, **नन्दी** प्रमथाग्रणीः नन्दीश्वरः, **पुरुषोत्तमरुद्राजस्कन्दादित्याश्विमारुतमरुद्राजः** पुरुषोत्तमो विष्णुः, रुद्रा एकादश, **अजो** ब्रह्मा, स्कन्दः षण्मुखः, द्वादशादित्याः, अश्विनौ द्वौ, मारुतो वायुः, मरुतो देवाः तेषु राजतीति मरुद्राडिन्द्रः, एतान् **वाचो** वचनानि **प्रोवाच** । कीदृशः, रहसि **हरस्य** शिवस्य **पार्श्वे स्थितवान्** । शिवस्यात्यन्तवल्लभ इत्यर्थः । अत एव **दीप्रः** दीपनशीलः । नन्दिनो वचनमपि भगवद्वचनवद् माननीयमेवेति भावः ॥ ११ ॥

द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामुक्तिप्रकारमाह—

जगतां पाता यातः प्रसादनं त्रिपुरवासिपातायातः ।
तस्यामन्दे वाहे धनुषि शरे कुरुत चोद्यमं देवा हे! ॥ १२ ॥

जगतामिति । हे **देवाः! जगतां** लोकानां, **पाता** रक्षिता शिवः, **त्रिपुरवासिपाताय** त्रिपुरवासिनां तारकाक्षादीनां पाताय, **प्रसादनं** प्रसादं, **यातः।** त्रिपुरवासिनोऽसुरानहं वधिष्यामीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । **अतं** एतस्मात् प्रसादप्राप्तेर्हेतोः, **तस्य** जगत्पातुः, **वाहे** अश्वे, **धनुषि** चापे, **शरे** इषौ, **च उद्यमं** उद्योगं, **कुरुत** । वाहधनुश्शरादीनां साधारण विशेषणमाह— **अमन्द** इति । **अमन्दे** अनल्पे ॥ १२ ॥

सम्पादितसाधनानामस्माकं यत्नमन्तरेणान्यत् किञ्चित् न फलति इति न शङ्कनीयमित्याह—

सत्सु शरासज्येषुप्रभृतिषु करणेषु हरकरासज्येषु ।
दानवराजानीतः स्वक्लेशो नष्ट इति सुरा! जानीत ॥ १३ ॥

सत्स्विति । हे **सुराः** देवाः, **हरकरासज्येषु** हरकरग्रहणयोग्येषु, **शरासज्येषुप्रभृतिषु** शरासो धनुः ज्या गुणः, इषुः शरः तत्प्रभृतिषु तदाद्येषु, **करणेषु** युद्धोपकरणेषु, **सत्सु** भवत्सु, **दानवराजानीतः** दानवराजैस्तारकाक्षादिभिरानीतः, आसादितः । सम्पादित एवेत्यर्थः । **स्वक्लेशः** स्वेषां देवानां युष्माकं क्लेशः पीडा, **नष्टः** अदर्शनं कृतमिति **जानीत** बुध्यध्वम् ॥ १३ ॥

अथ देवाः किं कृतवन्त इत्यत्राह—

इति ते शैलादिवचः श्रुत्वा शोकाद् व्यपेत्य शैलादिव च ।
त्वष्टुः सदनं तरसा ययुस्तिरोगे भवे च सदनन्तरसाः ॥ १४ ॥

इतीति । ते देवाः, (शिवे॰भवे) रुद्रे, **तिरोगे** तिरोधानं गते, **इति** उक्तप्रकारेण. **शैलादिवचः** शिलादस्यापत्यं शैलादिः नन्दीश्वरः तस्य वचः, **श्रुत्वा** अत एव **शैलादिव** स्थिरत्वमहत्त्वादिना पर्वतसदृशात्, **शोकात्** असुरपीडाहेतोः शुचः, **व्यपेत्य** अपेता भूत्वा, **च तरसा** वेगेन, **त्वष्टुर्देवशिल्पिनो** विश्वकर्मणः, **सदनं** भवनं, **ययुः** गतवन्तश्च । कीदृशाः । **सदनन्तरसाः** सद् विशिष्टः अनन्तो निरवसानो रसः सुखं येषां ते तथा ॥ १४ ॥

देवाः रथनिर्माणे त्वष्टारं नियुक्तवन्त इत्याह—

द्विषतां तोदे शम्भो रतस्य तेषां यियासतो देशं भोः ।
कुरु रथमस्य त्वष्टः श्रेष्ठं काष्ठाश्च कृच्छ्रमस्यत्वष्ट ॥ १५ ॥

द्विषतामिति । भो **त्वष्टः**! विश्वकर्मन्! **अस्य** प्रकृतस्य, **शम्भोः** सुख-कारणस्य, **रथं** स्यन्दनं, **कुरु** सम्पादय । कीदृशस्य । **द्विषतां** जगदपकारिणाम् असुराणां, **तोदे** वधे, **रतस्य** अभिनिविष्टबुद्धेः, अत एव **तेषां** द्विषतां, **देशं** पुरत्रयसमागमस्थानं, **यियासतः** गन्तुमिच्छतः । कीदृशं रथम् । **श्रेष्ठ**मुत्कृष्टम् । शम्भोरारोहणक्षममित्यर्थः । एतत्तु न केवलमसदुपकारकमपि तु सर्वेषामप्युपकारकमित्याहुः— **काष्ठा** इति । कृच्छ्रं दुःखं कर्तृभूतम् **अष्ट काष्ठाः** अष्टसंख्याका दिशः, **अस्यतु** त्यजतु । रथादिकरणस्यासुरवधोपायभूतत्वेन निखिलस्यापि दुःखस्य निवर्तकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

त्वष्टा च देवनियोगमङ्गीचकारेत्याह—

इति भासुरया च नतः शिल्पिक्रियया जगत्सु सुरयाचनतः ।
रणभूमिष्वासाद्यं यद्वस्त्वकरोत् स सर्वमिष्वासाद्यम् ॥ १६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण, **सुरयाचनतः** सुराणां याचनात् प्रार्थनाद्धेतोः । देवनियोगादिति यावत् । (सः त्वष्टा) **यद् रणभूमिषु** युद्धप्रदेशेषु, **आसाद्यं** प्राप्यं, **वस्तु इष्वासाद्यं** धनुरादिकं, **तत् सर्वमकरोत्** उत्पादितवान् । त्वष्टारं विशिनष्टि - **भासुरे**ति । **भासुरया** शोभनशीलया, **शिल्पिक्रियया** शिल्पिनां तक्ष्णां क्रियया **कौशलेन, नतः** शिल्प्यन्तरेण प्रणतः । शिल्पक्रिययेति वा पाठः । लोकोत्तरवस्तुरचनाचतुरयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ चतुर्भिः श्लोकैः त्वष्टा रथादिरचनायां लोकविलक्षणं वस्तूपादत्तवानित्याह—

वेदांश्चक्रे चतुरः सोऽश्वान् शशिभास्करौ च चक्रे चतुरः ।
रथमकृतावन्यायं योगिजनस्यावलम्ब्य तावन्न्यायम् ॥ १७ ॥

वेदानिति । **सोऽयं** देवनियोगाद् रथादिरचनामारभमाणः **त्वष्टा, योगिजनस्य** योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तद्युतो जनस्य, **न्यायं** नीतिम् आलम्ब्य, **तावदाश्रित्यैव** । तावच्छब्दोऽवधारणे । **चतुरः** चतुस्संख्याकान्, **वेदान्** ऋग्यजुस्सामाथर्वलक्षणान्, **अश्वान्** हयान्, **चक्रे** कृतवान् । वेदानश्वतया परिणमितवानित्यर्थः । **शशिभास्करौ** चन्द्रादित्यौ, **चक्रे** रथाङ्गे । चक्रे इत्यनुषज्यते । **अवन्या** भूम्या, **रथं** स्यन्दनम्, **अकृत** । रथत्वे भूमिं कल्पितवानित्यर्थः । कीदृशः । **चतुरः** विदग्धः । तस्य किं न शक्यमिति भावः । यथा अणिमादिसिद्धिमन्तो योगिनः सङ्कल्पमात्रेणाभिमतं साधयन्ति तथा त्वष्टापि सङ्कल्पमात्रेणैव वेदादिभिरश्वादिकं निरमायीत्यर्थः ॥ १७ ॥

स ज्ञानी चापाय स्मृतवानद्रीन्द्रमिष्टनीचापायः ।
अकृत तदासज्या या स्थाने संवत्सरं तदा स ज्यायाः ॥ १८ ॥

स इति । (स) त्वष्टा **चापाय** चापं कर्तुम्, **अद्रीन्द्रं** हिमवन्तं, **स्मृतवान्** । कीदृशः । **ज्ञानी** सारासारवस्तुपरिज्ञानी । **स तदा** तस्मिन्काले, **या तदासज्या** तस्मिन् धनुषि आसज्या संसर्गयोग्या तस्या **ज्यायाः** मौर्व्याः, **स्थाने**ऽवकाशे, **संवत्सरम**होरात्राभ्याम् अवयवोपेतं कालम्, **अकृत** कृतवान् । सवत्सरात्मकं कालं गुणत्वेन कल्पितवानित्यर्थः ।

"स्थानं क्लीबे नरेऽप्यन्ये प्राहुर्गेहावकाशयोः ।
सम्बन्धभेदे जन्तूनां स्यान्निवृत्तिप्रसङ्गयोः ॥

अपकर्षे च सादृश्ये क्लीबं तु स्थितिकर्मणि ।
एकारान्तं पुनः केचित् स्थाने इत्यव्ययं विदुः ॥

युक्तार्थे कारणार्थे च तन्नेह ब्रूमहे वयम् ।
शब्दभेदादवस्थाय स्थाने ना भुवि ॥"

इति **केशवः** । अत्र राज्या ज्यंशात्मको हि संवत्सरः (?) । तत्र राज्यंशं ज्यात्वेन कल्पितवानित्यवगन्तव्यम् । कीदृशः । **इष्टनीचापायः** इष्टः

अभिमतः नीचानां दुष्टानामपायो नाशो यस्य स तथा । न केवलं देवाङ्गैवास्य रथादिनिर्माणे प्रयोजिका अपि तु सुरपीडायाः स्वेनाप्यनुभूयमानत्वात् स्वेच्छापि प्रयोजिकेति भावः । ननु भुजङ्गराजो हि भगवद्धनुषो ज्यात्वमुपगतवानिति केचित् कथयन्ति । उक्तं च लैङ्गे—

'शैलेन्द्रं कार्मुकं चक्रे ज्या भुजङ्गाधिपः स्वयम् ।'

इति । तत्कथमत्र संवत्सरस्य ज्यात्वमुक्तम् । उच्यते— संवत्सरस्यापि ज्यात्वमस्त्येव । तदपि लैङ्ग एवोक्तम्—

'काळरात्र्या तथैवेह तथेन्द्रधनुषा पुनः ।'

इति । तत्र काळरात्रिरिति रात्र्यंश उच्यते । तदनुसारेणेदं ज्याकथनम् ॥ १८ ॥

जगदहितोदग्राहङ्कृतिकृत्यै पद्मजं प्रतोदग्राहम् ।
तोत्रं समतनुतारं तस्यैव तटिद्गुणेन समतनुतारम् ॥ १९ ॥

जगदिति । अत्र प्रकृतत्वात् त्वष्टेति कर्ता सिध्यति त्वष्टा **जगदहितोदग्राहङ्कृतिकृत्यै** जगतो लोकस्य, येऽहिताः शत्रवः असुराः तेषां उदग्राया जगत्पीडाहेतुत्वात् क्रूरायाः अहङ्कृतेर्गर्वस्य कृत्यै छेदनाय । असुरवधायेति यावत् । **पद्मजं** ब्रह्माणं, **प्रतोदग्राहं समतनुत** अकरोत् । प्रतोदं तोत्रं गृह्णातीति प्रतोदग्राहः । ब्रह्माणं सारथिं कल्पितवानित्यर्थः । **तस्यैव** पद्मजस्यैव । एवकारः पौनर्वचनिकः । **तारं** प्रणवम्, **तोत्रं** प्रतोदं, समतनुत । च शब्दोऽर्थाक्षिप्तो वेदितव्यः । तोत्रस्थाने प्रणवं कल्पितवानित्यर्थः । कीदृशं तारम् । **अर**मत्यर्थं, **तटिद्गुणेन** विद्युद्दाम्ना, **समतनु** तुल्याकारं वेदसारत्वेनोज्ज्वलरूपत्वात् ॥ १९ ॥

परमं धामानन्तं यः खल्वकरोच्छरं त्रिधामानं तम् ।
शम्भुकराक्षेपं के विषहेरन्नसति पुष्कराक्षेऽपङ्के ॥ २० ॥

परममिति । स तं **त्रिधामानं** विष्णुं, **शर**मिषुमकरोत् । त्रिधामानं विशिनष्टि— **परम**मिति । **यः** त्रिधामा **परमं** विश्वाभासकानां सूर्यादीनामप्याभासकत्वादुत्कृष्टं, **धाम** परब्रह्मादिशब्दाभिधेयं तेजः, (**अनन्तम्** अन्त-

रहितम्,) खलु । प्रसिद्धौ खलुशब्दः । अतः परं कः शरस्योत्कर्ष इति भावः । नन्वन्येषु विद्यमानेष्वखिलेश्वरं विष्णुं कुतोऽसौ शरत्वेनाकल्पयदित्यत्राह— शम्भुकरेति । पुष्कराक्षे विष्णौ, असति शरत्वेनाविद्यमाने, के शरत्वेन कल्पिता, शम्भुकराक्षेपं शम्भोश्शिवस्य करेण य आक्षेपः पीडनं तं विषहेरन् । न केऽपि । शम्भुकराक्षेपं सोढुं सर्वेऽप्यसमर्था एव । तत्र विष्णुरेव समर्थ इत्यर्थः । तत्र हेतुरपङ्क इति । अपङ्के दोषरहिते ॥ २० ॥

अथ देवाः किं कृतवन्त इत्यत्राह—

तस्यैवं धन्यस्य त्वष्टृकृतस्यायुधप्रबन्धं न्यस्य ।
नमनमधुर्धूरन्ते रथस्य विबुधा विकीर्य धुर्धूरं ते ॥ २१ ॥

तस्येति । ते निर्मापितयुद्धोपकरणाः, विबुधाः देवाः, आयुधप्रबन्धं आयुधानां धनुरादीनां प्रबन्धं परम्परां, न्यस्य रथे स्थापयित्वा, एवमुक्तप्रकारेण, त्वष्टृकृतस्य विश्वकर्मनिर्मितस्य, धन्यस्यावन्यादेरुपादानत्वादुत्कृष्टस्य, तस्य शिवारोहणक्षमतया निर्मापितस्य रथस्य, धूरन्ते धुरः यानमुखाख्यो रथावयवविशेषस्तस्य अन्ते समीपे । रथपुरोभाग इति यावत् । धुर्धूरमुन्मत्ताख्यं पुष्पविशेषं, विकीर्य विक्षिप्य, नमनं नमस्कारं, अधुः कृतवन्तः । रुद्रायेति शेषः । ननु व्याङ्पूर्वत्वाभावे कथं दधातेः करणार्थत्वम् । उच्यते—
धारणवत् करणमपि दधातेरेवार्थः । उपसर्गास्तु धातुलीनमर्थं द्योतयन्त्येव न तु धात्वर्थात् पृथक् कञ्चिदर्थमभिदधति । न चात्र द्योतकाभावे कथं द्योत्यार्थप्रतीतिरिति वाच्यम्, उपपत्तिवशादेव तत्प्रतीतेः ।

'धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः ।'

इत्यमरः ।

ततः किमासीदित्यत्राह—

अधशतघस्मरहासस्फुरितमुखाम्भोरुहोऽनघः स्मरहा सः ।
ददृशे पुरतोदेऽवास्थितधीरथ सुरगणेन पुरतो देवः ॥ २२ ॥

अघशतेति । **अथ** नमस्कारानन्तरं, **सुरगणेन** देवसमूहेन, यत्प्रत्यक्षीकरणाय देवा नमश्चक्रुः **स देवः** शिवः, **पुरतो**ऽग्रभागे, **ददृशे** दृष्टः। कीदृशः । **अनघो** निष्पापः निखिलद्वैतातीतत्वात् । अत एवा**घशतघस्मरहासस्फुरितमुखाम्भोरुहः** भक्तजनानां यदघशतं अघानां पापानां शतमनेकं तस्य कर्मभूतस्य घस्मरेणादनशीलेन हासेन देवान् प्रति प्रसादचिह्नेन मन्दहासेन स्फुरितं शोभितं मुखाम्भोरुहं पद्ममिव मुखं यस्य स तथा । हासस्फुरितत्वं मुखधर्मत्वात् रूपकपरिग्रहे बाधकतां प्रतिपादयति । **पुरतोदे** पुरत्रयमर्दनेऽवस्थितधीः निगूढबुद्धिः । मुखप्रसादेनानुमेयमिति भावः । **स्मरहा** स्मरं कामं हतवान् इति । ब्रह्मादिमशकान्तैरखिलैरपि प्राणिभिरजेयः कामः तस्यापि जेतुः शिवस्य पुरत्रयविजये कियती दुष्करतेति भावः ॥ २२ ॥

अथ हरः कर्तव्यतान्तरे देवान् नियुक्तवानित्याह—

मनसा सुरसमुदायं नतमाशानः समीक्ष्य सुरसमुदा यम् ।
अवदत् पूरन्तरतः पशवो मे भवत वैरिपूरं तरतः ॥ २३ ॥

मनसेति । **पूरन्तरतः** पुरामन्ते नाशे रतः सक्तचित्तो, **यं** प्रत्यक्षीभूतम्, **ईशानः** शिवः, **मनसा** हृदयेन, **समीक्ष्य** सर्वप्राणिसाधारणोऽहं देवप्रियार्थं कथमसुरान्निगृह्णीयामिति निरूप्य, **नतं** प्रणतं, **सुरसमुदायं** देवसमूहम्, **अवदद्**उक्तवान्। मनो विशिनष्टि—**सुरसमुदे**ति । शोभनो रसोऽतिशयो यस्या सा सुरसा, सुरसा मुद् प्रीतिः यस्य तत्तथा । देवेष्वत्यर्थं प्रसन्नेनेत्यर्थः । उक्तिप्रकारं दर्शयति— यूयं **वैरिपूरं** पूरशब्दस्य नद्या जलबृंहणं मुख्योऽर्थः । स च समूहविशेषः समूहसामान्यं लक्षयति । मुख्यार्थबाधः स्फुट एव । सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः । लक्ष्यार्थस्य दुर्निवारप्रसरत्वप्रतीतिः प्रयोजनम् ।

"अथ पूरो ना नद्याः सलिलबृंहणे ।
पुनर्नवायां ना स्त्री तु पूर्वौ पूरी तु सा स्त्रियाम् ।

वंशे वाद्ये"

इति **केशवः** । वैरिणां शत्रूणां पूरं समूहं **तरतः** लङ्घयतः । निगृह्णानस्येति यावत् । **मे** मम, **पशवः** पशुवद् विशसनीया वध्या **भवत** । यथा असुराणां वध्यत्वं भवति तथा युष्माकमपि वध्यत्वं भवत्वित्यर्थः । अत्र पूरशब्दस्य शब्दशक्त्या प्रतीयमानं मुख्यार्थभूतं जलप्रवाहमाश्रित्य तरत इत्युक्तम् । अयं भगवतोऽभिप्रायः – यतः स्वयं सकललोकानां साधारण्येन मङ्गलावहत्वात् शिवो भवति, देवप्रियार्थम् असुराणां वध्यत्वे स्वस्यासाधारण्येन माङ्गलिकत्वभङ्गो जायेत, ततो देवानामपि पशुत्वमुद्भाव्यैवासुरा हन्तव्याः । ततश्चोभयेषां पशुत्वनिवर्तनार्था मे प्रवृत्तिः न पक्षपातदोषमावहति । तत्राधर्मे प्रवर्तमानानामसुराणां पशुत्वं वधेन निवर्तनीयम् । धर्मे प्रवर्तमानानां देवानां पशुत्वं तु पाशुपतव्रतचरणेन इति इयानेव भेदः । तस्माद्देवा अपि पशवो भवन्त्विति । तदुक्तं कर्णपर्वणि—

"समा भवन्ति मे सर्वे दानवाश्चामराश्च ते
शिवोऽस्मि सर्वभूतानां शिवत्वं तेन मे सुराः ॥

किन्त्वधर्मेण वर्तन्ते यस्मात्ते सुरशत्रवः ।
तस्माद्वध्या मया ह्यद्य युष्माकं च हितेच्छया ॥

शरणं वः प्रपन्नानां धर्मेण च जिगीषताम् ।
साह्यं रणे करिष्यामि"

इति । पुनरपि तत्रैवोक्तम् —

"पशुत्वं चैव मे सर्वे लोकाः कल्पन्तु पीडिताः ।
पशूनामाधिपत्यं मे भवत्वद्य दिवौकसः ॥

एवं न पापं प्राप्स्यामि पशून् हत्वा सुरद्विषः ।"

इति । श्रीशैलः संहितायामप्युक्तम् —

"अथाह भगवान् रुद्रो देवानालोक्य शङ्करः ।
पशूनामाधिपत्यं मे देवा हन्तु दितेस्सुतान् ॥

अघशतेति । **अथ** नमस्कारानन्तरं, **सुरगणेन** देवसमूहेन, यत्प्रत्यक्षीकरणाय देवा नमश्चक्रुः **स देवः** शिवः, **पुरतो**ऽग्रभागे, **ददृशे** दृष्टः । कीदृशः । **अनघो** निष्पापः निखिलद्वैतातीतत्वात् । अत एवा**घशतघस्मरहासस्फुरितमुखाम्भोरुहः** भक्तजनानां यदघशतं अघानां पापानां शतमनेकं तस्य कर्मभूतस्य घस्मरेणादनशीलेन हासेन देवान् प्रति प्रसादचिह्नेन मन्दहासेन स्फुरितं शोभितं मुखाम्भोरुहं पद्ममिव मुखं यस्य स तथा । हासस्फुरितत्वं मुखधर्मत्वात् रूपकपरिग्रहे बाधकतां प्रतिपादयति । **पुरतोदे** पुरत्रयमर्दनेऽवस्थितधीः निगूढबुद्धिः । मुखप्रसादेनानुमेयमिति भावः । **स्मरहा** स्मरं कामं हतवान् इति । ब्रह्मादिमशकान्तैरखिलैरपि प्राणिभिरजेयः कामः तस्यापि जेतुः शिवस्य पुरत्रयविजये कियती दुष्करतेति भावः ॥ २२ ॥

अथ हरः कर्तव्यतान्तरे देवान् नियुक्तवानित्याह—

मनसा सुरसमुदायं नतमाशानः समीक्ष्य सुरसमुदा यम् ।
अवदत् पूरन्तरतः पशवो मे भवत वैरिपूरं तरतः ॥ २३ ॥

मनसेति । **पूरन्तरतः** पुरामन्ते नाशे रतः सक्तचित्तो, **यं** प्रत्यक्षीभूतम्, **ईशानः** शिवः, **मनसा** हृदयेन, **समीक्ष्य** सर्वप्राणिसाधारणोऽहं देवप्रियार्थं कथमसुरान्निगृह्णीयामिति निरूप्य, **नतं** प्रणतं, **सुरसमुदायं** देवसमूहम्, **अवददु**क्तवान् । मनो विशिनष्टि—**सुरसमुदे**ति । शोभनो रसोऽतिशयो यस्या सा सुरसा, सुरसा मुद् प्रीतिः यस्य तत्तथा । देवेष्वत्यर्थं प्रसन्नेनेत्यर्थः । उक्तिप्रकारं दर्शयति— यूयं **वैरिपूरं** पूरशब्दस्य नद्या जलबृंहणं मुख्योऽर्थः । स च समूहविशेषः समूहसामान्यं लक्षयति । मुख्यार्थबाधः स्फुट एव । सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः । लक्ष्यार्थस्य दुर्निवारप्रसरत्वप्रतीतिः प्रयोजनम् ।

"अथ पूरो ना नद्याः सलिलबृंहणे ।
पुनर्नवायां नृ स्त्री तु पूर्वौ पूरी तु सा स्त्रियाम् ।

इत्थमिति । (इत्थम्) अनेन प्रकारेण. वचसो भगवद्वाक्यस्य वादे उक्तौ सति, यः पशुत्वाद् भीत आसीत्, स जनो देवजनः, जवाद् जवमाश्रित्य वेगेनैव. तत् पशुत्वम् अन्वमोदत तर्हि पशवो भविष्यामः पत्यतामस्य सु पशुत्वमित्यनुमतिं चक्रे । ततः किमासीदित्यत्राह काष्ठेति । पाशव्या पशुसंबन्धिनी, काष्ठा परमावस्था, त्रिदशांश्चापत् प्राप्तवती । चशब्दो वक्ष्यमाणजगत्समुच्चयार्थः । ततो देवाः पशवोऽभवन्नित्यर्थः ।

"काष्ठा स्त्री कालभेदे स्यादष्टादशनिमेषके ।
स्थित्याख्यमर्यादायां च दिशि चाप्युपदिश्यपि ॥
दक्षिणोत्तरयोरन्यतरस्मिन्नयने रवेः ।
आदित्ये परमावस्थोत्कर्षयोराजिसंज्ञिनः ॥
समभूमिप्रदेशस्याप्यन्ते भूम्नि तु वारिणि ।
क्लो तु दारुणि"

इति केशवः । किञ्च न केवलं देवानाम्, अपि तु निखिलस्य जगतोऽपि पशुत्वमासीदित्याह जगदिति । जगच्च जगद्वासी निखिलो जनोऽपि, दत्तपाशव्यापत् पाश्यते बध्यतेऽनेनोपाधिभूतेनात्मा इति पाशः । पाशो माया । उक्तं च **श्रीराघवानन्दाचार्यपादैः**—

"पतिः पाशः पशुश्चेति त्रीणि तत्त्वानि तत्त्वतः ।
पतिः शिवः पशुर्जीवः पाशो मायैव केवलम् ॥"

इति । दत्ता भगवता वितीर्णा पाशेन हेतुना व्यापत् अस्वातन्त्र्यलक्षणा आपत्तिर्यस्य तत्तथा । भगवत्सङ्कल्पेन सर्वं जगदपि पशुतामगादित्यर्थः ॥ २५ ॥

भगवतस्तदा तन्निमित्तकं नामान्तरमासीदित्याह—

तस्य पुरवधाय यतः त्रिदशाः पशुभावमापुरवधाय यतः ।
प्रभुरजनि जनाम्नातः पशुपतिरिति विश्रुतेन निजनाम्नातः ॥ २६ ॥

अघशतेति । **अथ** नमस्कारानन्तरं, **सुरगणेन** देवसमूहेन, यत्प्रत्यक्षीकरणाय देवा नमश्चक्रुः **स देवः** शिवः, **पुरतो**ऽग्रभागे, **ददृशे** दृष्टः । कीदृशः । **अनघो** निष्पापः निखिलद्वैतातीतत्वात् । अत एवा**घशतघस्मरहासस्फुरितमुखाम्भोरुहः** भक्तजनानां यदघशतं अघानां पापानां शतमनेकं तस्य कर्मभूतस्य घस्मरेणादनशीलेन हासेन देवान् प्रति प्रसादचिह्नेन मन्दहासेन स्फुरितं शोभितं मुखाम्भोरुहं पद्ममिव मुखं यस्य स तथा । हासस्फुरितत्वं मुखधर्मत्वात् रूपकपरिग्रहे बाधकतां प्रतिपादयति । **पुरतोदे** पुरत्रयमर्दनेऽवस्थितधीः निगूढबुद्धिः । मुखप्रसादेनानुमेयमिति भावः । **स्मरहा** स्मरं कामं हतवान् इति । ब्रह्मादिमशकान्तैरखिलैरपि प्राणिभिरजेयः कामः तस्यापि जेतुः शिवस्य पुरत्रयविजये कियती दुष्करतेति भावः ॥ २२ ॥

अथ हरः कर्तव्यतान्तरे देवान् नियुक्तवानित्याह—

मनसा सुरसमुदायं नतमाशानः समीक्ष्य सुरसमुदा यम् ।
अवदत् पूरन्तरतः पशवो मे भवत वैरिपूरं तरतः ॥ २३ ॥

मनसेति । **पूरन्तरतः** पुरामन्ते नाशे रतः सक्तचित्तो, **यं** प्रत्यक्षीभूतम्, **ईशानः** शिवः, **मनसा** हृदयेन, **समीक्ष्य** सर्वप्राणिसाधारणोऽहं देवप्रियार्थं कथमसुरान्निगृह्णीयामिति निरूप्य, **नतं** प्रणतं, **सुरसमुदायं** देवसमूहम्, **अवददुक्तवान्**। मनो विशिनष्टि—**सुरसमुदे**ति । शोभनो रसोऽतिशयो यस्या सा सुरसा, सुरसा मुद् प्रीतिः यस्य तत्तथा । देवेष्वत्यर्थं प्रसन्नेनेत्यर्थः । उक्तिप्रकारं दर्शयति— यूयं **वैरिपूरं** पूरशब्दस्य नद्या जलबृंहणं मुख्योऽर्थः । स च समूहविशेषः समूहसामान्यं लक्षयति । मुख्यार्थबाधः स्फुट एव । सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः । लक्ष्यार्थस्य दुर्निवारप्रसरत्वप्रतीतिः प्रयोजनम् ।

"अथ पूरो ना नद्याः सलिलबृंहणे ।
पुनर्नवायां ना स्त्री तु पूर्वौ पूरी तु सा स्त्रियाम् ।

आयामः प्राणायामः तद्वन्तो योगिनः तैरितं प्राप्तम् इति नियमविशेषणतया व्याचक्षते च । अत्रापि यच्छब्दस्य पूर्ववाक्यगतत्वात् तच्छब्दं प्रति यत् साकाङ्क्षत्वं तन्महान् दोष एव । तस्यापि सोढव्यत्वे अर्थस्याङ्गस्यं न भवति । अत्र विभक्तिभेदः प्रक्रमभङ्गो वा साकाङ्क्षत्वदोषो वा सोढव्य इति न जानीमः । तत्र सहृदया एव प्रमाणम् ॥ २७ ॥

अथ शिवः त्रिपुरवधायोद्युक्तवानित्याह --

उद्यति नादे वाद्यश्रेणीनामथ महामना देवाद्यः ।
त्रिपुरहरो हतदैत्यप्रमदो रथमुख्यमारुरोह तदैत्य ॥ २८ ॥

उद्यतीति । अथ रथादिसामग्रीसम्पादनानन्तरं, यस्मिन् काले देवाः व्रतं समाहितवन्तः तदा तस्मिन् काले, देवाद्यः शिवः, त्रिपुरहरः पुरत्रय-संहर्ता भविष्यन् । त्रिपुरं संहर्तुमित्यर्थः । एत्य स्वावासादागत्य, रथमुख्यं रथानां मध्ये मुख्यम् अवन्याद्यात्मकत्वात् प्रधानमारुरोह आरूढवान् । किं तत्रोपलक्षकमित्यत्राह -- उद्यतीति । वाद्यश्रेणीनां वाद्यानां भेरीपणवादीनां श्रेणीनां वर्गाणां मङ्गलार्थं दैवैर्वाद्यमानानां, नादे ध्वनौ, उद्यति उद्गच्छति सति । देवाद्यं विशिनष्टि -- महामना इति । महदुत्कृष्टं मनो यस्य स तथा । सङ्कल्पमात्रेणापि सकलार्थसाधनक्षम इत्यर्थः । हतदैत्यप्रमदः हतः विलयं नीतो दैत्यानां प्रमदो हर्षो येन स तथा । भगवतो रथारोहणसमय एव दैत्यानां हर्षो नष्ट इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ भगवत उत्कर्षातिशयं प्रकटयन्नाह --

अथ परमे धामनि ते रथस्थिते वेधसोऽपि मेधामानिते ।
प्रविषेदुः सहसारं पतुश्च हया विहाय दुःसहसारम् ॥ २९ ॥

अथेति । अथ रथारोहणानन्तरमेव परमे सर्वावभासकत्वादुत्कृष्टे, (धामनि) तेजसि च परमेश्वरे, रथस्थिते स्यन्दनस्थिते सति, ते चतुर्वेदाः, हयाः अश्वाः, सहसा झटित्येव, अरम् अत्यर्थं प्रविषेदुः भगवतो गौरवं सोढुमशक्नुवाना विषादं

प्रापुः । **दुस्सहसारं** दुस्सहं परैः सोढुमशक्यं सारं बलं **विहाय** त्यक्त्वा, **पेतुश्च** पतितवन्तः । धाम विशिनष्टि **वेधस** इति । **वेधसोऽपि** जगत् स्रष्टुः ब्रह्मणोऽपि, **मेधां** बुद्धिम् अनितेऽप्राप्ते । ब्रह्मणोऽप्यपरिच्छेद्यस्वरूप इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ सारथेर्व्यापारमाह —

स्वकरेऽभीशून् न्यस्य प्रोत्थाप्य हयान् हरस्य भीशून्यस्य ।
विद्वान् वेधा रयतः समचोदयदुद्धतिं जवे धारयतः ॥ ३० ॥

स्वकर इति । **वेधा** ब्रह्मा, **रयतो** वेगेन, **स्वकरे** निजहस्ते, **अभीशून्** प्रग्रहान्, **न्यस्य** स्थापयित्वा **हरस्य** **हयान**श्वान्, **प्रोत्थाप्य** तोत्रप्रहारेणोत्थितान् कृत्वा, **समचोदयत्** प्रेरितवान् । वेधसं विशिनष्टि — **विद्वानि**ति । अश्वहृदयादिविद्याविदित्यर्थः । हरं विशिनष्टि — **भीशून्यस्ये**ति । भिया भीत्या शून्यस्याश्वेषु पतितेषु साधनवैकल्याद् या भीतिरुत्पद्येत तया वियुक्तस्येत्यर्थः । अनेन सामग्रीविरहेऽपि भगवदुद्योगस्याप्रतिहतप्रसरता प्रत्याय्यते । हयान् विशिनष्टि — **उद्धति**मिति । तात्कालिकं विशेषणमेतत् । **जवे** वेगे, **उद्धतिम्** ऊष्मळतां **धारयतः** बिभ्राणान् ॥ ३० ॥

अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां कर्तव्याकरणात् प्रयाणस्यान्तरा विघात अभूदित्याह —

मुक्त्वा शम्भावयति स्वपूजनं यो जगत्सु शं भावयति ।
विघ्नः कोपमतनुत भ्रान्ता देवास्ततोऽन्तकोपमतनुतः ॥ ३१ ॥

मुक्त्वेति । **विघ्नो** गणपतिः, **स्वपूजनं** स्वस्यात्मनः पूजनम् अर्चां **मुक्त्वा** विहाय, **शम्भौ** शिवेऽ**यति** गच्छति सति, **कोपमतनुत** अकरोत् । विघ्नं विशिनष्टि — **य** इति । **यो** विघ्नः **जगत्सु** **शं** प्रारब्धतात्पर्यपरिसमाप्त्या सुखं **भावयति** उत्पादयति । पूजित इति शेषः । अनेनापूजितो दुःखमपि भाव-

यति इति सेत्स्यति । तत इति ल्यब्लोपे पञ्चम्यन्तात्तसिल् । **अन्तकोपमतनुतः** क्रोधाग्निना जाज्वल्यमानत्वादन्तकोपमा कालतुल्या तनुः शरीरं यस्य स तथा । अतिक्रुद्धादित्यर्थः । तथाविधाद्धेतोः विघ्नात् विघ्नं वीक्ष्य, **देवाः श्रान्ताः** खिन्नाः । अभूवन्निति शेषः । अतिक्रुद्धविघ्ननिरीक्षणादेव विमनसो बभूवुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

पदमपि मदनादरतः शक्यं गन्तुं न चेति मदनादरतः ।
सोऽभिमसारामीषां पुरो रथस्य च रुरोध सारामीषाम् ॥ ३२ ॥

पदमिति । मदनादरतः ममानादरः पूजाया अकरणं तस्माद्धेतोः, **पदमपि** एकपदविन्यासमपि **गन्तुं** यानं कर्तुमिति यावत् । **नच** नैव **शक्यमित्युक्त्वा** स विघ्नः **अमीषां** देवानां, **पुरतोऽभिमसार** अभिमुखं गतवान् **रथस्य मार्गं** स्थिरम, **ईषां** लाङ्गलदण्डं, **रुरोध च** गतिनिवारणार्थम् । **ईषां** कराभ्यां गृहीतवानित्यर्थः । विघ्नं विशिनष्टि — **मदेति । मदो** हसता **नादः** शब्दायमानता तयो **रतः** सक्तः । गर्वित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अथ देवा विघ्नप्रमादनाय प्रवृत्तवन्त इत्याह —

आज्ञामीशाननतः प्राप्य तदर्थं जनोऽयमीशाननतः ।
सम्भृतिमकरोदिक्षुप्रभृतिद्रव्यस्य सम्भ्रमकरो दिक्षु ॥ ३३ ॥

आज्ञामिति । अयं **जनो** देवजनः, **तदर्थं** विघ्नपूजार्थम्, **ईशाननतः** ईश्वरस्याननात् मुखात्, **आज्ञाम्** इक्ष्वादिद्रव्यैः गणेशं प्रसादयध्वम् इति निदेशं, **प्राप्य इक्षुप्रभृतिद्रव्यस्य** इक्षुकदलीकेरफलापूपादिद्रव्यस्य, **संभृतिं** सम्पादनमिति यावत् । **आनयनमकरोत्** कृतवान् । जनं विशिनष्टि — **संभ्रमेति । दिक्षु** सर्वास्वाशासु, **सम्भ्रमकरः** इक्ष्वादिद्रव्याहरणाय नानादिक्षु पर्यटनशीलः, तथा **ईशाननतः** ईशाने शिवे नतः प्रह्वः । तदाज्ञानुष्ठाने विहितादर इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां गणपतिं प्रसादयामासुरित्याह—

जय जय भो गजवदन! श्रेयः कुरु भक्तवर्गभोगजवद नः।
उन्नतदन्तेशानप्रिय! भक्ष्यं दयिततममिदन्तेऽशान ॥ ३४ ॥

जयेति। भो गजवदन! हे करिमुख! हे **भक्तवर्गभोगजवद!** भक्तवर्गस्य भोगे फलानुभवे यो जवः शीघ्रता तं ददातीति तस्य सम्बोधनं तथा। भक्तानां झटित्येव फलदेत्यर्थः। **जय जय** सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व। भक्त्यतिशयाद् द्विरुक्तिः। **नः** अस्माकं **श्रेयः** कुशलं, **कुरु** सम्पादयस्व। हे **उन्नतदन्त!** । दन्तुरत्वं हि गजानां प्रशस्तिहेतुः। हे **ईशानप्रिय!** ईशानस्य शिवस्य प्रिय! स्वपुत्रत्वात् प्रेमास्पन्द! **ते** तव, **दयिततमम्** अत्यन्तमिष्टं **भक्ष्यम्** अस्मदाहृतमिक्ष्वादि द्रव्य**मिदं** कर्तृ। पुरस्तिष्ठतीति शेषः। **अशान** यथेष्टं भक्षय इति पृथग्वाक्यम् ॥ ३४ ॥

जगतां मोदकर! सदा तुभ्यन्नम इत्यपूपमोदकरसद!।
जनता विननामेयं विघ्नेशं निपतिता भुवि ननामेयम् ॥ ३५ ॥

जगतामिति। सदा सर्वस्मिन् काले, **जगतां** जगद्वासिनां, **मोदकर** हर्षोत्पादनशील! **तुभ्यं नमः** नमस्क्रिया अस्तु **इत्येवमुक्त्वा इयं जनता** देवजनसमूहः, **विघ्नेशं** गणपतिं, **नन विननाम** प्रणतवती। द्वयोर्नञोः प्रकृतार्थावधारकत्वाद् ननामैवेत्यर्थः। कीदृशः—**अपूपमोदकरसद!** अपूपो मोदकश्च पिष्टकृतौ भक्ष्यविशेषः तयोर्यो रसः पञ्चभूतानां सूक्ष्मांशः तं ददातीति तथा। देवोपहारे हि निवेद्येषु रसांशमेव देवो गृह्णाति। **यथाहुः**—

"मलधातुरसाभिधानमेतत् पृथिवीवह्निजलात्मकं जलाद्यम्।
उपहारविधानमत्र देवे रस एवाश्नाति पञ्चभूतसूक्ष्मः ॥"

इति। यद्वा अपूपमोदकयोः रसो माधुर्यं तद्ददातीति तथा। **भुवि निपतिता भूमौ दण्डवत्** पतिता। साष्टाङ्गपातं नमश्चक्र इत्यर्थः। **एतच्च भक्त्यतिशयं**

गमयति । विघ्नेशं विशिनष्टि -- अमेयमिति । अमेयमपरिच्छेद्यम् ॥ ३५ ॥

विघ्नेशः देवैरर्पितं भक्ष्यजातं पर्यग्रहीदित्याह --

सोऽपि बली लाजालीरपूपपृथुकैः सहैव लीलाजाली ।
अकुरुत कुक्षौ द्राक्ता या न कुपाकान्विता न कुक्षौद्राक्ताः ॥ ३६ ॥

सोऽपीति । **सोऽपि** विघ्नेशोऽपि, **अपूपपृथुकैः सहैव** अपूपः पिष्टकृतो भक्ष्यविशेषः पृथुकश्चिपिटाख्यो भक्ष्यविशेषः । 'पृथुकौ चिपिटार्भकौ' इति **यादवः** । अपूपैः पृथुकैश्च सार्धमेव, **ता लाजालीः** भ्रष्टाः व्रीहयो लाजाः तेषामालीः समूहान्, **द्राग्** झटिति, **कुक्षौ** उदरे, **अकुरुत** । अपूपादिकमभ्यवहृतवानित्यर्थः । विघ्नेशं विशिनष्टि— **बलीति** । **बली** बलवान् । समर्पितपदार्थसार्थाभ्यवहारे शक्त इत्यर्थः । तथा **लीलाजाली** लीलानां बुभुक्षासूचकानां चेष्टानां जालं समूहः तस्यास्तीति तथा । लाजालीर्विशिनष्टि— **या** इति । **या** लाजालयः, **कुपाकान्विताः** कुत्सितेन पाकेनान्विताः युक्ताः **न** भवन्ति । पाकस्य कुत्सितत्वमपक्वत्वादतिपक्वत्वाच्च भवति । याः **कुक्षौद्राक्ताः** कुत्सितेन क्षौद्रेण माक्षिकेणाक्ताः सिक्ताश्च न भवन्ति । सुपाकान्विताः सुक्षौद्राक्ताश्चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

विघ्नेशो देवकार्यं प्रत्यानुकूल्य(त्व?)मगादित्याह —

निघ्नन् सोऽमरविघ्नं विघ्नो यद्धाम दीप्तसोमरविघ्नम् ।
स्वपितरमरिपुं जनयन्नचलत् पुरतो निहन्तुमरिपुञ्जनयम् ॥ ३७ ॥

निघ्नन्निति । **सः** अतितेजस्वी, **विघ्नः**, **पुरतः** भगवद्रथस्य पुरोभागे, **अचलत्** अगच्छत् । किमर्थमचलदित्यत्राह — **निहन्तुमिति** । **अरिपुञ्जनयम्** अरिपुञ्जस्य शत्रुवर्गस्य यो नयः स्वपरपक्षानुग्रहनिग्रहाधायिक्रियापारलक्षणा नीतिः तं, **निहन्तुम्** । असुरान् निग्राहयितुमित्यर्थः । विघ्नं विशिनष्टि— **निघ्नन्निति** । **अमरविघ्नम्** अमराणां देवानां यो विघ्नः असुरवधं प्रति तं, **निघ्नन्** विनाशयन्, अत एव **स्वपितरं** शिवम्, **अरिपुं** अविद्यमानशत्रुं, **जनयन्** कुर्वन्, **यद्धाम** यस्य

विघ्नस्य धाम चक्षुरशक्तिहरत्वलक्षणं तेजः, **दीप्तसोमरविघ्नं** दीप्तौ मेघाद्यावरणाभावात् प्रकाशमानौ सोमरवी चन्द्रादित्यौ हन्ति स्वस्याधिक्याद् निष्प्र(भू ? भौ) करोतीति तथा । अनेनास्य प्रसादातिशयो द्योत्यये ॥ ३७ ॥

अथ तैः प्रस्तुतकार्यनिर्वाहायोपक्रान्तमित्याह --

चलति ससत्त्वरवेऽधःकृतजलधौ विबुधसदसि सत्वरवेधः ।
यानं बद्धरवाहिप्रकरप्रग्रहमथाद्रवद्धरवाहि ॥ ३८ ॥

चलतीति । **अथ** गणेशपूजानन्तरं, **विबुधसदसि** देवसमूहे, **चलति** पुरो गच्छति, **हरवाहि** शिववाहकं, **यानं** रथम्, **आद्रवत्** वेगेनागच्छत् । विबुधसदो विशिनष्टि—**ससत्त्वरव** इति । सत्त्वं बलं पराक्रमो वा व्यवसायो वा ।

"**सत्त्वं** स्वभावे सत्तायां द्रव्येऽन्तःकरणे बले ।
पराक्रमे साङ्ख्यगुणे व्यवसायात्मभावयोः ।
माहात्म्ये पौरुषे त्वस्त्री पिशाचादौ च जन्तुषु ॥
प्राणे च"

इति **केशवः** । रवः सिंहनादः ताभ्यां सह वर्तमाने, **अधःकृतजलधौ** अमेयत्वाद्धिक्कृतसमुद्रे । समुद्रतुल्य इत्यर्थः । अत्र ससत्त्वरवत्वादपि समुद्रतुल्यत्वं विवक्षितम् । समुद्रोऽपि ससत्त्वरवो भवति । तत्र सत्त्वानि जन्तवः । यानं विशिनष्टि—**सत्वरेति** । सत्वरोऽश्वनियमने त्वरासहितो वेधा ब्रह्मा यस्मिन् तत्तथा । **बद्धरवाहिप्रकरप्रग्रहं** बद्धरवाणाम् अश्ववल्गनवशाद् खणखणायमानानाम् अहीनां कार्कोटकादिमहानागानां प्रकरः समूह एव **प्रग्रहा** रश्मयो यस्मिन् तत्तथा । अनेन तद्धयानां महानागाः प्रग्रहतां प्राप्ता इत्यावेदितं भवति ॥ ३८ ॥

कां प्राप्यभूमिमुद्दिश्य यानमाद्रवद् इत्याह --

योगो भावी तरसा यत्र पुरां यत्र सुरसभा वीतरसा ।
निरतिशयानन्देशं तमागमत्तत्क्षणेन यानं देशम् ॥ ३९ ॥

योग इति । **यानं** रथः, (तत्क्षणेन) येन क्षणेन गमनमुपक्रान्तं तेन क्षणेन अल्पीयसा कालेन, **तं देशम्**, **आगमद्** आगतवान् । यानं विशिनष्टि—**निरतिशयेति**। अतिशयान्निष्क्रान्तो निरतिशयः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (पा० सू० वा०१-४-७९) इति समासः । आनन्दस्य निरतिशयत्वं दुःखासंस्पृष्टत्वाद् नित्यत्वाच्च । निरतिशयश्चासावानन्दश्चेति विशेषणसमासः । लोकोत्तरसुखस्वरूपः ईशः परमेश्वरो यस्मिन् तत्तथा । यद्वा निरतिशयः आनन्दः देवेषु प्रीतिर्यस्य इति विग्रहः । तं देशमित्युक्तम्, कोऽसौ देश इत्यत्राह – **योग** इति । **यत्र** यस्मिन् देशे, **पुरां** पुराणां, **तरसा** 'सुरसत्तम! नो निलया गत्या घटनामियुर्जितमनोनिलया' इत्युक्तलक्षणेन वेगेन, **योगः** समागमो, **भावी** भविष्यति । **यत्र** यस्मिन् देशे, **सुरसभा** देवसमूहः, **वीतरसा** वीतो रसो वीर्यं यस्याः सा तथा । यत्रासुरैर्देवाः पराजिता इत्यर्थः । यद्वा यत्र यासु पूर्षु सुरसभा वीतरसा तासां पुरां संयोग इति वा सम्बन्धः ॥ ३९ ॥

अथ विरिञ्चिवरात् पुराणां संयोगसमय एव हन्तव्यत्वात् संयोगस्य क्षणिकत्वाच्च प्रागेव धनुर्ग्रहणमारभ्याकर्षणपर्यन्तमुद्यमं कृत्वा पुरयोगं प्रतिपालयता मया भवितव्यमिति मन्यमानस्य भगवतः प्रवृत्तिं पञ्चभिः श्लोकैराह । तत्र प्रथमेन धनुर्ग्रहणं, द्वितीयेन गुणारोपणं, तृतीयेन शरसन्धानं, चतुर्थेनाकर्षणं, पञ्चमेन पुरयोगं प्रतीक्ष्यावस्थानं चोच्यते – –

अथ विभुरच्छशिखण्डश्रितदिव्यनदीजलस्खलच्छशिखण्डः ।
सुरवरहैमवतंसस्फुरितपदो धनुरुदास हैमवतं सः ॥ ४० ॥

अथेति । अथ पुराणां संयोगस्थानागमनानन्तरं, **स** पुरवधोद्युक्तो, **विभुः** शिवः, **हैमवतं** हिमवद्गिरिविकारं, **धनुरुदास** उद्धृतवान् । विभुं विशिनष्टि – **अच्छेति** । अच्छं निर्मलं शिखण्डमुपपत्तिबलाज्जटाभारं श्रितायाः प्राप्तायाः दिव्यनद्याः गुरुतरधनुरादानसमये भगवद्वपुषश्चाञ्चल्याच्चलितजलाया गङ्गायाः जले स्खलन् वीचिपरम्पराभिः इतस्ततो विक्षिप्यमाणः शशिखण्डश्चन्द्रकला यस्य स तथा । शिखण्डशब्दः शिखिपिञ्छशिखयोरेवाभिधायकः । तत्र शिखायां स्त्रीलिङ्ग एव ।

"शिखण्डस्तु पुमानयम् ।
मयूरपिञ्छे स्त्री तु स्यात् शिखायां हि शिखण्ड्यसौ" ।

इति **केशवः** । तस्मात् शिखण्डशब्देनात्र किमभिधीयत इति चिन्त्यम् । **सुरवरेति** । सुरवराणामिन्द्रादीनां हैमेन हेमविकारेण वतंसेन शेखरेण स्फुरितं शोभितं पदं पादो यस्य स तथा । जगदीश्वराणामीश्वरस्य तस्य किं नामाशक्यमिति भावः ॥ ४० ॥

या हतसुरविप्रभया तया च मौर्व्या विभावसुरविप्रभया ।
चापमयोजयदमलं जगतां नाथः सुदुर्जयो जयदमलम् ॥ ४१ ॥

येति । **जगतां नाथः** शिवः, तया **मौर्व्या** गुणेन, **चापमयोजयच्च** सङ्गमितवान् । मौर्वीं विशिनष्टि – **विभावस्विति** । विभावसुरग्निः रविरादित्यः तयोः प्रभेव प्रभा दीप्तिर्यस्याः सा तथा तया । कालात्मकत्वेन दिव्यत्वाद् दुर्निरीक्षयेत्यर्थः । अत एव **या मौर्वी, हतसुरविप्रभया** हतं निरस्तं सुराणां विप्राणां च भयं यया सा तथा । साधनगुणे सति साध्यसिद्धिरवश्यंभाविनीति सुरादीनां भीतिर्मौर्व्यैव निरस्तवतीत्यर्थः । चापं विशिनष्टि – **अमलमिति** । लघुज्याक्षतत्वादयो ये चापदोषाः तद्रहितम् । अत एव **अलमत्यर्थं, जयदम्** अरिपरिभवदम् । शिवं विशिनष्टि – **(सु)दुर्जय** इति । सुतरां जेतुमशक्यः इति । कर्तुः करणस्य च गुणवत्त्वे का विचिकित्सेति भावः ॥ ४१ ॥

यस्य मरुद्वाजगतः फलेऽनलेन्दू यदार्तिरुद्वा जगतः ।
सज्ये चापे तदयं समधित बाणाख्यधाम चापेतदयम् ॥ ४२ ॥

यस्येति । **अयं** शिवः, **सज्ये** आरोपितज्ये, **चापे तद् बाणाख्यधाम** बाणाख्यं बाण इत्याख्या संज्ञा यस्य तत्तथा । बाणरूपेण परिणतमित्यर्थः । बाणाख्यं यद् धाम विष्ण्वादिरूपं तेजः तद् **अपेतदयं** अपगता दया करुणा दैत्येषु यथा भवति तथा, **समधित च** समाहितवानपि । तदिति सामान्येन

निर्दिष्टं विशेषेऽवस्थापयितुमाह — **यस्येति** । **यस्य** बाणाख्यधाम्नः, **मरुद्वायुः, वाजगतः** वाजे पत्रे गतः । वाजत्वं गत इत्यर्थः । **फलेऽनलेन्दू** फले मुखे अनलेन्दू अग्नीषोमौ गतौ । अत्र वाजशब्देन समस्तोऽपि गतशब्दोऽर्थसामर्थ्यादनुषज्यते । सोऽर्थवशाद् द्विवचनान्तश्च भवति । पूर्वं विष्णोरेव शररूपत्वमुक्तम् । तत्र यदनुक्तं देवतान्तरस्य शरावयवरूपत्वं तदिदानीमावेदितं भवति । **यद्** बाणाख्यधाम **जगतः आर्तिरुद् वा** आर्तिं पीडां रुणद्धीति तथा, विष्णवादिरूपत्वाद् । वाशब्दः समुच्चये ।

ननु(बाल ? वाज) फलवत्तायोग्यत्वं बाणस्यैव न तु धाम्नः । अत्र बाणस्य धाम्न एव धनुषि सन्धानमुक्तं न तु बाणस्य । धनुषि सन्धानमपि बाणस्यैवोपपद्यते न तु धाम्नः । तत् कथमेवमुक्तम् । उच्यते — अत्र न केवलस्य धाम्नो धनुषि संहितत्वम् । (वाजः किमर्थं चोक्तम् ?) । अपि तु बाणाख्यतया विशिष्टस्यैव । विशिष्टस्य तु सर्वमेतदुपपन्नमेव ॥ ४२ ॥

ज्वलदनलोपमहस्तस्थिरकृष्टरणद्गुणेन रोपमहस्तः ।
तेन महारिपुपूरे रुष्यति चापं हरेण हारि पुपूरे ॥ ४३ ॥

ज्वलदिति । **महारि(पु)पूरे** महति वीर्यशौर्यादिनोत्कृष्टे रि(पु)पूरे शत्रुसमूहे, **रुष्यति** नारदमुखात् स्ववधोद्यमश्रवणात् क्रुध्यति सति, **तेन** शरं संहितवता, **हरेण चापं पुपूरे** पूरितम् । आकर्णमाकृष्टमित्यर्थः । हरं विशिनष्टि — **ज्वलदिति** । ज्वलदनलोपमेन ज्वलता दीप्यमानेनानलेनाग्निना उपमा सादृश्यं यस्य स तथा । शुद्धसत्त्वमयत्वादतितेजस्वितया च प्रकाशमानेनेत्यर्थः । तेन हस्तेन स्थिरं दृढं यथा भवति तथा कृष्ट आकृष्टः अत एव रणन् शब्दायमानो गुणो ज्या येन स तथा । चापं विशिनष्टि — **रोपेति** । रोपः शरः । *'अस्त्री रोप इषुर्द्वयोः' **इत्यमरः** । तस्य **मह(सा ? स्तः)** तेजसा, **हारि** मनोहरम् ॥ ४३ ॥

सुचिरमिहासावस्थान्नाथः कुर्वन् सुरान् सहासावस्थान् ।
धृतधनुरा पूर्योगात् ततः स कालो द्विषद्भिरापूर्योऽगात् ॥ ४४ ॥

* 'पत्री रोप' इति मुद्रितपाठः.

सुचिरमिति । **असौ** आकृष्टचापो, **नाथः** स्वामी शिवः, **आ पूर्योगात्** पुरत्रयसंयोगावधि, **धृतधनुः** आकृष्टशरासनस्सन्, **सुचिरं** बहुतिथं कालम्, **इह** पुरत्रयसंयोग(स्थापने अतः ? स्थाने अस्थात्) पुरत्रयसंयोगं प्रतीक्षमाणः स्थितवान् । नाथं विशिनष्टि — **कुर्वन्निति । सुगान् सहासावस्थान् कुर्वन्** सहासा हाससंयुक्ता अवस्था अवस्थानं येषां ते तथा । हर्षयुक्तान् कुर्वन्नित्यर्थः । प्रतिपाल्यमानकालविशेषो वर्तमानतामगमदित्याह -- **तत** इति । **ततो** भगवत्स्थानानन्तरं, **द्विषद्भिः** शत्रुभिः, **आपूर्यः** ब्रह्मसकाशाद्वरत्वेन प्रार्थितया स्वैर्नियमितया सङ्ख्यया पूरणीयः **स कालः** अब्ददशशतावध्यन्त इत्युक्तलक्षणः समयो**ऽगात्** आगतवान् ॥ ४४ ॥

अथ शरं मुमुक्षोर्भगवतः शरव्यं पुरस्थितमभूदित्याह —

तदनु कृताशावलयस्थितयः सहसा जितामृताशावलयः ।
सङ्गतिमापुर्योद्धा यत्रायं तत्र समहिमा पुर्योऽद्धा ॥ ४५ ॥

तदन्विति । तदनु संयोगप्राप्त्यनन्तरं, **पुर्यः** पुराणि, **सहसा** झटिति, **अद्धा** प्रत्यक्षतः, **तत्र सङ्गतिं** संयोगं (प्रा ? आ)**पुः** प्राप्तवत्यः । तत्रेत्युक्तं, कुत्रेत्यत्राह -- **योद्धेति । यत्र** यस्मिन् देशे, **योद्धा** युद्धोद्युक्तोऽयं शिवः । अतिष्ठदिति शेषः । शिवं विशिनष्टि -- **समहिमेति ।** समहिमा महिम्ना महत्त्वेन सहितः । भगवन्महत्त्वेनैवामी भस्मीभविष्यन्ति रथाद्युपकरणजातं तु वृथैवोदितमिति भावः । पुरीर्विशिनष्टि -- **कृतेति ।** कृतः आशावलये दिङ्मण्डले स्थितिर्याभिस्तास्तथा । कामगमत्वात् सर्वदिक्षु कृतपर्यटना इत्यर्थः । तथा **जितामृताशावलयः** जिता अभिभूताः अमृताशानां देवानामावलिः समूहो याभिस्ताः तथा । कृतकृत्या इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भगवतः पुरत्रयमथनाय सम्पादितसाधनव्यतिरेकेण साधनान्तरमासीदिति वक्तुं पीठिकां प्रतिष्ठापयति —

द्युगगनभूतलयानान्निमित्तभूतं समस्तभूतलयानाम् ।
स रुषमगच्छत्त्रिपुरस्थायि बलं प्रेक्ष्य नृतुरगच्छत्त्रि पुरः ॥ ४६ ॥

द्युगगनेति । **स** शिवः, **पुरो**ऽग्रे, **त्रिपुरस्थायि** पुरत्रयस्थितिशीलं, **बलं** सैन्यं, **प्रेक्ष्य** प्रेक्षणाद्धेतोः, **रुषं** क्रोधम्, **अगच्छत्** प्राप्तवान् । बलं विशिनष्टि—**द्युगगनभूतलयानादि**ति । द्यौः स्वर्गः, गगनमाकाशं, भूतलं भूलोकः, एषु यानात् पर्यटनाद्धेतोः, **समस्तभूतलयानां** सर्वजन्तुनाशानां, **निमित्तभूतं** हेतुभूतम् । एतद् रोषे हेतुः । तथा **नृतुरगच्छत्रि** नराः पुरुषाः । पदातय इति यावत् । तुरगा अश्वाः, छत्रं श्वेतातपत्रम् । उपलक्षणमेतत् परिच्छदान्तरस्य । किञ्चिदप्यवयववैकल्यमप्राप्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ साधनान्तरोत्पत्तिमाह—

अथ संरम्भान्विततस्तृतीयनयनाग्निरम्बरं भान् विततः ।
प्रविवेश तदा हरतः पुरमाप च तत्कणोऽरिशतदाहरतः ॥ ४७ ॥

अथेति । अथ रोषोत्पत्त्यनन्तरम् । यस्मिन् काले रोष उदपद्यत, **तदा** तस्मिन् काले, **संरम्भान्वितात्** संरम्भः क्रोधः तेनान्वितात् युक्तात्, **हरतः** हरात्, **तृतीयनयनाग्निः** तृतीयनयने ललाटलोचने योऽग्निः, **सोऽम्बरं** आकाशं, **प्रविवेश** प्रविष्टवान् । कुपितस्य भगवतो नयनाग्निरुदगच्छदित्यर्थः । कीदृशः । **भान्** जाज्वल्यमानः, **विततः** विस्तृतः । चतुर्दशभुवनान्यपीन्धनीकर्तुं पर्याप्त इत्यर्थः । स च त्रिपुरसंहारायोपक्रान्तवानित्याह—**पुरमि**ति । **तत्कणः** तस्याग्नेः कणः लेशः स्फुलिङ्गः । एकत्वं विवक्षितम् । 'एकस्फुलिङ्गके लीयन्त' इति वक्ष्यमाणत्वात् । **पुरमाप** प्राप । पुरत्रयं तेन संस्पृष्टमभूदित्यर्थः । पुराणां त्रित्वेऽपि संयोगसमये एकीभावेन प्रतिभासमानत्वात् पुरमित्येकवचनान्ततया निर्दिष्टम् । कणं विशिनष्टि—**अरी**ति । अरीणां शतस्यानेकस्य दाहे भस्मीकरणे रतस्तत्परः ॥ ४७ ॥

स च भगवन्मनोरथं पूरितवानित्याह—

तेनैव समस्तारि प्रादीपि च दत्तपरिभवसमस्तारि ।
शिखिना साकं पतता त्रयी पुरामस्फुटच्च सा कम्पतता ॥ ४८ ॥

तेनेति । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदपरः । **तेन** पुरं प्राप्तेन, **शिखिना** अग्निनैव तु शरेण, **पुरां त्रयी दत्तपरिभवसमस्तारि** दत्तः परिभवो येषां तादृशाः समस्ता निखिला अरयो यथा भवन्ति तथा, **समस्तारि** सञ्छादिता । असुरैरनिवार्यप्रसरोऽग्निस्सर्वतो व्याप्तवानित्यर्थः । **प्रादीपि च** दहनज्वाला-मालाकुलाभूदित्यर्थः । शिखिनं विशिनष्टि — **साकमिति**। **साकं** सह, **पतता**, तिसृष्वपि पूर्षु युगपत् संसृजतेत्यर्थः । **सा** पुरत्रयी **अस्फुटच्च** दह्यमानसन्धि-बन्धा सती स्फुटितवती । कीदृशी । **कम्पतता** कम्पेन व्याप्ता । स्वस्थानच्युत-निखिलावयवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

नयनाग्निनैव पुरत्रये दह्यमाने पूर्वमेव शरे सङ्क्रान्तः कोपाग्निः सार्थक्रियाविषयः भवन् जगद् गोचरीकर्तुं प्राक्रमतेत्याह —

शत्रुषु दाहं तेषु श्रयत्सु *रोषेण वै तदा हन्तेषुः ।
सगिरिवनोदधि कबलीकर्तुं जगदर्चिरातनोदधिकबली ॥ ४९ ॥

शत्रुष्विति । वैशब्दोऽवधारणे । अत्र रोषशब्देन कारणे कार्यो-पचारात् रोषकार्यभूतो नयनाग्निः प्रतिपाद्यते । यस्मिन् काले पुरत्रयी दह्य-मानाभूत् **तदा** तस्मिन् काले, **इषुः** सङ्क्रान्तभगवत्कोपो धनुषि संहितश्शरः, **रोषेण वै** रोषकार्यभूतेन तृतीयनयनाग्निनैव **तेषु** प्रकृतेषु **शत्रुषु दाहं** भस्मी-भावं, **श्रयत्सु** प्राप्नुवत्सु, **सगिरिवनोदधि** गिरिभि पर्वतैः वनैररण्यैरुदधि-भिः समुद्रैः तदुपलक्षितैः पदार्थान्तरैश्च सहितं, **जगत् कबळीकर्तुमर्चिः** ज्वालाम् **आतनोत्** अकरोत् । प्रसारयामासेत्यर्थः । **हन्त** । विषादे हन्तशब्दः । महत् कष्टमापतितमित्यर्थः । कीदृशः **अधिकबली** अत्यन्तं बलवान् केनाप्य-निवार्यप्रसर इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अथ त्रिभिः श्लोकैः तद्दहनसम्भ्रान्ता देवर्ष्यादयः तत्प्रशमनाय प्रावर्त्तन्ते-त्याह —

अकृत गिरस्तदनु जनस्त्यज रोषं पाहि हर निरस्तदनुज नः ।
जगदतिरेकोपेते भस्मीभवतीव गुरुतरे कोपे ते ॥ ५० ॥

---

* 'रोषेण स च तदा' इति मूलकोशपाठः.

अकृतेति । तदनु अस्त्रज्वलनानन्तरं, **जनो** देवर्ष्यादिः, **गिरो** वचनानि, **अकृत** कृतवान् । भगवन्तमुक्तवानित्यर्थः । गिर एव दर्शयति— हे **हर निरस्तदनुज**! निगृहीतासुर! । दनुजनिरास एव ते करणीयः, अतिप्रसङ्गो न कार्य इत्यभिप्रायेणैव सम्बोधनं कृतम् । ते तव **अतिरेकोपेते** अतिरेक आधिक्यं तेनोपेते सहिते, अत एव **गुरुतरे** सोढुमशक्ये, कोपे शरसङ्क्रान्ते कोपाग्नौ, **जगद् (भस्मीभवतीव)** भस्मीभवदिव वर्तते । **तन्नः** अस्मान्, **पाहि** त्रायस्व । किं कृत्वा रक्षणीया यूयमित्यत्राह— **त्यजे**ति । **रोषमसुरजनितं** क्रोधं, त्यज संहर । रोषत्यजनमेवास्मद्रक्षेति भावः ॥ ५० ॥

शिखिनिकरोपम! मुञ्च श्रीकण्ठ! त्रिपुर एव रोषममुं च ।
जगदायास्यत्यन्तं तदन्यथा चेदतश्च यास्यत्यन्तम् ॥ ५१ ॥

शिखीति । हे **शिखिनिकरोपम**! कोपेनोष्मायमाणत्वादग्निप्रकर-तुल्य! हे **श्रीकण्ठ**! नीलकण्ठ! **अमुं** जगद्घस्मरार्चिर्मालाशालिनं, **रोषं च** तृतीयनेत्राग्निवत् शरमपि, **त्रिपुर एव मुञ्च**, न जगति । अमोचने दोषमाह— **तदन्यथा चेदि**ति । तस्मात् शरमोचनादन्यथा अन्येन प्रकारेण यदि । क्रियते इति शेषः । **अतश्च** एतस्माच्छरादेव(जगत्) अन्तं **यास्यति** प्राप्स्यति । जगद्विशिनष्टि— **आयास्य**ति । अत्यन्तमायासि शरानलज्वालालीढप्रायत्वात् क्लेशयुक्तम् ॥ ५१ ॥

प्रीतिमुद्बोध्य क्रोधमपनेतु भगवतो महत्त्वमाविष्कुर्वन्नाह—

रणभूमिषु चापादि ग्राह्यं यद्वस्तुजातमिषुचापादि ।
सर्वं केळीयं ते पुरो यदेकस्फुलिङ्गके लीयन्ते ॥ ५२ ॥

रणभूमिष्विति । **रणभूमिषु ग्राह्यं** गृहीतुं योग्यम्, इषुचापादि **सर्वं वस्तुजातं** पदार्थसमूहः, **आपादि** उत्पादितं **यद्**, इयं ते तव, **कळी** क्रीडैव । **च**शब्दः पादपूरणार्थः । कुत एतदवगतमित्यत्राह— **पुर** इति । **पुरः** पुराणि, **एकस्फुलिङ्गके** एकस्मिन्नेव स्फुलिङ्गे अल्पेऽग्निकणे ।

अल्पार्थे कः । **लीयन्ते** नश्यन्तीति (यद्) यस्मात् । यद्यप्येवं तथापि असदनुग्रहार्थं शरमोक्षः कार्य इति शेषः । उक्तं च लैङ्गपुराणे—

"सोमश्च भगवान् विष्णुः कालाग्निर्वायुरेव च ।
शरे व्यवस्थिताः सर्वे देवमूचुः प्रणम्य तम् ॥
दग्धमप्यथ देवेश! वीक्षणेन पुरत्रयम् ।
अस्मद्धितार्थं देवेश! शरं मोक्तुमिहार्हसि ॥"

इति ॥ ५२ ॥

अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां शिवो देवप्रार्थनां सफलीचकारेत्याह—

इत्थं सुरवाचारं नतमृषिमङ्घश्च वीक्ष्य सुरवाचारम् ।
उत्थितमधियागारि प्रभुणा रोषार्चिरुत्तमधियागारि ॥ ५३ ॥

इत्थमिति । **प्रभुणा** शिवेन, **इत्थम्** अनेन प्रकारेण, **सुरवाचा** सुराणां वाचा वचनेन हेतुना, **अरम**त्यर्थं, **नतं** प्रह्वीभूत**मृषिसंघं वीक्ष्य च** नतस्य ऋषिसङ्घस्य वीक्षणाच्च हेतो**रधियागारि** । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यागारयोऽसुराः तेषु, **मूर्च्छितं** वृद्धिं प्राप्तं, **रोषार्चिः**, कोपाग्निज्वाला, **अगारि** निगीर्णम् । ननु क्त्वाप्रत्ययस्य वाच्योऽर्थो भाव एव । अव्ययकृतो भावार्थत्वात् । द्योत्यार्थस्तु पूर्वकाल एव । तत् कुतस्त्येयं हेत्वर्थता । उच्यते—क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यत् क्वचिद्धेत्वर्थत्वं दृश्यते तन्न पदार्थः । अपि तु वाक्यार्थसामर्थ्यादायातमेव । ऋषिसङ्घं विशिनष्टि—**सुरवे**ति । शोभनो रवः स्तुतिरूपः शब्दश्चाचारोऽञ्जलिबन्धनमस्कारादिरूपो व्यापारश्च यस्य स तथा । प्रभुं विशिनष्टि—**उत्तमधिये**ति । उत्तमा शुद्धसत्त्वमयत्वादुत्कृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्य स तथा । तादृशोऽसौ कथं न प्रसीदतीति भावः ॥ ५३ ॥

त्रस्तरिपुं सारचितं शरं वपुर्यस्य परमपुंसा रचितम् ।
त पुर्यामासुर्यां स मुमोच सुरा न दारयामासुर्याम् ॥ ५४ ॥

---

१. मूर्च्छितमिति व्याख्यानुसारी पाठः.

अस्तेति । स शिवः, तं **शरं**, तस्याम् **आसुर्याम्** असुरसम्बन्धिन्यां, **पुर्यां मुमोच** विसृष्टवान् । पुरीं विशिनष्टि — **सुरा** इति । **यां** पुरीं, **सुरा** देवाः, **न दारयामासुः** न विदारितवन्तः सामर्थ्याभावात् । तादृश्याः तस्या विदारणे भगवतोऽन्यः कः शक्नुयादिति भावः । शरं विशिनष्टि — **वपुरिति** । **यस्य** शरस्य, **वपुः** स्वरूपं, **परमपुंसा** विष्णुना करणेन **रचितं** निर्मितम्, अत एव **सारचितं** सारेण स्थिरांशेन चितं व्याप्तम्, अत एव **त्रस्तरिपुं** त्रस्ता भीता रिपवः यस्मात् स तथा ॥ ५४ ॥

अथ प्रस्तुतं कार्यं निर्वृत्तमासीदित्याह —

कृतदानवतापततति क्षुरेऽत्र दहनेन मूर्च्छनवता पतति ।
साट्टं सारारि पुर्या पेते पुरतः परीतसाराररिपुर्या ॥ ५५ ॥

कृतेति । **अत्र** भगवता मुक्तेऽस्मिन्, **क्षुरे** शरे, **मूर्च्छनवता** वृद्धियुक्तेन, **दहनेना**ग्निना सह, **कृतदानवतापततति** कृता दानवेषु तापानां ततिस्समूहो यथा भवति तथा, **पतति** पुरत्रयं प्राप्नुवति सति, तया **पुर्या** पुरत्रयेण, **पुरतो** भगवदग्रे, **साट्टम्** अट्टो गृहविशेषः तेन सह वर्तमानं यथा भवति तथा च, सारारि अररीभिः कवाटैः तदुपलक्षितैरनुक्तैरवयवैश्च सह वर्तमानं यथा भवति तथा च, **पेते** भस्मीभूय भूमौ पतितम् । पुरीं विशिनष्टि — **परीतेति** । या पुरी **परीतसाराररिपुः** परीतः परितः प्राप्तः सारो बलं यैस्ते तथा परीतसारा बलवन्तो रिपवो जगद्वैरिणोऽसुरा यस्याः सा तथा । दैवे प्रतिकूले पुरुषकारेण किञ्चिदपि नोपक्रियते इति भावः ।

> "**अट्टा** नातिशये घाते क्षौमसंज्ञगृहान्तरे ।
> शुष्कस्फुटितभूभागे त्रिषु पक्वौदने तु ना ॥"

इति,

> "अथ पुंसि स्याद**ररः** सोमसंज्ञके ।
> यज्ञाङ्गेऽग्नौ च युद्धे च लोहलोहशलाकयोः ।
> अपि क्लीबं कवाटे तु स्यात् स्त्री शण्डेऽररी इति ॥
> आरायामररा स्त्र्येव शीघ्रे स्याद् भेद्यलिङ्गकम् ।"

इति च केशवः ॥ ५५ ॥

अथ हृष्टानां देवादीनां व्यापारमाह —

अथ सुतरामुदराणि प्लुष्टारिगणान्यधः पुरामुदराणि ।
दृष्ट्वा वरदेवर्षिव्रातैः पुष्पं प्रभौ च वरदेऽवर्षि ॥ ५६ ॥

अथेति । **अथ** त्रिपुरदाहानन्तरं, **वरदेवर्षिव्रातैः** वराणां श्रेष्ठानां देवानामृषीणां च व्रातैः समूहैः, **प्लुष्टारिगणानि** प्लुष्टो दग्धो अरिगणो येषु तानि, **पुरां** पुराणाम्, **उदराणि** अन्तर्भागान्, **अधो दृष्ट्वा** भूमौ पतितानि विलोक्य, **सुतरामत्यर्थम्**, **उदराणि** भक्तिहर्षाभ्यां परवशीभूतैः सद्भिः 'जय जय महादेव! जगत्त्राणैकधुरन्धर पार्वतीवल्लभ! त्वमेव नः शरणम्, एवमेवास्मान् त्रायस्व' इत्याद्युच्चैर्भणितं शब्दितम्, **प्रभौ** जगत्स्वामिनि शिवे, **पुष्पमवर्षि च** । कीदृशे । **वरदे** पुरत्रयदाहात् सर्वेषामभीष्टप्रदे ॥ ५६ ॥

अथ श्लोकद्वयेन पुरदहनमुपसंहरन् भगवतः प्रवृत्तिशेषमाह —

प्लुष्ट्वा पूर्वसुरसदः त्रिपुरघ्नः सुरगणाय पूर्वसुरसदः ।
मुदमधिकामारौकः स्वश्च न भक्तोऽत्र भवति कामारौ कः ॥५७॥

प्लुष्ट्वेति । **त्रिपुरघ्नः** शिवः तदानीं शिवः त्रिपुरघ्नवाच्यताम् अध्यगच्छदिति त्रिपुरघ्नशब्देन निर्दिष्टः । **पूर्वसुरसदः** पूर्वसुरा असुराः तेषां सदः समूहः । **प्लुष्ट्वा** दग्ध्वा, **अधिकां मुदमार** । साध्यस्य कर्मणः साधितत्वात् प्रभूतां प्रीतिमाप **स्वमात्मीयमोकः** स्थानं **चार** । कीदृशः । **सुरगणाय पूर्वसुरसदः** पूः स्वर्गः वसूनि धनानि रत्नानि च रसं तज्जन्यं सुखं च ददाति (इति) तथा । पूर्वमसुराहृतत्वात् पूरादिकं तदा भगवता दत्तमेवेत्यर्थः । इत्थं भगवतो भक्तेष्वनुग्राहकताम् अभक्तेषु निग्राहकतां च निरूप्य सर्वैरपि भगवति भक्तैरेव भवितव्यम् इत्युपदेष्टुं कविराह — **नेति** । **अत्रेत्थं** भक्तानुग्राहके भक्तिहीननिग्राहके चास्मिन्, **कामारौ** शिवे, **कः** पुरुषो, **भक्तो न भवति** । सर्वोऽपि भक्तो भवत्येव । सर्वैरेव भक्तैरेव भवितव्यमित्यर्थः । स्वप्रातिकूल्यानुकूल्याचरणमेवास्य निग्रहानुग्रहयोरुपाधिः न तु सुर(ासुर)जातिभेद इत्येतत् कामारिपदेन द्योत्यते ॥ ५७ ॥

स हि तपनानलसोमस्फुरिताक्षित्रितयचुम्बनानलसोमः ।
कुर्वन्नस्तत्रासौ लोकाववसत्त्रिलोचनस्तत्रासौ ॥ ५८ ॥

स हीति । **सः** कृतत्रिपुरदाहोऽ**सौ** स्वावासं प्राप्तः, **त्रिलोचनः** शिवः, **तत्र** तस्मिन्लोकसि । **अवसद्धि** । हिशब्दः ऐतिहासिकीं प्रसिद्धिं द्योतयति । कर्तव्यान्तराभावात् तत्रोषितवान् । त्रिलोचनं विशिनष्टि - **कुर्वन्निति** । **लोकौ** भूमिस्वर्गौ, **अस्तत्रासौ** त्रिपुरवधान्नष्टभयौ, **कुर्वन्** । इतरलोकानामुभयत्रान्तर्भावादेवमुक्तम् । **तपनेति** । तपन आदित्यः अनलोऽग्निः सोमश्चन्द्रः तैः स्वरूपभूतैः स्फुरितं यदक्ष्णां त्रितयं तस्य चुम्बने अनलसा अमन्दा उमा पार्वती यस्य स तथा । कृतकृत्यस्य कामाधिकारित्वात् स्त्रीणां वीरकामित्वाच्च तदानीं तयोः कामे प्रवृत्तिरुपपन्नैव ॥ ५८ ॥

अथ,

"शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितु
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।"

"परब्रह्मणि पाषाणे परस्परविरोधिनि ।
विना विमर्शमोशस्य सद्भावो व्योमनी द्रुमा (?) ॥"

इत्याद्यभियुक्तोक्त्या शक्तिमन्तरेण शक्तिमतः स्वरूपलाभस्याप्यभावात् परशक्त्यात्मिकायाः पार्वत्याः स्वरूपं परामृशति —

यद्वपुरोङ्कारो हि व्यधित यदङ्गं महेश्वरोऽङ्कारोहि ।
योगिभिरुरुचेतनया या गमनीया नगस्य रुरुचे तनया ॥ ५९ ॥

यद्वपुरिति । **नगस्य** हिमवद्गिरेः, **तनया** पार्वती, **रुरुचे** भगवता संयुक्ता दीप्यते स्म । निष्कळरूपं परामृशन् तां विशिनष्टि — **यद्वपुरिति** । **यस्या** नगतनयायाः वपुः शरीरम्, **ओङ्कारः** निखिलवेदसारः प्रणवो **हि** । हिशब्दः शास्त्रीयां प्रसिद्धिं द्योतयति । तथा **या योगिभिः** सनकादिभिः, **उरुचेतनया** उर्व्या महत्या सर्वव्यापया चेतनया चिद्रूपतया, **गमनीया** ज्ञातव्या । उरुचेतनयेति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । योगिभिः

समाधिदशायामखण्डपरिपूर्णचिद्रूपतया अनुभूयते इत्यर्थः । केचिद् उरुचेतनया उर्व्या महत्या चेतनया बुद्ध्येति व्याचक्षते । तदयुक्तम् । योगिनां समाधिदशायां यद् ज्ञानं तस्य निष्कळविषयत्वात् निष्कळयाः तस्या अवाङ्मनसगोचरत्वाच्च । चिद्रूपस्यावाङ्मनसगोचरत्वं श्रुत्या किल प्रतिपाद्यते । उक्तं च भागवते —

"नैनं मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा
प्राणेन्द्रियाण्यपि यथानलमर्चिषः स्वाः ।"

इति । अथ सकळं रूपं परामृशन् तां विशिनष्टि — (**यदङ्गमिति** ।) यस्याः नगतनयायाः अङ्गं वपुः, **महेश्वरः** शिवः **अङ्कारोहि** ।

'वामाङ्कारूढगौरीनिबिडकुचभराभोगगाढोपगूढम्'

इत्याद्युक्तदृष्ट्या वामाङ्कारोहणशीलमपि **व्यधित** कृतवान् ॥ ५९ ॥

अथ सा तेन सम्भोगसुखमनुबभूवेत्याह —

विपिनं कैलासालङ्कारि विशन्ती सकेतकैलासालम् ।
मदनरिपुं सा प्राप्य निर्दयमगजोपगूह्य पुंसामाद्यम् ॥ ६० ॥

विपिनमिति । या समनन्तरमेवोपदर्शितस्वरूपा **सा अगजा** पार्वती, **मदनरिपुं** शिवं, **निर्दयं** निर्गता दया यथा भवति तथा, **उपगूह्य** अतिगाढमाश्लिष्य, उपगूहनोपलक्षितां रतिं **प्राप्य**, अमोदद् । आनन्दितवती । मदनरिपुं विशिनष्टि — **पुंसामिति** । **पुंसां** ब्रह्मादीनाम्, **आद्यम्** आदौ भवम् । ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानां जीवानां कारणभूतमित्यर्थः । अनेनाहो धन्यता भगवत्याः या तादृशं भगवन्तमुपगूढवती इति ध्वन्यते । अगजा विशिनष्टि — **सकेतकैलासालं** केतकैरेलाभिः लताविशेषैः सालैः वृक्षविशेषैः तदुपलक्षितैरन्यैरुद्दीपनभूतैर्मल्लिकाजातिशेफालिकाचम्पकाशोकादिभिश्च सह वर्तमानम् । अत एव **कैलासालङ्कारि** कैलासपर्वतालङ्करणशीलं, **विपिनं** वनं, **विशन्ती** प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥

अथ प्रबन्धमुपसंहरति —

बबन्धुरेव बन्धुरे स्ववर्त्मनि स्थितिं जनाः ।
पिनाकिनापि नाकिनाममोदि मोदकारिणा ॥ ६१ ॥

बबन्धुरिति । **जना**स्त्रैलोक्यवासिनः, **स्ववर्त्मनि** स्वस्मिन्नात्मीये वर्त्मनि मार्गे । स्वाधिकृते कर्मणीत्यर्थः । **स्थितिं** च **बबन्धुरेव** । कृतवन्त इत्यर्थः । अत्रैवकारः क्रियासङ्गतत्वादत्यन्तायोगं व्यवच्छिनत्ति । जनेषु स्वमार्गस्थितिरत्यन्तं बद्धैवेत्यर्थः । एवकारस्य त्रयोऽर्थाः — अयोगव्यवच्छेदः अन्ययोगव्यवच्छेदः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चेति । तत्र विशेषणसङ्गतः अयोगं व्यवच्छिनत्ति । यथा देवदत्तो दण्ड्येवेति । विशेष्यसङ्गतोऽन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति । यथा देवदत्त एव दण्डीति । क्रियासङ्गतः अत्यन्तायोगं व्यवच्छिनत्ति । यथा देवदत्तो दण्डी भवत्येव इति । पूर्वमसुरैर्बाधितत्वात् सर्वेषामपि स्वाधिकारे स्थितिरशक्यैवाभूत् । असुरेषु हतेषु बाधकाभावात् सर्वेऽपि स्वाधिकारेऽत्यन्तं स्थितवन्त इत्यर्थः । स्ववर्त्म विशिनष्टि — **बन्धुर** इति । बन्धुरे सुन्दरे स्वाधिकृतत्वात् शुभरूप इत्यर्थः ।

"बन्धुरस्तु द्वयोर्हंसे त्रिस्तु सुन्दरनम्रयोः ।"

इति **केशवः** । यथोक्तं व्यासपादैः—

"**स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।**

विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥"

इति । न केवलं जनैरेव शिवेनापि स्ववर्त्मनि स्थितमित्याह — **पिनाकिनेति** । पिनाकिना शिवेनापि अमोदि हृष्टम् । तत्र हेतुः **नाकिनां मोदकारिणेति** । नाकिनां देवानां मोदकारिणा हर्षकर्त्रा । नाकिनां मोदकारित्वं हि भगवतोऽधिकारः ॥

इति त्रिपुरदहनव्याख्यायां हृदयग्राहिण्यां

तृतीय आश्वासः ॥

शुभम् ।

त्रिपुरदहनम्

श्लोकानुक्रमणी

IN THE PRESS

1. Bhojanakutūhala (Dietities) of Raghunatha Part II.
2. Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa (Grammar) of Bhoja with the commentary Hṛdayahāriṇī of Daṇḍanatha Nārāyaṇa Part V.
3. Harṣacarita with the commentary Marmāvabodhini by Raṅganatha
4. Āryabhaṭīya (Jyotiṣa) with the commentary Gārgya kerala Nīlakaṇṭhasomasutvan.
5. Horaśāstra (Jyotiṣa) with the commentary (2nd edition)
6. Aṣṭāṅgahṛdaya with the commentary Hṛdayabodhikā of Śrīdāsapaṇḍita Part III.
7. Tantrasamuccaya (Tantra) by Nārāyaṇa with the commentaries Vimarśinī and Vivaraṇa Part III
8. Tantrasaṅgraha (Jyotiṣa) of Nīlakaṇṭha with commentary

READY FOR THE PRESS

1. Aitareya Āraṇyaka (Veda) with the commentary Mokṣapradā of Ṣaḍguruśiṣya.
2. Karaṇottama (Jyotiṣa) of Acyuta with commentary.

UNDER PREPARATION

1. Aitareyabrāhmaṇa (Veda) Part IV with the commentary Sukhapradā of Ṣaḍguruśiṣya.
2. Kalāśacandrika (Tantra).